

METHIS

STUDIA HUMANIORA ESTONICA

33 2024

SÕJAKIRJUTUSE ERINUMBER

Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituut
Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv

Methis. *STUDIA HUMANIORA ESTONICA* 2024, nr 33 (kevad)
Sõjakirjutuse erinumber

Methis. *STUDIA HUMANIORA ESTONICA* 2024, No. 33 (spring)
Special Issue on War Writing

Koostajad ja toimetajad: Maarja Hollo, Anu Raudsepp
Keele- ja tegevtoimetaja: Kanni Labi
Inglise keele toimetaja: Daniel Allen

Tartu 2024

Maarja Hollo, Anu Raudsepp Sõjad ja sõjakirjutus. Saateks sõjakirjutuse erinumbrile	5
Maaris Raudsepp, Triin Roosalu Sõjakäsitus tavateadvuses: Esimene maailmasõda tänapäeva noorte silme läbi	21
Toivo Kikkas Eesti sõjakirjasaatjad Vabadussõjas	46
Anu Kannike Eesti naisliikumine Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944: kohandumine ja arendamine	61
Anu Korb Ema mälestusi lugedes. 1926. aastal sündinud naise meenutused sõjaaegsest ja -järgsest argielust	87
Anu Raudsepp Arved Viirlaiu romaanikangelase Eerik Hormi lugu <i>versus</i> Eerik Heine elulugu	107
Ave Mattheus Sõda eesti laste- ja noortekirjanduses	127
Eda Kalmre Meeste jutud. Sissevaade militaarsete legendide traditsiooni	154
Sergei Troitskii, Guillem Castañar, Liisi Laineste, Anastasiya Fiadotava „Putler kaputt“: ajalooemeemid Vene sõja kohta Ukrainas	174
VABAARTIKKEL	
Piret Pärigma „Looduse universaal-biblioteek“: raamatusarja juhtumiuuring	198
ARVUSTUS	
Lauri Kann Arto Oll, „Eesti merevägi Vabadussõjas 1918–1920“	224
ARHIIVILEID	
Anu Raudsepp Kooliõpetaja Karl Linnu kiri Esimesest maailmasõjast 7. mail 1917	227

Sõjad ja sõjakirjutus. Saateks sõjakirjutuse erinumbrile

Maarja Hollo, Anu Raudsepp

Võttesõnad: Esimene maailmasõda, Vabadussõda, Teine maailmasõda, kultuurimälu, ajalookirjutus

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24125>

Käesoleva erinumbril aluseks on 2022. aasta 15.–16. detsembril Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud konverents „Sõda eesti kultuuris, kirjanduses ja ajaloos“. Konverentsi kutse fookuses oli küsimus, milline on kahe maailmasõja jätkuv mõju ja tähendus eesti kultuuris, kirjanduses ja ajalookirjutuses. Seda ajendas küsima 2022. aasta veebruaris puhkenud Vene-Ukraina sõda, mis aktualiseeris Teise maailmasõja meenutamise, ohvrite mälestamise ning sõja tagajärgede, mõju ja tähenduste vaagimise eri mälukogukondade jaoks. Niisiis olid konverentsile osalema oodatud lisaks Esimese ja Teise maailmasõjaga seotud teemade uurijaile ka need teadlased, kes olid hakanud tegelema Vene-Ukraina sõja ning selle jälgede käsitlemisega nüüdisaja kultuuris. Ootuspäraselt kujunes konverents interdistsiplinaarseks: tõstatatud küsimustele pakkusid vastuseid nii kirjandusteadlased, ajaloolased, folkloristid, etnoloogid kui ka kultuuriuurijad. Konverentsi ettekannete põhjal valminud artiklitele lisandusid hiljem veel kaks: Maaris Raudsepa ja Triin Roosalu artikkel Eesti noorte arusaamadest Esimese maailmasõja kohta ning Ave Mattheuse artikkel sõjateemast eesti laste- ja noortekirjanduses. Seega on interdistsiplinaarne ka käesolev teemanumber, mille artiklite autorid käsitlevad Esimest maailmasõda, Vabadussõda, Teist maailmasõda ning Vene-Ukraina sõda, lähtudes igaüks oma valdkonnast.

Esimene maailmasõda ajalookirjutuses

Maailma ajalugu muutnud ajalooürituste juubelid ajendavad möödunud uue pilguga uuest vaatenurgast uurima. Nii on viimastel aastatel elavnenu seoses 100 aasta möödumisega Esimesest maailmasõjast selle teema uurimine kogu maailmas, sealjuures Eestis (vt nt Tannberg 2014; Hiio 2015; Hinrikus ja Mattheus 2015; Tannberg 2015; Pajur ja Tannberg 2015; Tannberg 2016; Kuldkepp ja Piirimäe 2016; Esse 2016; Must 2016). 2015. aastal ilmunud kogumiku „Esimene maailmasõda eesti kultuuris“ puhul on tegemist esimese sammuga Esimese maailmasõjaga seotud representatsioonide uurimisel eesti kultuuris (Hinrikus ja Mattheus 2015), mis teemana kätkeb seega veel piisavalt uusi avastusi.

Esimese maailmasõja uurimisel on allikatena eriti väärtustatud päevikud ja kirjad. Liisi Esse sõnul sundis Esimene maailmasõda esimest korda kirjutama laiad inimmasid, seni oli olnud kirjutamine Euroopas valdavalt eliidi pärusmaa (Esse 2015, 21–22).

Praeguseni säilinud erakirjad võimaldavad paremini mõista selle suure sõja mõju ja tähendust sõtta mobiliseeritud eestlaste jaoks (vt nt Raudsepp 2018b).

Sarnaselt ajaloo uurimisega käsitleti Esimese maailmasõjast 100 aasta möödumise eel ja järel seda teemat aktiivselt ka Euroopa ajaloo didaktikas (vt nt Praxis Geschichte 2013; Kost 2014; Frings 2017). Esimese maailmasõja põhjused ja tagajärjed on jätkuvalt Euroopa ajaloo õppekavades ja õpikutes aktuaalsed. Eesti ajaloo seisukohalt oli kõige olulisem Esimese maailmasõja tulemus see, et Vene impeeriumi lagunemisel sai võimalikuks sajandeid koloniseeritud Eestis iseseisva riigi sünd. See oli üks impeeriumite lagunemisel tekkinud rahvusriikidest. Seepärast on Eesti kogemustele tuginedes tutvustatud rahvusvaheliselt meie perspektiivist Esimese maailmasõja mõju rahvusriikide tekkele ja väljakutseid ajalooõpikute kirjutamisele (Raudsepp ja Tannberg 2018). Eesti aktuaalsetes ajalooõpikutes on Vene impeeriumi lagunemine ja rahvusriikide teke selle territooriumil Esimese maailmasõja käsitlemisel tähtis küsimus. Kõrvuti Eesti iseseisvumisega pööratakse üsna palju tähelepanu ka Vene võimu all olnud Soome, Poola ja Ukraina iseseisvumise ja omariikluse kaitsmise küsimustele (samas, 165–170).

Üks Esimese maailmasõja tulemusi see, et ka väiksemad rahvad, nende seas eestlased, said suurrahvaste kõrval võimaluse ise oma saatust kujundada ja tulevikus maailmapoliitikas kaasa rääkida. Venemaa sõjaline ebaedu, majanduslikult raske olukord ja poliitilised erimeelsused viisid 1917. aastal Veebruarirevolutsioonini ja tsaarivõimu kukutamiseni. Eestis loodi Eestimaa rahvuskubermang, mis oli oluline eeldus iseseisva Eesti Vabariigi väljakuulutamisele 24. veebruaril 1918. Paraku okupeeriti Eesti Esimese maailmasõja lõpuaastal Saksamaa poolt ja Eesti Ajutine valitsus sai taas tegevust alustada alles sõja lõpupäeval 11. novembril 1918. Vabadust tuli aga kaitsta Vabadussõjas 1918–1920 Nõukogude Venemaa vastu. 2019. aastal ilmus Rahvusarhiivi väljaandena artiklite kogumik „Vabadussõja mitu palet“ (Tannberg 2019). Eestlaste võit allkirjastati Tartu rahuga 2. veebruaril 1920, mille 100. aastapäeva tähistati ka ajaloolaste kollektiivse uurimusega ilmunud Vabadussõja ajaloo kaheköitelise suurteosega (Vahtre 2020a; 2020b).

Teine maailmasõda eesti kultuurimälus ja ajalookirjutuses

Teist maailmasõda on nimetatud ajaloo suurimaks inimkättega tekitatud katastroofiks, mille käigus hukkunute arvu – 60 või 70 miljonit – on võimatu mõistusega hoomata (Beevor 2013, 424). See oli totaalne sõda, millest ei saanud kõrvale jääda ka sõtta haaratud riikide tsiviilelanikud (Judt 2007, 27), keda hukkus sõja ajal kõige rohkem. Sõja põhjuseks olid kahes riigis, NSV Liidus ja Saksamaal valitsenud ideoloogiad, millesse sõda oli „sisse programmeeritud“ ja mis seetõttu oleks varem või hiljem puhkenud (Kaasik 2022, 19). Teine maailmasõda oli enneolematu ka oma ulatuselt: võideldi neljal mandril ja kõikidel ookeanidel ning sõjas osales rohkem kui 30 riiki. Erakordne oli sõda

sellegi tõttu, et esmakordselt kasutati sõjas tuumapommi, kui USA ründas 1945. aasta augustis Hiroshimat ja Nagasakit, mille tagajärjel hukkus rohkem kui 100 000 inimest (Beevor 2013, 416). Teise maailmasõja käigus toimunud pommirünnakute tagajärjel said kannatada või hävisid paljude Euroopa linnade südamed, aga ka paljud asulad ja külad; see hävitustöö muutis linnaruume ja maastikke nii põhjalikult, et neid olid hiljem raske ära tunda isegi seal kunagi elanud inimestel. Tony Judti sõnul jäid vaid väga vähesed Euroopa linnad sõjast täiesti puutumata, mistõttu olidki just varemeis linnad „kõige ilmsem – ja fotogeeniline – tõend toimunud hävitustööst“, kujunedes „sõjakoleeduste universaalseks visuaalseks väljenduseks“ (Judt 2007, 30–31).

Ent sõjal ei olnud ainult materiaalsed tagajärjed. Lisaks sõduritele, kes jätsid oma elu lahinguväljadel või naasid sõjast sügavalt traumeerituna, langesid sõja ohvriks ka miljonid tsiviilisikud, sealhulgas naised ja lapsed, kes hukkusid kas Saksa koon- duslaagrites või Siberi vangilaagrites. Mõistagi mõjus sõda vapustusena ka neile tsi- viilisikutele, kes jäid küll ellu, kuid said sõja ajal nii kehalisi kui ka hingehaavu. Teise maailmasõja põhjustatud psühholoogilisi kannatusi on nende ulatuse ja kestuse tõttu hinnatud ennenägematuteks (Leese 2022, 7).

Alles viimastel aastakümnetel on hakatud mõistma, et sõda ei põhjustanud kannat- tusi üksnes neile, kes ise sõjas osalesid või keda sõda lähedalt puudutas – sõja-aasta- test pärit traumaatilised kogemused võisid kanduda edasi ka järgmistele, sõja järel sündinud põlvkondadele. Selle nähtuse tähistamiseks on Marianne Hirsch kasutusele võtnud järelmälu mõiste, mis tähendab teise põlvkonna suhet eelneva põlvkonna isik- liku, kollektiivse ja kultuuritraumaga. Hirsch rõhutab, et järelmälu suhe minevikuga ei toimu meenutamise vahendusel, vaid seda kannab kujutlusvõime: järelmälu ei ole seega mälu identne, kuid sarnaneb sellega „afektiivse jõu ja mõjude tõttu psüühik- ale“ (Hirsch 2012, 31). Eesti kontekstis on järelmälu aktina tõlgendatud Imbi Paju 2005. aastal esilinastunud filmi „Tõrjutud mälestused“ kui teise põlvkonna esindaja püüdu mõista oma ema ja tema kaksikõe läbielamisi ülekuulamistel NKVDs ja hiljem Siberi vangilaagris (Laanes 2017, 249). Romaanidest on järelmälu teoreetilises raamisti- kus käsitletud Viivi Luige „Seitsmendat rahukevadet“, Leelo Tungla autobiograafilist triloogiat, Elin Toona raamatut „Pagulusse. Lugu elust, sõjast ja rahust“ ning Ene Mih- kelsoni „Ahasveeruse und“ (Kirss ja Hinrikus 2021).

Järelmälu ei tugine seega üksnes traumaatilisi minevikukogemusi vahendavatele suulistele jutustustele ja fotodele, vaid ka kultuurimälus sisalduvatele järelmälu ilmin- gutele: filmidele ning kunsti- ja kirjandusteostele. Seda, milline on meie arusaam Teise maailmasõja sündmustest, kujundavadki muuhulgas ka sõjateemalised tekstid, pildid ja filmid. Kuna ideoloogiliselt survestamata teoseid Teisest maailmasõjast sai avaldada vaid paguluses, on kodueestlaste Teist maailmasõda puudutavat ajaloomälu kujunda- nud ilmselt rohkem need lood, mida räägiti sõja-aastate ja neile järgnenud repressioo-

nide kohta pereringis. Oma mõju Teist maailmasõda puudutava ajaloomälu kujunemisele, kuigi väiksem, oli kahtlemata ka nende pagulaskirjanike teostel, mis jõudsid läbi raudse eesriide kodueestlastest lugejateni. Millal ja kuidas jõudsid esimesed raamatud Nõukogude Eestisse, pole seni teada (Raudsepp 2018a, 268), küll aga on teada, et 1958. aastal oldi pagulaskirjanike, näiteks Bernard Kangro teoseid juba lugenud (samas, 270).

Eesti sõjakirjanduses eristub selgelt sõjateemaline luule, mille autoriteks olid Teises maailmasõjas Saksa poolel võidelnud ja sõja ajal Eestist põgenenud kirjanikud Arved Viirlaid, Harri Asi, Kalju Ahven, Einar Sanden, Jyri Kork, Tiit Lehtmets ja Eduard Krants, kuid sõjateemalisi luuletusi leidub ka Ilona Laamani loomingus. Proosas kajastasid sõjateemat Arved Viirlaid, Ilmar Talve, Ilmar Jaks, Harri Asi, Heino Susi ja Agu Kask. 2000. aastatel on uuesti välja antud Eduard Krantsi luuletused kogus „Käib suveööl koiduni tants“ (2001), Kalju Ahvena luuletused kogus „Kolm Ahvenat. Kalju, Heino, Lembitu luulet“ (2002), Tiit Lehtmetsa luuletused kogus „Kolme otsaga köis“ (2003), Harri Asi romaan „Pärast plahvatust“ (2005) ja „Kogutud luuletused“ (2005), Ilmar Talve „Juhansoni reisid“ (1994, 2009), Heino Susi „Sarviku sulased“ (1992) ja Arved Viirlaiu peateos „Ristideta hauad“ I–II (1991, 2009, 2015), mis on populaarseim ja enim tõlgitud Teise maailmasõja aega kujutav teos eesti kirjanduses. Teise maailmasõja sündmused Eestis on teemaks juba Viirlaiu esimeses võõrsil ilmunud kaheosalises romaanis „Tormiaasta“ (1949), milles need toimivad keeruliste inimsuhete kulissina. Teoses leidub ka lahingustseenide veenvaid kujutusi, mis keskenduvad sõdijate teadvuses toimuvale, sealhulgas sellele, kuidas sangarlikkus jääb lahingus alla surmahirmule. 1952. aastal ilmunud kaheosaline romaan „Ristideta hauad“ kujutab 1944. aasta sügist, mil peategelane Taavi Raudoja on Soomest kodumaale naasnud. Ta on üks neist rohkem kui kolmest tuhandest eesti mehest, kes ei soovinud võidelda Saksa relvaüksustes, otsustades selle asemel Soome võitlema minna, kuid kellel teise Nõukogude okupatsiooni alguses ei olnud enam kuigi palju valikuid. „Ristideta haudade“ järjena ilmusid aastail 1961–1975 viis romaani Saksa armees teeninud eesti ohvitserist Eerik Hormist („Vaim ja ahelad“, „Kustuvad tuled“, „Sadu jõkke“, „Kes tappis Eerik Hormi?“ ja „Surnud ei loe“), kelle elukäigu kujutamisel tugines autor muuhulgas ka 1957. aastal Kanadasse elama asunud Eerik Heine (1919–2008) eluloolistele jutustustele.

Ka Bernard Kangro Tartu-romaanide tsükli kolme viimase osa („Kivisild“, „Must raamat“, „Keeristuli“) tegevuse ajalooliseks taustaks on Teine maailmasõda. Kangro dokumenteerib neis romaanides sõja mõju inimestele ja Tartu linnaruumile, kuid kirjeldab romaanis „Must raamat“ ka Tallinna pommitamist 1944. aasta märtsis:

Kuue tunni jooksul olid sajad Vene lennukid kahes laines alla pildunud tuhandeid lõhke- ja süütepomme. Surma ja raskelt haavata oli saanud üle tuhande inimese, neist enamik naisi ja lapsi. Oli hävinud üks neljandik linnast. Tabatud olid kõige raskemini elamute rajoonid, kuna raudteejaam, sadam ja tööstused

olid peaaegu puutumata jäänud. Hävinud olid teatreid, koolimaju, kirikuid, haiglaid, vanu ajaloolisi ehitisi. Pomm oli tabanud raekoja torni, „Estonias“ oli parajasti käimas olnud „Kradi“ esietendus. (Kangro 1965, 308.)

Pommitamise kirjeldusele järgneb allegooriline stseen, mis kujutab Benno Maranit ekslemas keset Tallinna asuvas tohutult suures aias. See aed on rüüstatud ja lagastatud koht, mis vangistab selles viibija nagu labürint (vt Hollo 2014, 818). Sõja mõjusid inimestele annabki Kangro oma Tartu-romaanide tsükli edasi allegooriliste stseenide kaudu, mis ühelt poolt osutavad nende väljendamise keerukusele, teiselt poolt aga võimaldavad nähtavaks teha sõjaga kaasneva kaose, segaduse, kurbuse, lootusetuse ja ängi.

Sõda ja sõjatrauma on kesksed teemad 1944. aastal Eestist Saksamaale põgenenud ja hiljem Austraaliasse suundunud kunstniku ja kirjaniku Gunnar Neeme autobiograafilistes lühijuttudes. Neeme sõjateemaline looming jäi pikaks ajaks käsikirja ja ilmus tema loomingut uurinud Karmen Maadi eestvedamisel 2023. aastal (Neeme 2023).¹ Nagu Viirlaid, osales ka Neeme sõjas sakslaste poolel, tunnistades aastaid pärast sõja lõppu, et sõja ajal toimunu mõjutab tema elu ikka veel (Neeme dat.-ta). Oma sõjakogemusele tuginedes kujutab kirjanik mitmes lühijutus rindel viibivaid sõdureid ja nendes hinges toimuvat. Ka jutustuse „Sild“ minategelaseks on sõdur, kes mõtiskleb vaenlase maal keset vaenulikke elanikke endaga toimuva üle:

Võib-olla on meie nägemine ja mõistmine niivõrd muutunud, et isegi arvamine on teised perspektiivid võtnud. Ka enese tundmine näib erinevat. Paiguti isegi võõrastad oma käitumist. Ainus, mille väärtus on tõusnud, on kodu. Koda ja omaksed võtavad paiguti isegi puutumatult ülipüha tähenduse. Kuis mis on sõnad, võrreldes kõigi nende raskustega ja kannatustega, mida sõdalane peab läbi elama. Ja mitte ainult läbi elamine, vaid just eluaastate ohverdamine. Ära ütlemine sellest, mis oli armas ja omane. [. . .] Rindel on kõige muu kõrval ka tõelised väärtused vaekausil. Pidulikult kõlavad sõnakõlksud ei oma vaenumaa rabades mingit värvi. Ning sõdalane muutub selleks, kes ta alguses oli, inimeseks, kes võitleb oma olemasolu eest. (Neeme 2023, 110–111.)

Nagu mitmes teiseski jutus, tajub rindel surmaga silmitsi seisev sõdur sõjas viibimist ohverdusena millegi nimel, mis jääbki tema jaoks mõistetamatuks. Sõduri hinges valitsevad kaks tunnet: koduigatsus, mis, nagu ta ise kinnitab, pole kuidagi seotud pidulike sõnakõlksudega, ja surmahirm. Midagi kangelaslikku sõduri eksistentsis jutus-

1 Maat käsitleb Neeme lühiproosat oma magistritöös „Sõjatrauma eesti pagulasproosas: Gunnar Neeme lühiproosakogumiku „Tuuleraudne“ ja Harri Asi romaani „Pärast plahvatust“ võrdlev analüüs“ (Maat 2023).

tuse minategelase vaatepunktist niisiis pole – surmahirm sunnib iga hinna eest võitlema ellujäämise nimel.

Nõukogude eesti kirjanduses oli Teise maailmasõja kujutamine ideoloogiliselt kammitsetud, ometi ilmus 1970. aastatel kaks silmapaistvat sõjateemalist romaani: 1974. aastal Ülo Tuuliku dokumentaalromaan „Sõja jalus“ (käripimata versioon 2010) ja 1979. aastal Juhan Peegli „Ma langesin esimesel sõjasuvel“. Nii Tuuliku kui ka Peegli romaanid on autobiograafilised: Tuulik evakueeriti koos oma kaksikvenna, õe, noorema venna ja vanematega 1944. aasta sügisel Sõrve säärelt Saksamaale, Peegli romaani aluseks on mälestused ja üleskirjutused võitlemisest 22. Eesti territoriaalses laskurkorpuses. Eesti sõjaväelased, nende hulgas Peegel, kes 1940. aasta suvel aega teenisid, liideti sama aasta suvel sundkorras laskurkorpusega ja saadeti 1941. aastal Pihkva taha sakslaste vastu lahingusse (Maripuu 2018, 28). See oli noorte meeste esmane kokkupuude olukorraga, kus „igäühe jaoks on kuskil kuul, mürsukild või miin, tulgu see siis täna, homme või kuu aja pärast“ (Undusk 2009). Mõlema romaani ühisjooneks on fragmentaarsus ja nagu Neeme juttudes, on ka neis kahes romaanis olulisel kohal mõtisklused sõjast ja kodust. Sõdureid nimetatakse Peegli romaanis poolikuteks inimesteks, sest neil puudub armastus ja kodu, mis on elu võrdkujuks: „Veel elaval sõduril pole kodu. Aga pidet eluga läheb tal võib-olla rohkem vaja kui teistel inimestel. Sellepärast loob sõdur endale midagi kodutaolist ka rindel. Loob just nendesamade konkreetsete, pealtnäha tühiste pisipidemetega, mis on just nimelt t e m a, mitte kroonu omad“ (Peegel 2019, 134). Nende kodu kehastavate isiklike asjade vaatamine või kasutamine sõjas, nälg „millegi inimliku järele“ (samas, 102) aitab sõdureil säilitada sideme oma endise identiteediga, muutes nad tavalisteks, elavateks inimesteks.

Sõja traumaatilistest mõjudest ei kirjutanud üksnes eksiilkirjanikud: neist tuleb juttu ka Vladimir Beekmani romaanis „Öölendurid“ (1975), mille üks tegelastest nimega Kaspar soovib saada kunstnikuks, kuid visatakse kunstikoolist välja. Kaspari arvates oli selle põhjuseks sõda, mis hävitas tema andekuse ja ilumeele, nüristas teda vaimselt ja tappis tema hinge: „Kaspar uskus, et kõigis nendes, kes sõja ajal vägivaldset surma surnud inimesi olid lähedalt näinud, oli hing osaliselt tapetud. Kunstnikke neist igatahes enam ei saa, kunst nõuab tervet hinge“ (Beekman 1975, 86).

Veel üheks Teise maailmasõja tagajärgedest oli inimeste massiline ümberasumine kas põgenemise, evakueerimise, ümberasustamise või emigreerumise tõttu: sõja lõpuks oli oma kodudest lahkuma sunnitud umbes 23 miljonit inimest (teistel andmetel umbes 30 miljonit, vt Judt 2007, 37), kellest 1,5 miljonit leidsid varjupaiga Saksamaa DP-laagrites (Gatrell 2011, 7). Eestist põgeneti Teise maailmasõja ajal peamiselt Soome, Rootsi ja Saksamaale, kuhu jõudnud põgenike hulgas oli ka kirjanik Elin Toona oma ema ja vanaemaga, kes põgenesid 1944. aasta sügisel oma kodulinnast Haapsalust. Mälestusteraamatus „Pagulusse. Lugu elust, sõjast ja rahust“ (2013) vaatab kirjanik tagasi enda ja oma

pere dramaatilisele põgenemisteedkonnale, elule sõjast räsitud Saksamaal ja hiljem Põhja-Inglismaal Leedsis, millest sai nende uus elukoht, lastes lapsest minajutustajal tõdeda: „Naistel ega lastel ei paistnud sõjas olevat mingit rolli peale sellel, et surmani hirmunult teelt eest hoida“ (Toona Gottschalk 2022, 79).

Mälestused koos elulugude, autobiograafiate, kirjade ja päevikutega võimaldavad lugejail saada aimu sellest, millised muutused tõi sõda kaasa igapäevases elus ja kuidas uute oludega kohanema õpiti. Kui endiste sõjaväelaste mälestuste puhul on täheldatud isikliku vaatepunkti vältimist ja asjaliku aruande stiili eelistamist (vt nt Lepik 2020, 206), siis tsiviilisikute mälestustes ja teistes autobiograafilistes tekstides domineerib kirjutaja isik koos tema hinnangute, meeolude ja tunnetega. Nii näiteks meenutab Gustav Ränk enesetsensuuri piirangutest vabana oma Saksa ajal kirja pandud mälestustes esimese Nõukogude okupatsiooni aega, varjamata teda vallanud emotsioone:

Järgneb suvi täis valesid, pettumusi ja pettusi. Räägid mõne mehega siirast kontrrevolutsioonilist juttu, kui juba võib-olla järgmisel päeval selgub, et oledki kõnelenud kas salapunasega või häbenemata opportunisti-karjeristiga. Sääraseid sissekukkumisi oli mul küll ja küll. (Ränk 2023, 58.)

1941. aasta suvel olukord muutus – sõjasündmused jõudsid Eesti pinnale ja algas Saksa okupatsioon. 1929. aastal Võrumaal sündinud Kalju Aarop, kes oli tollel ajal koolipoiss, kirjeldab oma detailirohketes mälestustes kodukandi inimeste suhtumist sakslastesse, suhtlemisviise ja -eesmärke Saksa sõduritega ning okupatsiooniaegset argielu, aga ka koolielus toimunut:

Koolielus suurt midagi ei muutunud. Tulid kasutusele mõned uued õpikud kus ülistati Hitlerit ja Suur-Saksamaad ning Eesti ajalugu keerati saksasõbralikuks. Võõrkeelena hakati vene keele asemel õpetama saksa keelt. [. . .] Kuigi sakslased olid venelastega võrreldes tunduvalt talutavamad, olid nad siiski okupandid. Isamaaliselt meelestatud noored suhtusid neisse kriitiliselt ning oma eestimeelsust demonstree-riti igal võimalusel. Gümnaasiumis oli isegi pörandaalne salaorganisatsioon. (Aarop 2004.)

Kuna Teise maailmasõja tagajärjel kadusid Balti riigid maakaardilt, sattusid neist pärit põgenikud sõja järel sageli kimbatusse, kui pidid uues asukohariigis andma selgitusi oma päritoluriigi ja põgenemise põhjuste kohta. Võitles ju NSV Liit koos liitlasriikidega Hitleri vastu ja saavutas lõpuks võidu, mida tähistati ka Lääne-Euroopa riikides. Briti ajaloolane Antony Beevor märgib oma monograafias Teisest maailmasõjast:

Olles saanud „hea sõja“ kattevaaba, on Teine maailmasõda terendanud järeltulevate põlvkondade kohal hoopis rohkem kui ükski teine konflikt terves ajaloos. See tekitab vastakaid tundeid, sest ei suuda iialgi

olla selle kujutuspildi vääriline, iseäranis seetõttu, et pool Euroopast tuli heita stalinistlikku kuristikku, et päästa teist poolt. (Beevor 2022, 424.)

Stalinistlikku kuristikku heidetud osa Euroopast, kaasa arvatud Balti riigid, ei saanud oma vaatepunkti Teise maailmasõja sündmustele kuuldavale tuua enne Nõukogude Liidu kokkuvarisemist; nagu lähiminevik on näidanud, on sellest kujunenud pikk ja vaevaline protsess nii rahvusriikide siseselt kui ka Euroopa Liidu kontekstis. Peamiseks takistuseks Teise maailmasõja ajal toimunud sündmuste erapooletul mõtestamisel Stalini võimu alla jäänud riikides, kaasa arvatud Eestis, on olnud asjaolu, et need sündmused on lahutamatu seotud nende riikide elanike rahvusliku identiteeditunde ja iseseisvuse taastamise järgse mälupoliitika suundumustega neis riikides.

Teadmatus Teise maailmasõja ajal toimunud vägivaldtegevusest ja hilisematest repressioonidest Ida-Euroopa riikides ning Saksamaa ja NSV Liidu poolne rahvusvahelise sõjaõiguse eiramise mitteteadvustamine on oluliselt mõjutanud sedagi, kuidas on Teist maailmasõda käsitlenud Euroopa ja USA ajaloolased oma uurimustes. Kogumiku „The Second World War and the Baltic States“ eessõna autorite sõnul esitatakse enamikus Teise maailmasõja kohta käivates uurimustes Balti riikidega seotud asju kui „tähtsusetut etendust suuremate protsesside kõrval, mis toimusid teistes Euroopa piirkondades“ (Corum jt 2014, 9). Ometi olid Balti riigid strateegiliselt olulised nii Hitleri Saksamaa kui ka NSV Liidu jaoks, mistõttu kujunes n-ö Balti küsimusest liitlasriikide vahel tüliõun (samas, 10). Peeter Kaasik, kelle sulest on ilmunud uusim Teist maailmasõda käsitlev eestikeelne ülevaade, toob samuti esile teema keerukuse:

Üldse tundub, et kõikidel ilmasõjas osalenud riikidel ja rahvastel on sõjasündmuste käigust oma arusaam. [...] Kui ehk välja jätta aastad 1939–1941, pole sündmused, mis hargnesid alates 1941. aasta 22. juunist kuni teise Nõukogude okupatsioonini, teadlaste hulgas ülemäära populaarsed. (Kaasik 2022, 5.)

Aja jooksul on Teise maailmasõja käsitlustes siiski ka Ida-Euroopa riikides toimunud sündmused Teise maailmasõja ajal hakanud aina enam esile tulema. Senistest radikaalselt erinevat vaatepunkti Teisele maailmasõjale esindab Timothy Snyderi 2010. aastal ilmunud uurimus „Veremaad. Euroopa Hitleri ja Stalini vahel“, mille keskmes on Hitleri ja Stalini poliitiliste ambitsioonide katastroofiliseks osutunud mõju Ida-Euroopa riikidele. 2011. aastal ilmunud Norman Daviese raamatu „Kadunud riigid. Euroopa pea-aegu unustatud ajalugu“ viimane peatükk on pühendatud Eesti ajaloole. Selles selgitab Davies muuhulgas valikuid, mille ees Eesti ja teised Ida-Euroopa riigid Saksa okupatsiooniajal seisid, aga mida tema arvates Läänes ei mõisteta, „sest usutakse, et sõjas seisti vastamisi ainult ühe kurruse jõuga“ (Davies 2011, 773). Daviese sõnul vajas Eesti sarnaselt Soomega Saksamaad, et NSV Liidule vastu astuda (samas). Metoodiliselt uud-

set vaatepunkti Teise maailmasõja sündmustele Eestis pakub 2011. aastal ilmunud kogumik „Soldiers of Memory. World War II and Its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories“ (toim. Ene Kõresaar). See sisaldab kaheksa Teises maailmasõjas Eesti Legionis ja Eesti Laskurkorpuses sõdinud eesti mehe elulugu ning nende teaduslikke käsitusi, milles on vaatluse alla küsimus, kuidas vastaspooltel sõdinud mehed oma elulugudes sõjakogemusi vahendavad ja tõlgendavad.

Eesti ajaloolased on Teise maailmasõjaga seoses uurinud peamiselt järgmisi valdkondi: eestlaste üksusi Saksa ja Soome relvajõududes ning Punaarmees; metsavendlust, vastupanuliikumist ja Otto Tiefi valitsust ning Nõukogude ja Saksa okupatsioonivõimude massirepressioone, sealhulgas holokausti (Hiio 2020, 127). Uuritud on ka okupatsioonipoliitikat ja sõjategevust (samas). Kõige vähem on tähelepanu pälvinud see, kuidas saadi sõja ajal hakkama argielus. Sõda muutis argielu kardinaalselt: selle osaks said vägivald, arreteerimised, hukkamised, rüüstamised, aga ka toidu- ja küttepuudus, riiete ja jalanõude ning paljude igapäevaseks eluks vajalike tarbekaupade nappus, mis sundis inimesi loovusele ja leidlikkusele. Kõige selle põhjuseks olid sõjaväe vajadused, mis seati esikohale, seejärel võeti arvesse okupeeritud alade sakslastest tsiviilisikute vajadused, ja alles siis kohalike elanike vajadused ning lõpuks vangide ja sunnitööliste vajadused (Kaasik 2022, 107). Samuti tõi sõda kaasa muutused sotsiaalsetes suhetes: okupeeritud riikide elanikel tuli suhelda nii sõdurite kui ka okupatsioonivõimude esindajatega. Kuna Saksamaal puudus okupeeritud aladel ühtne okupatsioonipoliitika (Hiio 2014, 277), sõltus igapäevane elu Saksa okupatsiooni ajal nii Saksamaa rassipoliitikast ja majanduslikest huvidest mingis piirkonnas kui ka sõja käigust seal, valitsus- või administratiivsete struktuuride kohalolekust või puudumisest ja sellest, mil määral kaasnes okupatsiooniga germaniseerimine või natsifitseerimine (Gildea jt 2006, 2). Käsitledes eesti naiste mälestusi Saksa okupatsiooniajast, on Rutt Hinrikus esile toonud, et suhtumine Saksa okupatsioonivõimu ja sakslastesse sõltus ka sellest, kuidas käitusid okupeeritud aladel tavalised sõdurid (Hinrikus 2006, 12). Eesti naiste Saksa okupatsiooniaja meenutuste erinevusena meeste omadest toob ta esile igapäevase toimetuleku teema, kodukesksuse ja pereliikmete saatuse (samas, 13).

Artiklid

Käesoleva erinumbril avaartiklis „Sõjakäsitus tavateadvuses: Esimene maailmasõda tänapäeva noorte silme läbi“ vahendavad selle autorid *M a a r i s R a u d s e p p* ja *T r i i n R o o s a l u* aastatel 2014–2015 kahekümne Euroopa riigi sotsiaalteaduste üliõpilaste seas läbi viidud uuringu tulemusi ilmasõja sotsiaalsete representatsioonide kohta. Kokku osales uuringus 1891 noort, kellest 122 olid Eestis elavad noored. Tuginedes nii vastavatele teaduslikele analüüsidele kui ka sellekohastele teoreetilistele lähe-

nemistele, annavad autorid ülevaate Eesti noorte arusaamadest Esimese maailmasõja kohta ja võrdlevad neid teiste Euroopa riikide noorte omadega.

Artiklis „Eesti sõjakirjasaatjad Vabadussõjas“ analüüsib Toivo Kikkas sõjakirjasaatjate institutsiooni ja seda ülesannet täitnud inimeste tegevust rindereporteritena. Esinduslikus valimis on vaatluse all tollastes ajalehtedes Päevaleht, Postimees, Vaba Maa, Tallinna Teataja ja Maaliit ilmunud sõjakirjasaatjate artiklid.

Artiklis „Eesti naisliikumine Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944: kohandumine ja arendamine“ annab Anu Kanrike ülevaate Eesti naisliikumisest Saksa okupatsiooni ajal, keskendudes 1941. aastal asutatud Kodumajandusameti tegevusele. Kodumajandusamet jätkas aastail 1936–1940 tegutsenud Kodumajanduskoja tööd ja selle peamiseks ülesanneteks oli maal elavate koduperenaiste tööalade ratsionaliseerimine, toitlustamise suunamine ja kodukorrastus. Okupatsiooniajal oli suuri raskusi nii toidu kui ka tööstuskaupade hankimisega, mis jäi enamasti naiste ülesandeks. Et naiste olukorda kergendada, korraldati harivaid loenguid, näitusi ning anti nõu nii ajakirjanduses kui ka väikerükistes selle kohta, kuidas toiduainete puudusel pere siiski ära toita, aga nõuandeid jagati ka näiteks jalanõude valmistamise kohta. Samuti korraldas Kodumajandusamet uuringuid taluperenaiste ajakasutuse kohta, et tõhustada kodust töökorraldust ja vähendada naiste suurt koormust.

Argielu Teise maailmasõja ajal on teemaks ka Anu Korbi artiklis „Ema mälestusi lugedes. 1926. aastal sündinud naise meenutused sõjaaegsest ja -järgsest argielust“, milles ta käsitleb oma ema Linda Teesalu (2006–2022) käsikirjalisi mälestusi. Autor rõhutab, et sõda ja selle mõjud ei ole ema mälestustes küll esiplaanil, kuid teemadena on siiski esindatud nii okupatsioonid, sõja jõudmine Eesti pinnale, küüditamine kui ka sõjaaegne argielu. Nagu paljude Linda põlvkonnakaaslaste mälestustes, tuleb ka tema loos esile võrdlus Nõukogude ja Saksa okupatsiooni vahel – viimast meenutab Linda helge ajana, Nõukogude okupatsiooniga seoses kerkib esile tarbekaupade nappus. Sõda mõjutas nii Lindat kui ka tema pere liikmeid: Linda esimene peigmees võeti Saksa sõjaväkke, abikaasa vangistati venelaste poolt, sõja järel tuli varjata osalemist Saksa sõjaväes, Linda õde koos perega saadeti Siberisse. Artikli autor peab neid asjaolusid põhjuseks, mis tema peres ei räägitud elust Eesti Vabariigis, nagu vaikiti ka sõjast ja küüditamisest.

Elulooline aines on ka Anu Raudsepa artikli „Arved Viirlaiu romaanikangelase Eerik Hormi lugu versus Eerik Heine elulugu“ fookuses. Autor uurib selles Saksa armees teeninud Eerik Heine eluloo peamisi sõlmpunkte, tuginedes Rahvusarhiivis leiduvatele ülekuulamisprotokollidele, arreteerimismäärustele ja teistele dokumentidele, et leida vastust küsimusele, kes Heine oli. Heine eluloolistele jutustuste põhjal lõi kirjanik Arved Viirlaid tegelase nimega Eerik Horm, kelle elukäiku kujutab ta oma romaanides „Vaim ja ahelad“ (1961), „Kustuvad tuled“ (1965a), „Sadu jõkke“ (1965b), „Kes tappis Eerik

Hormi?“ (1974) ja „Surnud ei loe“ (1975). Intervjuudes väitis Heine, et Viirlaiu romaanid kajastavad tõepäraselt tema elulugu, Raudsepp aga näitab oma artiklis, et arhiiviallikad seda väidet ei kinnita.

Sõjateema kirjanduses on vaatluse all ka Ave Mattheuse artiklis „Sõda eesti laste- ja noortekirjanduses“. Autor annab artiklis kronoloogilise ülevaate sellest, kuidas on eesti laste- ja noortekirjanduses eri sõdasid: muistset vabadusvõitlust, Vene-Türgi sõda, Prantsuse-Vene sõda, Esimest maailmasõda, Vabadussõda ja Teist maailmasõda kujutatud ja millised sõdadega seotud aspektid tulevad vaadeldavates teostes esile. Esimesed lastele mõeldud sõjateemalised teosed on pärit 18. sajandi lõpust ja 19. sajandi algusest ning nende peategelasteks on sõdurpoisid, kõige uuemad sõjateemalised teosed on aga seotud käimas oleva Vene-Ukraina sõjaga. Artiklis käsitletud teostes domineerivad tegelikkuses aset leidnud või potentsiaalselt aset leida võinud olukorrad ja paljude teoste autorid kirjutavadki sellest, mida on ise kogenud.

Eda Kalme kirjutab artiklis „Meeste jutud. Sissevaade militaarsete legendide traditsiooni“ Nõukogude ajateenijate ning aastatel 2003–2005 Eesti kaitseväes aega teeninud meeste legendidest ja kuulujuttudest, mis kõnelevad peidetud relvadest, distsipliinist, sõjaväeteenistuse vältimise viisidest, seksist, saatusest ja õnnelikest vedamistest, aga ka kohalikest erelistest objektidest (sildadest, salateedest jm). Neile juttudele on iseloomulikud soostereotüübid ja maskuliinsuse määratlemine, samuti sisaldavad need teatud käitumismudeleid ja mehelikke unistusi.

Sergei Troitskii, Guillem Castañar, Liisi Laineste ja Anastasiya Fiadotava vaatlevad artiklis „„Putler kaputt“: ajalooemeid Vene sõja kohta Ukrainas“ aktuaalse Vene-Ukraina sõja mõjul loodud meeme. Ajalooeme on defineeritud kui internetis laialdaselt levinud pilte ja/või tekste, mis on selgelt seotud mingi ajaloolise sündmuse või isikuga. Analüüsimaterjalist nähtub, et ajalooemeid võivad olla vahendiks, kuidas õigustada tänapäeva sündmusi, tekitada vaenlaste suhtes üleolekut, anda hinnanguid sündmustele ning naeruvääristada või tunnustada olukorraga seostuvaid inimesi.

Lisaks sõjateemalistele artiklitele leidub selles numbris ka vabaartikkel, mille autoriks on Piret Pärigma. Artiklis „„Looduse universaal-biblioteek“: raamatusarja juhtumiuuring“ käsitleb ta kirjastuse Loodus sarja „Looduse universaal-biblioteek“ (1927–1931), mis oli esimene püsiv ja soodsa hinnaga rahvaraamatute sari Eestis. Sarja eesmärgiks oli vahendada eesti lugejatele teistes keeltes ilmunud uuemat ilukirjandust. Põhiliselt tõlgiti teoseid inglise keelest, kokku oli esindatud üksteist lähtekeelt. Nelja aasta jooksul jõuti välja anda 109 nimetust, millest 104 olid tõlked.

„Arvustuse“ rubriigist leiab lugeja Lauri Kanni arvustuse Arto Olli 2023. aastal ilmunud monograafia „Eest merevägi Vabadussõjas 1918–1920“, mis käsitleb Eesti merekaitse organisatorset poolt ja Eesti mereväe lahingutegevust Vabadussõjas.

Rubriigis „Arhiivileid“ tutvustab Anu Raudsepp Esimesse maailmasõtta mobiiliseeritud kooliõpetaja Karl Linnu (1887–1978) kirja aastast 1917, mil ta oli asunud õppima Gattšina lipnikekoolis. Kiri on adresseeritud sõbrale Gustav Martinsonile (alates 1940 Kusta Mannermaa, 1888–1959), kes samuti osales Esimeses maailmasõjas ja hiljem ka Vabadussõjas. Kirjast ilmneb, et selle autor tunnetab selgelt ajahetke murrangulisust, kasutades kirjas väljendit „suur ajajärk“.

Saatesõna on valminud Eesti Kirjandusmuuseumi projekti „Kultuurilugu ja arhiiv: allikad, probleemid, vaatenurgad“ (EKM 8-2/22/1) raames.

Allikad

Aarop, Kalju. 2004. „Minu mälestused Saksa ajast.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 350, m 1: 1638.

Beekman, Vladimir. 1975. *Õõlendurid*. Tallinn: Eesti Raamat.

Beevor, Antony. 2013. *Teine maailmasõda*. II köide. Tõlkinud Maia Boltovsky. Tallinn: Tänapäev.

Corum, James S., Olaf Mertelsmann ja Kaarel Piirimäe. 2014. „Introduction.“ – *The Second World War and the Baltic States*, toimetanud James S. Corum, Olaf Mertelsmann ja Kaarel Piirimäe, 9–20. Frankfurt am Main: Peter Lang Edition.

Davies, Norman. 2011. *Kadunud riigid. Euroopa peaaegu unustatud ajalugu*. Tõlkinud Tõnis Värnik. Tallinn: Varrak.

Gatrell, Peter. 2011. „Trajectories of Population Displacement in the Aftermaths of Two World Wars.“ – *The Disentanglement of Populations: Migration, Expulsion and Displacement in Post-War Europe, 1944–9*, toimetanud Jessica Reinisch ja Elizabeth Whitelk, 3–26. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.

Esse, Liisi. 2015. „Suure sõja mäletamine. Kirjad, päevikud ja mälestused eestlaste sõjakogemuse avajana.“ – *Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*, koostanud Tõnu Tannberg, 21–29. Tartu: Rahvusarhiiv.

———. 2016. *Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus*. Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 38. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.

Frings, Andreas. 2017. *Der Erste Weltkrieg als globaler Krieg*. Wochenschau Verlag: Schalbach/Ts.

Hiio, Toomas. 2014. „The Relationship of the Military and Civilian Authorities in Estonia during the German Occupation of 1941–1944.“ – *The Second World War and the Baltic States*, toimetanud James S. Corum, Olaf Mertelsmann ja Kaarel Piirimäe, 273–303. Frankfurt am Main: Peter Lang Edition.

———, peatoim. 2015. *I maailmasõda Ida-Euroopas – teistsugune kogemus, teistsugused mälestused = Great war in Eastern Europe – different experience, different memories*. Eesti sõjaajaloo aastaraamat 5 (11). Toimetanud Sandra Niinepuu. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, Eesti Sõjamuuseum.

———. 2020. „Eesti lähiaja uurimine 21. sajandil.“ – *Acta Historica Tallinnensia*, 26: 103–144.

Hinrikus, Mirjam ja Ave Mattheus, koost. ja toim. 2015. *Esimene maailmasõda Eesti kultuuris*. Tallinna ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 17. Tallinn: Tallinna ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

Hinrikus, Rutt. 2006. „Saateks.“ – *Sõja ajal kasvanud tüdrukud. Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist*, koostanud Rutt Hinrikus, 7–14. Tallinn: Tänapäev.

Hollo, Maarja. 2014. „Varemed ja ajad. Barokk-kirjanduse esteetika Bernard Kangro Tartu-romaanides.“ – *Keel ja Kirjandus* 57 (11): 809–825.

Gildea, Robert, and the Team. 2006. „Introduction.“ – *Surviving Hitler and Mussolini. Daily Life in Occupied Europe*, 1–15. Oxford, New York: Berg.

Hirsch, Marianne. 2012. *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture after the Holocaust*. New York: Columbia University Press.

Judt, Tony. 2007. *Pärast sõda. Euroopa ajalugu 1945. aastast*. Tõlkinud Tõnis Värnik. Tallinn: Varrak.

Kaasik, Peeter. 2022. „Saateks.“ – *Suur sõda ja Eesti: 1941–1944*, 5–7. Tallinn: Äripäev.

Kangro, Bernard. 1965. *Must raamat*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

Kirss, Tiina, ja Rutt Hinrikus. 2021. „Layers of the Crypt: Baltic Women's Postmemory of World War II in Life Stories and Fiction.“ – *After Memory. World War II in Contemporary Eastern European Literatures*, toimetanud Matthias Schwartz, Nina Weller ja Heike Winkel, 361–408. Boston: Walter De Gruyter.

Kost, Jürgen. 2014. *Der Erste Weltkrieg in der Literatur*. Wochenschau Verlag: Schalbach/Ts.

Kuldkepp, Mart ja Pärtel Piirimäe, koost. 2016. *Esimene maailmasõda ja selle järelkajad Eestis. Ajalooline ajakiri*, nr 1.

Laanes, Eneken. 2017. „Trauma keelde tõlgitud. Kultuurideülesed mäluvormid eesti laagri- ja küüditamismälestustes.“ – *Keel ja Kirjandus* 60 (4): 241–257.

Leese, Peter. 2022. „The Limits of Trauma: Experience and Narrative in Europe c. 1945.“ – *Trauma, Experience and Narrative in Europe after World War II*, toimetanud Ville Kivimäki, Peter Leese, 3–26. Palgrave Macmillan.

Lepik, Kalju. 2020. *Vaid üks eesti kirjandus*. Koostanud Janika Kronberg ja Brita Melts. Tallinn: EKSA.

Maat, Karmen. 2023. „Sõjatrauma eesti pagulasproosas: Gunnar Neeme lühiproosakogumiku „Tuuleraudne“ ja Harri Asi romaani „Pärast plahvatust“ võrdlev analüüs.“ Magistritöö. Juhendanud Leena Käosaar ja Arne Merilai. Tartu Ülikool, humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, kultuuriteaduste instituut. <https://dspace.ut.ee/server/api/core/bitstreams/5061d7e5-a19f-46c9-bff2-cb4f5753ed10/content>.

Maripuu, Meelis. 2018. „Eesti sõdurid Teise maailmasõja Saksa ja Soome relvaüksustes.“ – *Eestlased Soome ja Saksa sõjaväes 1940–1945 (A–J)*, koostanud Leo Õispuu, 28–35. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, Eesti Riigiarhiiv, MEMENTO Tallinna Ühendus.

Must, Aadu. 2016. *Muutugu ja kadugu! Baltisakslased ja Esimene maailmasõda*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Neeme, Gunnar. dat.-ta. „Üks kiri Ants Neemele (pojale).“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 423, m 1: 12.

———. 2023. *Tuuleraudne*. Koostanud Karmen Maat. Tallinn: Eesti Raamat.

Pajur, Ago ja Tõnu Tannberg, koost. 2015. *Eesti rahvusväeosad 1917–1918*. Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 7. Tartu: Rahvusarhiiv.

Peegel, Juhan. 2019. *Ma langessin esimesele sõjasuvel. Fragmentarium*. Tallinn: Hea Lugu.

Praxis Geschichte. 2013. *Der Erste Weltkrieg. Ereignis und Erinnerung. Praxis Geschichte*, nr 6. Wochenschau Verlag: Schalbach/Ts.

Raudsepp, Anu. 2018a. „Erakirjad infoallikana Eesti ja Lääne vahel stalinismist sulani (1946–1959).“ – *Ajalooline Ajakiri* 4: 255–282.

———. 2018b. „Kooliõpetaja Gustav Martinsoni (1888–1959) rahvuslik-kultuuriliste vaadete mõjutegurid Esimeses maailmasõjas.“ – *Ajalooline Ajakiri* 1 (163): 3–25.

Raudsepp, Anu ja Tõnu Tannberg. 2018. „The Impact of World War I on the rise of national states: challenges of history textbook writing.“ – *History Didactics and Public History. International Journal of Research on History Didactics, History Education and History Culture. Yearbook of the International Society of History Didactic* 39, 159–178.

Ränk, Gustav. 2023. *Keeruliste aegade kiuste. Gustav Ränga päevikud 1939–1948*. Koostanud Marleen Metslaid ja Indrek Jääts. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Snyder, Timothy. 2011. *Veremaad. Euroopa Hitleri ja Stalini vahel*. Tõlkinud Rein Turu. Tallinn: Varrak.

Tannberg, Tõnu, koost. 2014. *Esimene maailmasõda ja Eesti*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 22 (28). Tartu: Rahvusarhiiv.

———, koost. 2015. *Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*. Tartu: Rahvusarhiiv.

———, koost. 2016. *Esimene maailmasõda ja Eesti II*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 24 (31). Tartu: Rahvusarhiiv.

———, koost. 2019. *Vabadussõja mitu palet. Sõda ja ühiskond aastatel 1918–1920*. Rahvusarhiivi toimetised. Tartu: Rahvusarhiiv.

Toona Gottschalk, Elin. 2022. *Pagulusse. Lugu elust, sõjast ja rahust*. Tõlkinud Kersti Unt. Tallinn: Varrak.

Undusk, Jaan. 2009. „Juhan Peegel: „Ma langesin esimesel sõjasuvel.“ – *Eesti Päevaleht*, 3. aprill.

Vahtre, Lauri, koost. ja toim. 2020a. *Eesti Vabadussõja ajalugu I. Vabadussõja eellugu. Punaväe sissetung ja Eesti Vabastamine*. Tallinn: Varrak.

———, koost. ja toim. 2020b. *Eesti Vabadussõja ajalugu II. Kaitsesõda piiride taga ja lõpuvõitlused*. Tallinn: Varrak.

Maarja Hollo – PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi vanemteadur. Ta on uurinud trauma kujutamist eesti eksiilkirjanike loomingus ja traumaatiliste kogemuste vahendamist autobiograafilistes narratiivides. Peamiseks uurimisvaldkonnaks on eesti elulookirjutus 20. ja 21. sajandil.
E-post: maarja.hollo[at]kirmus.ee

Anu Raudsepp – PhD, TÜ ajaloo didaktika kaasprofessor ja Eesti Kirjandusmuuseumi erakorraline vanemteadur. Ta uurib esiteks erinevaid Eesti 20. sajandi kultuuriloo (haridus, kirjandus, tsensuur, õigeusu kirik) teemasid. Teiseks tema teadustöö põhivaldkonnaks on ajaloodidaktika, milles ta keskendub humanitaarvaldkonna õpikute analüüsile. Kolmandaks uurimisvaldkonnaks on tal viimastel aastatel kujunenud sisejulgeoleku ajalugu (siseministerium, piirivalve, politsei).
E-post: anu.raudsepp[at]ut.ee

Wars and War Writing: Preface to the Special Issue

Maarja Hollo, Anu Raudsepp

Keywords: First World War, Estonian War of Independence, Second World War, cultural memory, war writing

This special issue on war writing consists of articles based on presentations at the War in Estonian Culture, Literature and History conference held 15–16 December 2022 at the Estonian Literary Museum. The conference focused on the question of the lasting influence and meaning of the two world wars in Estonian culture, literature and history writing. These questions were underscored by the Russian–Ukrainian war which broke out in February 2022 and which actualised memory of the Second World War, the commemoration of its victims, and a weighing of the consequences, influence and meanings of the war for different memory communities.

Anniversaries of historical events that have changed world history call for new scholarly perspectives on the past. Thus, in recent years, in connection with the 100th anniversary of the First World War, studies of related topics have become more frequent, including in Estonia. The article collection *The First World War in Estonian Culture* (2015) is the first step toward an investigation of the representations of the First World War in Estonian culture. In these studies, diaries and letters have particular value. Surviving private letters permit a better understanding of this great war and its meaning for Estonians mobilised for it.

From the perspective of Estonian history, the most significant result of the First World War was the disintegration of the Russian Empire, which made possible the birth of Estonia – colonised for centuries –, as an independent state. Estonia was one of the nation-states that emerged from the disintegration of empires. In 2018, based on the Estonian experience and in an international framework, Anu Raudsepp and Tõnu Tannberg presented our perspective on the influence of the First World War on the creation of nation-states and resultant challenges to the writing of history textbooks.

Though the independent Estonian republic was proclaimed on 24 February 1918, the declaration was followed by German occupation in 1918 and the defence of Estonia's freedom against Soviet Russia in the War of Independence of 1918–1920. The 100th anniversary of the War of Independence also inspired new scholarly research. In 2019 Tõnu Tannberg edited a collection of articles entitled *The Many Faces of the War of Independence*. The 100th anniversary of the Tartu peace treaty was marked in 2020 by the publication of collective research by historians in a two-volume magisterial work on the history of the War of Independence.

The Second World War has been deemed the largest catastrophe in history caused by human hands, during which 60 or 70 million people perished and the destruction changed cityscapes and landscapes beyond recognition. The war reached Estonia in summer 1941 when Soviet occupation was replaced by German occupation. The war years have been represented in the works both of exile writers and writers who remained in Estonia after the war. In Estonian war literature, war poetry has a clear profile, authored by writers who fought in the Second World War on the German side and fled Estonia during the war: Arved Viirlaid, Harri Asi, Kalju Ahven, Einar Sanden, Jyri Kork, Tiit Lehtmets and Eduard Krants. Themes related to war are reflected in the prose of Arved Viirlaid, Ilmar Talve, Ilmar Jaks, Harri Asi, Heino Susi and Agu Kask. Arved Viirlaid's central work *Graves without Crosses I–II* (1991, 2009, 2015) is the most popular and most frequently translated work representing the Second World War in Esto-

nian literature. The Tartu cycle by Bernard Kangro and autobiographical short stories by Gunnar Neeme are also remarkable.

In Soviet Estonian literature the representation of the Second World War was ideologically constrained; but nevertheless two noteworthy autobiographical war novels were published in the 1970s: Ülo Tuulik's documentary novel *In the Path of War* in 1974 (unabridged version 2010) and Juhan Peegel's *I Fell in the First Summer of War* in 1979.

In addition to *belles lettres* our historical memory is shaped by autobiographical texts such as memoirs, life stories, autobiographies, letters and diaries, which enable the reader to gain insight into the changes that war brought to everyday life and how people learned to adjust to them. If the memoirs of former combatants have evinced the avoidance of personal points of view and preferences for the matter-of-fact style of reportage, the memoirs and other autobiographical texts of civilians are dominated by the judgments, moods and feelings of the writer as a person.

Historical writing on the Second World War is diverse. If from the perspective of western European countries, the main embodiment of evil was Hitler, the situation was much more complicated for eastern European countries. Lack of knowledge of acts of violence committed during the Second World War and later repressions in the countries of eastern Europe and the disregard for international war law by Germany and the Soviet Union have had a significant impact on how the Second World War has been handled in research by historians in Europe and the United States. In most research on the Second World War matters related to the Baltic States are regarded as unimportant compared to the larger processes that took place. Nevertheless, the Baltic states were strategically important both for Hitler's Germany and the Soviet Union, making the Baltic question a bone of contention among the allied countries.

Over time events that happened in eastern European countries during the Second World War have come increasingly to the fore in scholarly accounts with radically different viewpoints: *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (2010) by Timothy Snyder, *Vanished Kingdoms: The History of Half-Forgotten Europe* (2011) by Norman Davies, *Soldiers of Memory: Second World War and its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories* (2011, ed. by Ene Kõresaar).

The special issue on war writing contains eight articles on the topic of war, one article on a free topic, a series of translations from the publishing house Loodus, and the archival discovery section in which a letter from the First World War is discussed.

Maarja Hollo is Senior Researcher at the Estonian Literary Museum. She has published articles on trauma in the work of Estonian exile writers as well as on the mediation of traumatic experiences in autobiographical narratives. Her main research area is Estonian life writing in 20th and 21st centuries. E-mail: maarja.hollo[at]kirmus.ee

Anu Raudsepp is Associate Professor of History Didactics at the University of Tartu and Extraordinary Senior Researcher at the Estonian Literary Museum. She primarily researches various themes of Estonian 20th century cultural history such as education, literature, censorship, the Orthodox Church, etc. Her second area of research is history didactics, focusing on the analysis of humanities textbooks. In recent years, her third area of research has been the history of internal security (the Ministry of the Interior, the Estonian Police and Border Guard). E-mail: anu.raudsepp[at]ut.ee

Sõjakäsitus tavateadvuses: Esimene maailmasõda tänapäeva noorte silme läbi

Maaris Raudsepp, Triin Roosalu

Teesid: Sõjakäsitus tavateadvuses on paljukihiline: selles on nii isikliku/perekondliku kogemuse elemente kui ka kollektiivsete ajalookujutluste ühtlustavaid mõjusid. Esimene maailmasõda on meist ajas sellisel kaugusel, kus see on muundunud sündmuse esialgsest kommunikatiivse mälu vormis meenutamisest institutsionaliseeritud kultuurimälu osaks. 2014. aastal viidi kahekümnes Euroopa riigis läbi üliõpilaste küsitlus, selgitamaks tänapäeva noorte kollektiivseid kujutlusi Esimesest maailmasõjast. Artiklis kirjeldame Eesti noorte Esimese maailmasõjaga seotud arusaamu ja võrdleme neid teistes Euroopa riikides elavate noorte arusaamadega. Eraldi analüüsime vastuseid küsimusele „Mida saame õppida Esimese maailmasõja kogemusest?“.

Võtmesõnad: Esimene maailmasõda, ajaloo representatsioonid, sõjakäsitus tavateadvuses

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24126>

Sissejuhatus

Selles artiklis vaatleme tavateadvuslikku sõjakäsitlust Esimese maailmasõja mõtestamise näitel. Täpsemalt kirjeldame ühe uuringu põhjal Eesti noorte Esimese maailmasõjaga seotud arusaamu ja võrdleme neid teistes Euroopa riikides elavate noorte arusaamadega. Eesmärgiks ei ole mitte niivõrd kirjeldada noorte faktiteadmisi konkreetse sõja kohta, kui võrd analüüsida nende sõjaga seotud tundeid, kujutlusi ja üldisemaid sõjale omistatud tähendusi.

Me läheneme kollektiivse mälu uurimisele sotsioloogia ja kultuuripsühholoogia vaatepunktist, kus on täheldatud huvi kasvu kollektiivse mälu uuringute vastu viimastel aastakümnetel (nt Gläveanu ja Yamamoto 2012; Wagoner jt 2020; Bresco de Luna ja van Alphen 2021; de Saint Laurent 2021, Liu ja Khan 2021; Liu 2022 jpt). Marek Tamm (2015, 4) on nimetanud järgmisi mäluajaloo uurimisküsimusi: Mis on minevikust teada olevikus? Miks on nii, et mõned mineviku versioonid saavad ülekaalu teiste üle? Millised minevikusündmused valitakse välja meenutamiseks ja kuidas neid kujutatakse? Kuidas minevikku kasutatakse oleviku sündmuste või tulevikuplaanide legitimeerimiseks või seletamiseks? Miks inimesed eelistavad ühte minevikukujutust teisele? Neile küsimustele on püütud leida vastuseid, kasutades ka sotsioloogia ja kultuuripsühholoogia tööriistu.

Lähtume sellest, et minevikusündmuste meenutamine ja mõtestamine on semiootiline tähenduse loomise protsess, mis oma olemuselt on relatsiooniline – kollektiivne mälu tähistab „meie suhet, nii üksikisikutena kui ka kogukondadena, ühise minevikuga“

(Glăveanu 2017, 256). Sõjakäsitus tavateadvuses on paljukihiline: selles on nii isikliku või perekondliku kogemuse elemente kui kollektiivse mälu ühtlustavaid mõjusid.

Kogu inimese tähendustesüsteem koosneb eri kihtidest ja tasanditest. Kollektiivse mälu mitmekihilises mudelis (Glăveanu 2017, 256–257) on kolm peamist tasandit, millel kujundatakse suhet ühisesse minevikku. Makrosotsiaalne tasand toimib stabiilsete ja laialt levinud konsensuslike kollektiivsete kujutluste kaudu, mis moodustavad sotsiaalse ja kultuurimälu. Mesotaseand käsitleb rühmadevahelisi suhteid ning toimib rühmaspetsiifiliste narratiivide ja sotsiaalsete representatsioonide kaudu. Mikrotasandil toimub individuaalne mäletamine ja isikliku tähenduse loomine.

1) Kõige konkreetsem on üksikisiku kogemuste ja subjektiivsete tähenduste tasand. Sõja kontekstis kuuluvad siia vahetud sõjakogemused ja nende isiklik mõtestamine. Esimesest maailmasõjast osavõtnud eestlaste vahetuid kogemusi ja sõja individuaalset mõtestamist on analüüsinud kirjade ja päevikute põhjal Liisi Esse (2016; 2019). Muuhulgas märkab ta eestlaste sõjakogemuse eripärana võrreldes Lääne sõdurite kogemusega positiivsete tunnete vähesust seoses rindesõpruse ja kamraadlusega (Esse 2019). Spetsiifilist ilmasõja kogemust, kokkupuudet gaasirelvaga on analüüsinud Jaan Undusk (2015). Zipfel (2014; 2021) kirjeldab ilmasõda kui eriolukorda, mis võimaldas ületada kõiki moraalseid piire. Ilmasõja kogemusi eemaltvaatajate, Eesti noorte haritlaste positsioonilt on kirjeldanud Jüri Kivimäe (2015, 44): „Neis väljavõtetes peegelduvad erinevad arusaamad ja hoiakud, neis ühinevad kõhedus, põnevus ja sõjavastatus ühtaegu ning teadmatus tuleviku ees.“ Mitmesugused allikapublikatsioonid (nt Tannberg 2015), aga ka perekonnapärimus võimaldab järgnevatel põlvkondadel osa saada erisugustest sõjakogemustest (nt ohvitseride, sõjameedikute, tagalas elanute jt seisukohalt).

2) Mälukogukondade kollektiivsete tähenduste tasandil on oluline inimese grupikuuluvus ja identiteet, ühised kogemused ja jagatud tähendused. Grupisestest ja gruppidevahelistest suhetest ja suhtlemisest kaudu luuakse ajaloo sotsiaalseid representatsioone (Wagoner 2015), mis peegeldavad teatud mälukogukondade vaatenurki. Ajaloo sotsiaalsed representatsioonid võivad olla vastuolulised ja poleemilised. Omavahel ajalooliselt seotud grupid toetuvad sageli samade sündmuste vastandlikele representatsioonidele, mille kohaselt ühe grupi võit on teise kaotus. Nii satuvad grupid üksteisest sümbolisesse sõltuvusse, määratledes teineteist oma vastanditena. Grupitasandi kollektiivne mälu on tihedalt seotud grupi identiteediprotsessidega, mis püüavad luua ja säilitada positiivset enesehinnangut ning vähendada grupi enesehinnangut kahjustavaid negatiivseid aspekte. Kollektiivseid mälestusi kujundavad ka sellised sotsiaalpsühholoogilised protsessid nagu stereotüüpiseerimine ja teatud gruppide (nt ohvri ja süüdlase) essentsialiseerimine. Gruppidevahelised võimusuhted

samas ühiskonnas on aluseks ajaloonarratiivide eristumisele domineerivateks ja vastanduvateks. Sellel tasandil näeme kollektiivsete mälude paljusust.

Kollektiivne kommunikatiivne mälu (Assmann 2008) kujuneb siin vahetu suhtlemise kaudu. Seda tasandit on sõjaga seotud kollektiivse mälu uuringutes kõige sagedamini analüüsitud (nt on võrreldud kunagiste vastaste, võitjate ja kaotajate, ohvrite ja vägivaldsete jt minevikukujutlusi). Eestis on selles osas paremini uuritud Teise maailmasõja temaatikat ja vastandlike sõjarepresentatsioonide vastasseisu – nt võrreldud eesti ja eestivene mälukogukondi (Kus jt 2013; Raudsepp ja Wagner 2011), lääne- ja idaeurooplaste Teise maailmasõja tõlgendusi (Kattago 2009) või põlvkondlikke mälukogukondi (Aarelaid-Tart ja Kannike 2012).

3) Sotsiaalse ja kultuurimälu tasand, kus (mineviku) sündmusi tõlgendatakse ühiskonnas (või kultuuris) domineerivate representatsioonide (narratiivide) kaudu. Need on skemaatilised, lihtsustavad ja enam või vähem normatiivsed ettekujutused. Ajaloosündmusi saab sellel tasandil representeerida mitmesuguste semiootiliste vahendite abil, nagu rahvuslikud narratiivid ja skemaatilised narratiivsed mustrid (Wertsch 2008) või rahvuslikud müüdid, mis annavad avaliku üldistatud raami minevikusündmuste kujutamiseks ja tõlgendamiseks.

Makrotasandil toimub kollektiivse mälu kujundamine vahendatult, näiteks mälu- poliitika kaudu, mis toodab normatiivseid ja ametlikke ajalooversioone, mis edastatakse koolisüsteemi ning institutsionaliseeritud mälupraktikate kaudu. Rahvuslikud narratiivid on harjumuspärased ja konsensuslikud „head lood“ rahvusliku identiteedi ja ühtsuse konstrueerimiseks. Need on väga stabiilsed ja võivad püsida isegi juhul, kui ajaloolased toovad esile vastupidiseid tõendeid. Kollektiivkultuuriline mälu omab tugevat emotsionaalset kõlapinda ja on grupi identiteedi oluline osa (Wertsch 2002). Samade ajaloosündmuste kollektiivses mäletamises on selgelt eristatavad rahvuslikud mustrid, seda nii Esimese (Pawliczek 2014) kui Teise maailmasõja puhul (vt nt Wertsch 2002; Pääbo 2011).

Globaliseerumise tingimustes on kujunenud ka riikide- ja rahvasteülene kollektiivne mälu, mis eristab olulisi ajaloosündmusi ja kangelasid ning toetab üldinimlikku identiteeti (vt nt Liu jt 2005; Hanke jt 2015; Liu ja Paez 2019). Marek Tamm (2008) on kirjeldanud Eesti narratiivset mustrit kui „suurt vabadusvõitlust“, mis on üles ehitatud lahingute ja ülestõusude sidumisele üheks suureks võitluseks vabaduse eest. Esimene maailmasõda selles suures narratiivis erilist rolli ei mängi. Nii näiteks Eesti sotsiaalse mälu empiirilises uuringus (Kello ja Harro-Loit 2017), milles inimestel paluti anda olulisushinnang suurele hulgalisele Eesti ajaloosündmustele alates muinasajast tänapäevani, ei peetud vajalikuks Esimest maailmasõda oluliste sündmuste hulka asetada.

Esimese maailmasõja tähenduse tõlgendamine Eestis nagu kogu Ida-Euroopaski (Petroni 2011) ei ole ühene. Juba sõja vahetutel osalistel oli raskusi sellele tähenduse

andmisel, neil oli selgusetus kaotuse või võidu osas (Esse 2016, 169). Sõja tõlgendamine eesti kultuuris oli samuti mitmetähenduslik (vt Kivimäe 2015). Ilmasõja osaliste sõja-traumasid varjutab kollektiivne eksistentsiaalne võit – riiklik iseseisvumine 1918. aastal ja võidukas Vabadussõda 1918–1920.

Lisaks paljukihilisele iseloomustab tähendusloomet paindlikkus, dünaamilisus ja kontekstuaalsus. Muutuvad nii kollektiivsed ettekujutused kui individuaalsed tähendused. Inimene on vaba liikuma eri tähenduskihtide ja identiteedipositsioonide vahel ning valima nende seast sobiva vastavalt olukorrale ja oma eesmärkidele, muutmaks minevikku kasutamiskõlblikuks olevikuks (vt Aarelaid-Tart 2010).

Ka kollektiivsed tagasivaated ajaloosündmustele on ajas muutuvad, need konstrueeritakse pidevalt ümber vastavalt ühiskondlike olude muutustele ja sõltuvalt sellest, millist ülesannet nad ühiskonnas parajasti täidavad (de Saint Laurent ja Obradović 2018) – kas tugevdavad grupi-identiteeti, nt rahvuse kujunemise toetamisel (Tamm 2018), aitavad eristuda või vastanduda teistele gruppidele, õigustavad mingeid valikuid või tegevusi, aitavad üle saada kollektiivsest traumast (Aarelaid-Tart 2010) või pakuvad moraalseid õppetunde minevikust (Liu ja Hilton 2005). Esimene maailmasõda on ajas meist sellisel kaugusel, mille jooksul on toimunud kollektiivse ajalookujutuse vormi vahetus: sündmuse esialgselt kommunikatiivse mälu (Assmann 2008) vormis meenutamiseks on see muundunud institutsionaliseeritud kultuurimälu osaks.

Esimene maailmasõda tänapäeva kollektiivses mälus

Kollektiivset tähendusloomet, sealhulgas kollektiivset mälu on laialdaselt uuritud sotsiaalsete representatsioonide koolkonnas (nt Liu 2022; Liu ja Hilton 2005; Hanke jt 2015). Ajaloo sotsiaalsed representatsioonid rekonstrueerivad minevikku teatud sümbolite, narratiivide ja valitud sündmuste kujul. Need viitavad ka tegelastele ja rühmadele, mida seostatakse konkreetsete moraalseste rollidega, nt eristades kangelasi ja kurikaelu (vt Hanke jt 2015).

Esimesel maailmasõjal on tänapäeva kollektiivses mälus eriline koht. 24 riigis läbi viidud ulatuslikus uuringus (Liu jt 2005) paluti inimestel nimetada ja järjestada kõige olulisemaid ajaloolisi sündmusi ja tegelasi. Esimest maailmasõda peeti kõikjal tähtsuseks teiseks sündmuseks maailma ajaloos pärast Teist maailmasõda (vt ka Bobowik jt 2014). Sõja mõtestamine aga varieerub riigiti. Sõja kollektiivne tähendus võitjariikides kaldub sõda õigustama ja ülistama ning toetama inimeste valmisolekut sõdida ka tulevastes sõdades (vt Paez jt 2016; Bobowik jt 2014).

Saja aasta möödumisel Esimese maailmasõja algusest 2014. aastal viidi kahekümnes Euroopa riigis läbi üliõpilaste küsitlus (rahvusvahelise projekti COST Action IS1205 „Social psychological dynamics of historical representations in the enlarged European Union“ raames), et selgitada, mis on ühist ja erinevat tänapäeva Euroopa noorte kollek-

tiivsetes kujutlustes Esimesest maailmasõjast.¹ See oli esimene suuremahuline uuring Esimese maailmasõja sotsiaalsete representatsioonide kohta.

Küsitlus (veebiküsimustikuna) viidi läbi sotsiaalteaduste üliõpilaste seas märtsist 2014 kuni juulini 2015 Austrias, Belgias, Bosnias, Horvaatias, Eestis, Soomes, Prantsusmaal, Saksamaal, Kreekas, Ungaris, Itaalias, Norras, Poolas, Portugalis, Rumeenias, Serbias, Venemaal, Hispaanias ja Inglismaal. Kokku vastas 1891 üliõpilast (neist 73,6% naised, keskmine vanus 22,03 aastat). Keskenduti pigem andmete võrreldavusele kui nende esinduslikkusele nagu enamikus kultuuridevahelistes uuringutes. Eestist oli kokku 122 vastajat, neist kahe kolmandiku emakeel oli eesti keel, ühel kolmandikul vene keel.

Küsimustik oli pikk ja põhjalik. Noorte käest küsiti faktiteadmisi Esimesest maailmasõjast, perekondlikke sõjakogemusi, tundeid ja läbielamisi selle sõjaga seoses ning üldisemaid tõlgendusi sõja kohta – mida peetakse Esimese maailmasõja peamisteks põhjusteks, kellele omistatakse vastutus sõja puhkemise eest, kuidas hinnatakse eri osapoolte vägivaldsust sõjas, kuidas tajutakse agressori ja ohvri rollide jaotust jms. Taustatunnuste seas olid kultuuriline ja riiklik identiteet, patsifistlikud hoiakud (mida mõõdeti spetsiaalse skaala abil) jm. Eestis toimus küsitlus nii eesti kui vene keeles.

Vaatleme mõningaid kvantitatiivse analüüsi tulemusi Euroopa tasandil. Bouchat jt (2019a) analüüsisid noorte arusaamu sõja tähtsusest ja sõja põhjustest. Vastupidiselt mõnede ajaloolaste tähelepanekutele (nt Petrone 2011) näitavad tulemused, et Esimese maailmasõja tajutav ajalooline tähtsus Lääne- ja Ida-Euroopa noortel oluliselt ei erine. Vastajatel paluti hinnata eri nähtuste suhtelist olulisust sõja põhjustajana (nt juhtide egoism, sõjakas rahvuslus, majanduslik kontekst, juhus jm). Ilmnes suur üksmeel sõja põhjuste suhtelise tähtsuse osas. Juhtide valmisolekut oma võimu tugevdada peeti kõige tähtsamaks. Teine kõige olulisemaks peetav põhjus oli riigijuhtide egoism. Need kaks esimest põhjust olid 12 riigi kolme kõige olulisema hulgas. Kolmas kõige olulisemaks peetav põhjus oli sõjakas rahvuslus (10 korda esikolmikus). See muster näib olevat sõltumatu riikide positsioonist Esimeses maailmasõjas. Olgu nad endised Kolmikliidu liikmed (Austria, Ungari, Saksamaa, Itaalia), Entente'i liikmed (Prantsusmaa, Suurbritannia, Venemaa) või neutraalsed (Hispaania, Norra), see ei näi mõjutavat konfliktini viinud peamiste põhjuste tajutavat tähtsust. Huvitaval kombel näib see muster olevat sarnane nii EL-i liikmesriikide kui ka EL-i mittekuuluvate riikide vahel. Eesti vastajad nägid ilmasõja kolme kõige olulisema põhjusena riigijuhtide valmisolekut oma võimu tugevdada, riigijuhtide egoismi ja majanduslikke põhjuseid. Sõja puhkemise seletamist majanduslike põhjustega esines sagedamini ka Venemaa ja Poola vastustes, mida võib seletada pikaajase Nõukogude Liidu marksistliku ajalookäsitluse mõju all

¹ Uuringu ankeet ja andmestik: Bouchat jt 2016–2019.

olemisega Ida-Euroopas, mille kohaselt Esimene maailmasõda oli imperialistlik sõda, mille põhjustasid eelkõige sotsiaalmajanduslikud vastuolud. Ajaloouurimustes viidatakse väga paljudele süvapõhjustele ja ajaloolistele tingimustele, mis viisid Esimese maailmasõjani, eristades seejuures subjektiivseid ja struktuurseid tegureid (vt nt Dosenrode 2018).

Ka kolme kõige vähem olulise põhjuse osas valitses üksmeel. Juhust peeti kõige vähem oluliseks sõja põhjuseks 18 riigis 20-st. Teised kõige ebaolulisemad põhjused olid rahvaste tahe omavahel tapelda ja rahvastevaheline tüli. Eestis ilmnes sama seaduspära. Konflikti puhkemist selgitavate tegurite seas peeti juhust kõige vähem oluliseks ning selgelt eitati rahva rolli konflikti eest vastutajana. Noored ei tundunud uskuvat, et rahvastevahelised arusaamatused või nende võitlustahe oleksid võinud sõja puhkemisele kaasa aidata. Imperialismi peeti sõja oluliseks põhjuseks nii nendes riikides, keda sõja ajal ähvardasid impeeriumid (Soome, Norra ja Serbia), kui endistes impeeriumides, mis sõjas lüüa said (Saksamaa, Ungari ja Türgi). Nii idas kui ka läänes kiputi seda sõda vaatlema mitte kui rahvaste vastasseisu, vaid kui masside ohverdamist imperialismi ja poliitiliste huvide nimel. Sõja vallapästmise eest peeti vastutavaks tollaseid eliite.

Autorid leiavad, et Esimese maailmasõja sotsiaalsed representatsioonid täidavad tänapäeva Euroopas teatud sotsiaalpsühholoogilisi funktsioone. Esiteks toimivad need Euroopa integratsiooni soodustajana, esitades Esimest maailmasõda kui rahumeelse Euroopa Liidu vastandit, negatiivset müüti, millele saab toetuda sõda ja riikide vastandumist eitava ühise reaalsuse ehitamisel. Sõja representatsioonide sisu viitab ka soovile eristada positiivselt hinnatud siserühma („rahvast“) võimukast eliidist, keda tõlgendatakse välisrühmana.

Bouchat jt (2017) analüüsisid tajutud ohvriksolemist ja selle seoseid sõjavastaste hoiakutega. Vastupidiselt Teisele maailmasõjale, milles selgelt eristatakse kangelaste (nt Ameerika vabastajad) ja kurjategijate (natsid) rolle, on Esimest maailmasõda mäletatud kui „tapamaja“, kus kõik osalised on kogunud nii ohvriks kui kurjategijaks olemist (Todman 2014).

Esimese maailmasõja moraalinnarratiivis ei määratleta ründajate ja kannatajate pooli rahvuslikult, vaid keskne vastandamine on klassipõhine: sõja korraldas eliit vähem privilegeeritud inimeste arvelt. Selles narratiivis on kõigi sõda õhutavate riikide ebasoodsas olukorras olevad sotsiaalsed klassid ohvrid ja valitsevad klassid kurjategijad. Tajutud kollektiivne ohvriks olemine on sotsiaalne konstruktsioon, mille tugevus sõltub riigiga subjektiivse seotuse määra, kuid see korreleerub ka objektiivsete ajalooliste andmetega – sõjas hukkunute arvuga riigis.

See, kuivõrd noored tajuvad oma perekonna või riigi ohvriks olemist Esimeses maailmasõjas, on seotud sõjavastaste hoiakutega tänapäeval. Küsimustiku analüüs

näitas, et riikides, kellel oli ilmasõjas rohkem langenuid ja haavatuid, kalduvad noored enam toetama patsifistlikke hoiakuid kui nendes riikides, kus ohvreid on vähem. Seevastu need noored, kes väitsid, et nende pereliikmed osalesid maailmasõjas, olid vähem patsifistlikud kui need, kelle sugulased ei osalenud sõjas. Seega makrotasandil on Esimese maailmasõja ajal hukkunute arv riigiti positiivselt seotud noorte eurooplaste patsifistliku orientatsiooni tasemega. Perekonna tasandil on aga vastupidine seos: sõja ajal võidelnud või surnud esivanema olemasolu oma perekonnas on negatiivselt seotud patsifistlike hoiakute toetamisega. Autorid järeldavad, et tugeva sõjatraumaga silmitsi seisnud riikides on välja kujunenud sotsiaalsed representatsioonid, mis väärtustavad rahumeelset kooseksisteerimist. Samal ajal perekondade tasandil on säilinud vimm ja kättemaksuhimu – pahameel minevikuvaenlaste vastu jääb alles ja õhutab positiivsemat suhtumist sõtta. See näitab, et haavad, mis Esimese maailmasõja ajal perekondi tabasid, võivad endiselt mõjutada tänapäeva noorte eurooplaste sõjaga seotud suhtumisi.

Bouchat jt (2019b) analüüsisid ilmasõja kollektiivset tähendust sõna-assotsiatsioonide kaudu ning küsisid, kuidas on seotud ilmasõja tähendus ja patsifistlikud hoiakud. Küsitluse alguses paluti noortel kirjutada esimesed viis sõna või väljendit, mis neile meenuvad, kui nad mõtlevad Esimesele maailmasõjale. Selle meetodi abil püüti selgitada ilmasõja sotsiaalseid representatsioone kõige üldisemal kujul. Vabade assotsiatsioonide meetod võimaldab selgitada kollektiivsete kujutluste avaramat sisu kui etteantud skaalad ja seda on lihtsam tõlkida ja kodeerida kui intervjuusid.

10 riigi andmete põhjal tehtud hierarhilise klassifikatsioonianalüüsi tulemusel ilmnis seitse leksikaalset klastrit, mis esindasid kahte peamist vaatenurka Esimesele maailmasõjale. Esimene vaatenurk iseloomustas sõja „analüütilisi“ representatsioone, keskendudes sõja tegevuspaikadele, osalistele, sõjavahenditele (nt sinepigaas, vintpüss, kuulipilduja, granaat) ja sõja formaalsetele tagajärgedele (nt Trianoni leping, Versailles' rahu). Need klastrid esindavad sõjakujutlusi, mis on üsna analüütilised ja emotsioonidevabad, kuna keskenduvad peamiselt konflikti formaalsetele aspektidele, sarnanedes ekspertide distantseeritud analüüsidega. Teine vaatenurk tõi esile negatiivsed emotsioonid (nt kurbus, vihkamine, lein), sõjale antud moraalsed hinnangud (nt ebaõiglus, rumalus), sõja negatiivsed inimlikud tagajärjed (nt vaesus, häving, surm, ohver), konflikti konkreetsed negatiivsed tingimused (nt veri, nälg, valu, haav, külm). Need kuus sõnadeklastrit on esindatud kogu valimis, mis näitab ühise sõjarepresentatsiooni olemasolu. Ilmnesid teatud erinevused riikide, üliõpilaste erialade ja sugude vahel. Nii näiteks andsid naised pigem negatiivseid hinnanguid ja emotsioonisõnu, mehed vastasid aga pigem analüütiliselt.

Analüüs tõi esile ka sõna-assotsiatsioonide seose patsifistlike hoiakutega. Selgus, et patsifistlikumate noorte jaoks seostub Esimene maailmasõda konkreetsete ja emot-

sionaalsete inimkannatustega, samuti moraalse hinnanguga sõjale. Vähem patsifistlikud noored aga mõtlevad pigem abstraktselt Esimese maailmasõja geopoliitilistele tulemitele, samuti sõjas kasutatud relvadele. See uuring näitas, et Euroopa üliõpilaste rahuarmastavad hoiakud on seotud sellega, kuidas nad kujutavad ette Esimest maailmasõda ning et patsifistlik tõlgendusraamistik annab konteksti sõja mõtestamiseks.

Rosoux jt (2019) püüdsid seostada noorte kollektiivse mälu iseärasusi riigi mälupoliitikaga. Autorid analüüsisid viie riigi näitel, kuivõrd tänapäeva noored tajuvad oma riigi vastutust Esimese maailmasõja tegude eest ja kuidas on kollektiivne mälu seotud riigi-identiteediga. Ilmnes suur erinevus Lääne-Euroopa ja Serbia vastajate vahel. Ühelt poolt näitasid Prantsuse ja Saksa osalejad valmisolekut võtta ajaloolist vastutust Esimese maailmasõja ajal toime pandud kuritegude eest. Teiselt poolt rõhutasid serbiakeelsed osalejad (nii Serbias kui Bosnia-Hertsegoviinas) rohkem oma rahva kannatusi Esimeses maailmasõjas.

Autorid otsisid selle erinevuse seletusi ühiskonna tasandil toimuvatest protsessidest, eesmärgistatud mälutööst ja identiteedipoliitikast. Prantsuse ja Saksa kui endiste vaenupoolte suhete muutumine pikas perspektiivis on sihikindla mälpoliitika tulemus. Sõjajärgse aja jooksul on kõigil tasanditel, alates koolilaste ja üliõpilaste vahetustest kuni ühiste ministrite kohtumisteni, püütud vastasseisu asendada läbirääkimistega. Ametlikul tasandil viitavad Prantsuse, Saksa ja Belgia esindajad minevikule, et rõhutada seda, mis nende rahvaid ühendab. Prantslased, sakslased ja belglased osalevad oma kollektiivsete mälude järkjärgulises üksteisega kohandamises. Balkani riikides on aga käimas vastupidised protsessid: kunagise Jugoslaavia ühine minevik killustatakse vastandlikeks rahvuslikeks mäludeks. Serbia ametlikud esindajad asetavad oma retoorikas rõhu minevikusündmustele, mis põhjendavad lõhestumist, serblaste ohvripositsiooni ja teiste gruppide määratlemist iidse vaenlase või praeguse ohuna.

Eesti noorte ettekujutus Esimesest maailmasõjast

Järgnevalt analüüsimine lähemalt küsitlusele vastanud Eesti üliõpilaste arvamusi, keskendudes vastustes väljatoodud Esimese maailmasõja õppetundidele.

Eesti vastajate esimesed assotsiatsioonid – viis spontaanselt pähe tulnud sõna või väljendit, mis seostuvad Esimese maailmasõjaga, ei erine sisu poolest teiste riikide noorte vastustest. Eristusid samad semantilised kategooriad – ühelt poolt „külma“, intellektuaalne ja distantseerunud vaade sõjale, ja teiselt poolt inimlähedane, empaatiline, „soe“ ja hinnanguline vaade, mis avab sõja kehalise ja inimesi traumeeriva tähenduse. Selliseid sõjakäsitluste tuumelemente on täheldatud ka mujal (Wagner jt 1996).

Esimese maailmasõja tähtsus Eestile

Vastajate hinnangul oli Esimesel maailmasõjal Eestile mitmetahuline mõju. Enamik vastajaid nõustus, et sõda oli oluline faktor, mis võimaldas Eestil iseseisvuda. Tsaaririigi nõrgenemise tingimustes suudeti luua soodne olukord iseseisvuse väljakuulutamiseks:²

- Kuna Eesti saavutas selle käigus iseseisvuse, siis ma arvan, et suuremat tähtsust enam olla ei saa.
- Kuna Venemaa oli hõivatud muude probleemidega ja ka kurnatud, siis andis see võimaluse üritada saada iseseisvust. Vägagi võimalik, et muul ajal poleks see teoks saanud.
- I MS-le järgnenud lagunemine Venemaal lõi „akna“, mille kaudu välja põgeneda. Seega sõja enda mõju peaaegu me täna ei näegi – jah, oli vabatahtlikke rindeleminejaid, oli tsaararmeele võetuid, aga sellest sõjast – mis ei olnud ju eestlastele emotsionaalselt oluline – sai kohe üks teine sõda, mis oli vägagi oluline.

Samuti toodi esile, et sõda andis tulevasele Eesti sõjaväele kogunud ohvitseride ning mõjutas positiivselt iseseisvusele järgnenud arengut: „I MS lahingukogemus oli eesti soost tsaarivene ohvitseridele vabadussõjajaelne kool.“

Mitu vastajat rõhutasid siiski, et sõda tõi kaasa suuri kaotusi, sealhulgas palju hukkunuid ja negatiivseid tagajärgi majandusele ning ühiskonnale: „Ainult negatiivne mõju, kõik sõjad toovad kaasa enamasti halba.“

Võis märgata mõningaid erinevusi eesti- ja venekeelsetes vastustes. Eesti keeles vastasid inimesed sageli konkreetselt küsimusele, tuues esile, kuidas sõda võimaldas iseseisvuda või mõjutas iseseisvuse väljakuulutamist. Samuti mainiti Eesti sõjaväe loomist, Vabadussõda ja positiivset mõju iseseisva riigi kujunemisele. Venekeelsed vastused olid natuke vähem konkreetsed ja keskendusid laiematele sündmustele, nagu Vene impeeriumi nõrgenemine ja lagunemine. Samuti esineb venekeelsetes vastustes rohkem viiteid rahvusvahelistele suhetele ja sõja laiemale mõjule, nt teaduse ja sõjatehnika arengu soodustamisele.

Noorte infoallikad ilmasõja kohta

Kõige levinum infoallikas on kool (seda mainis 93% vastajatest). Sellele järgnevad ajalooraamatud (71%), internet (69%), televisioon (63%), entsüklopeediad (52%), oma pereliikmed (46%), kino või teater (42%), ajalooromaanid (40%). Ehkki kaks kolmandikku Eesti vastajatest ei teadnud, kas keegi nende pereliige on selles sõjas osalenud või mitte, ja vaid 15% teadis kindlalt, et keegi nende perekonnast osales sõjas, siis peaaegu pooled vastajad (46%) olid sõja kohta infot saanud oma pereringist. Konkreet-

2 Tsiteeritud vastuste kirjaviis on muutmata, parandatud on ainult ilmsed trükivead.

sete näidetena, mis on kujundanud arusaamu Esimesest maailmasõjast, mainiti järgnevaid:

- ilukirjanduslikud teosed, mis kajastavad sõja mõju inimestele ja ühiskonnale, näiteks Erich Maria Remarque'i „Läänerindel muutuseta“, Ernest Hemingway „Ja päike tõuseb“, Albert Kivikase „Nimed marmortahvlil“ ja Jaroslav Hašeki „Vahva sõdur Šveik“;
- dokumentaalfilmid, mis näitavad sõja kulgu ja tagajärgi eri osapoolte vaatenurgast;
- mängufilmid, mis põhinevad tõestisündinud lugudel või väljamõeldud tegelastel, kes osalevad sõjas, näiteks „Läänerindel muutuseta“;
- ajaloolised seriaalid, mis käsitlevad sõja mõju igapäevaelule ja ühiskondlikele muutustele, näiteks „Downtown Abbey“ ja „Tuulepealne maa“.

Esimese maailmasõja õppetunnid

Küsimus „Mida võiksime õppida I maailmasõjast? Millised on I maailmasõja õppetunnid meie jaoks?“ esitati küsimustiku lõpus, peale seda, kui vastajad olid juba teadvustanud oma teadmisi ja hoiakuid Esimese maailmasõjaga seoses. Sellele küsimusele vastas 84 protsenti Eesti vastajast, seega valdav enamus pidas vajalikuks ja võimalikuks väljendada oma seisukohta. See näitab sõjateema asjakohasust, arvestades ka seda, et uuring viidi läbi rahuajal, mil sõda ei olnud veel sel moel aktuaalne nagu nüüd. Vastused rühmitasime järgmistesse kategooriatesse:

1. Üldine hinnang sõjale:

1.1. Sõda on kohutav ja mõttetu. Enamik vastuseid väljendavad selget arusaama sõja koledusest ja selle hävitavast mõjust inimkonnale, nt:

- Sõjaks ei ole mingit mõeldavat õigustust, sõda ei lahenda ühtegi probleemi.
- Sõda ei ole kunagi lahendus. I maailmasõda näitas, et sõda ei lahenda kunagi konflikte. See võib konflikte pigem süvendada ja viia veelgi suuremate probleemideni.
- Et sõda on kohutavalt kole, ja seda ei tohiks iial juhtuda. Sõda ainult hävitab luues ainult efektiivsemaid hävitus meetodeid.

1.2. Vastandumine sõja romantiseerimisele.

- Sõjast ei tasu vaimustuda. Sõda pole uhke ja õilis.

1.3. Sõda on halb, kuid teatud tingimustel on see vajalik ja õigustatud, näiteks oma riigi kaitsmiseks: „peab kaitsma riiki“.

2. Sõda on protsess, millel on oma loogika, ning seda on vaja tunda.

2.1. Sõda võib alguse saada tühisest sündmusest.

- Ta õpetas, et sõja alustamist ei tohi võtta millegi tühisena (jõuluks koju jne).
- Sõjad võivad alata pealtnäha tühistest asjadest ja viia hukatuslikele tagajärgedele.
- Ühe inimese teol võivad olla tohutud tagajärjed (Princip).³

2.2. Käivitunud sõda on raske peatada.

- Kui algab sõda, on seda väga raske peatada.

2.3. Sõja lõpetamine on peen kunst, me ei oska sõda lõpetada. Paljud vastajad rõhutasid õiglaste rahulepete olulisust ja vajadust vältida olukordi, kus kaotanud riigid tunnevad end alandatuna:

- Rahulepe peab olema õiglane, et vältida uut sõda. Kedagi ei tohi rahuleppes alandada.
- Kaotajate liiga vali karistamine loob eeldused uue sõja tekkeks [. . .] ühe rahva allasurumisel võivad olla tõsised tagajärjed (natsionaalsotsialistid Saksamaal)
- Ebaõiglus viib kättemaksusooivini.
- Võita peab oskama, kaotaja maatasa tegemine toob kaasa ainult suuremad probleemid tulevikus.
- Mitte liiga teha kaotajariikidele – liigne Saksamaa rõhumine tõi omad tagajärjed.

3. Inimelu ja inimõiguste väärtustamine. Vastajad rõhutavad inimelude väärtustamise tähtsust:

- Me peaksime õppima, et inimelu on kõige suurem väärtus, mitte raha ja võim.
- Me peame väärtustama iga inimese elu rohkem kui meie rahvuslikke huve.
- Sõda näitas seda, et inimese elu ei maksa midagi.

4. Rahu, rahumeelse kooselu väärtustamine. Sõda õpetas, et „rahu eest peab igal juhul lõpuni võitlema“, „[i]lgasugune rahu on parem kui sõda“, „tuleb kõigi naabritega läbi saada“.

5. Sõda ja poliitika. Vastajad käsitlesid sõda poliitikute mängumaana ja rahva kannatuste allikana ning rõhutasid, et sõda ei too kaasa reaalseid lahendusi ning on ebaefektiivne viis konfliktide lahendamiseks. Esimene maailmasõda ei lahendanud

³ Gavrilo Princip oli Bosnia serblasest vandenõulane, kes tappis 28. juunil 1914 Austria-Ungari troonipärija ertshertsog Franz Ferdinandi ja tema naise, Hohenbergi hertsoginna Sophie, mis sai sõja alustamise ettekäändeks.

ühtegi selle põhjustanud probleemi. See pigem süvendas pingeid ja viis Teise maailmasõjani. See õpetas inimestele, et diplomaatia on alati parem valik kui sõda.

- Seda, millistele peaaegu sajand kestvatele globaalkatastroofilistele tagajärgedele võib viia geostrateegiline konkurents.
- [...] vana poliitilise süsteemi asendamine uuega peale suuremat katastroofi ei ole tingimata hea idee.

6. Diplomaatia ja läbirääkimised. Mitu vastajat rõhutasid vajadust panustada diplomaatiasse ja läbirääkimistesse konfliktide lahendamiseks ning vältida sõja alustamist kergekäeliselt. Diplomaatia on oluline vahend konfliktide rahumeelseks lahendamiseks. Esimese maailmasõja eelsed pinged oleksid võinud olla lahendatud diplomaatia abil, kuid seda ei tehtud. See õpetas inimestele, et on oluline leida viise, kuidas lahendada konflikte rahumeelselt.

- Peame õppima lahendama konfliktid häälega. Õppida rääkima inimestega ning leida kompromisse.
- [...] diplomaatiale ja läbirääkimistele tuleb panna suuremat rõhku.

7. Riigijuhtide kriitika. Paljud vastajad väljendasid skeptilisust või kriitikat riigijuhtide suhtes, märkides nende ambitsioonide ja manipulatsioonioskuste ohtu. Õppetund inimestele – poliitilised liidrid tuleks valida hoolikalt. Poliitilised liidrid on need, kes otsustavad, kas sõda algab või lõpeb. Seetõttu on oluline valida liidrid, kes on rahumeelsed ja kes hindavad inimelu.

- Riigijuhtide ahnus on piiritu ja nende osavus masside manipuleerimises hämmastav.
- Sõda on poliitikute mängumaa, kuid reaalseid lahendusi need ei too. Eelkõige kannatavad lihtkodanikud.
- [...] mehed ei sobi juhtideks.
- Alati tuleb riigijuhtide otsustes kahelda. Tegelikuses algas sõda suhteliselt mõttetute asjaolude pärast.
- Poliitilised liidrid võivad oma võimuihas hävitada kogu maailma, seepärast, kui on võimalik, minge valima ja valige mõistlikud juhid.

Elidi ja rahva vastuolu ning vastutuse omistamine eeskätt juhtidele ilmnes ka küsimustiku teiste küsimuste analüüsis (vt Bouchat jt 2019a).

8. Ajaloo õppetundidest mitteõppimine. Mõned vastused viitavad sellele, et Esimese maailmasõja õppetunnid ei pruukinud olla piisavalt selged või ei võetud neid tõsiselt arvesse.

- II MS tõestas, et I MS ei õpetanud mittekuimidagi.
- Ajalukku vaadates ei võetud neid õppetunde tõsiselt sest I ms lihtsalt jätkus pärast u 20-aastast pausi.
- Ma usun, et rohkem õpetas inimkonnale teine maailmasõda, kuna esimestest ei saadud päris aru.
- Mitte midagi. Esimene maailmasõda ei õpetanud meile piisavalt inimelu väärtustama ega riikide juhte oma ambitsioone talitsema.

9. Fatalism: inimeste võimetus ajaloost õppida ja sõdade paratamatus.

- Inimesed on läbi sajad olnud lollid.
- Inimesed on rumalad ja võimaldasid sama stsenaariumi kordumist veel hullemate tagajärgedega.
- Inimesed ei õpi oma vigadest.
- Sõda on halb ning see hävitab inimkonda meeletult, see ei ole absoluutselt hea ning austatav asi, kuid sõjad ei lõppe kunagi, need toimuvad alati ja igavesti.
- Sõda on halb, kuid seda ei saa vältida.
- Võitjad kirjutavad ajaloo
- I MS õpetas väga palju. Näiteks kuivõrd mõttetu võib sõda olla, kui ettearvamatu on tulevik ja sündmuste kulg, küünilisus on oluline.

10. Õppetunnid üksikinimestele:

10.1. Vaja on refleksiivsust, järelemõtlemist.

- Me peame mõtlema enne, kui teeme.
- Me ei tohiks langeda kiirustesse otsustesse, mis võivad viia sõjani.
- Me peame tegema kõike läbimõeldult.
- Me peame kaaluma kõiki võimalusi enne, kui tegutseme.

10.2. Vaja on säilitada agentsus, mitte alluda süsteemile, mitte lasta süsteemil end kontrollida.

- [...] tuleb endale kindlaks jääda.
- Jääge inimeseks ja ärge unustage, mis teie sees on. Ärge andke süsteemile järele.

11. Ei jäetud aga mainimata ka sõja positiivseid õppetunde:

11.1. Tehnoloogiline areng. Mõned märkused viitavad sellele, et suurte sõdade mõjul toimub sageli tehnoloogiline areng, sõda on arengu katalüsaator: „igale suurele sõjale järgneb tehnoloogiline areng“, „uued tehnoloogiad“.

11.2. Sõjal võivad olla ootamatud ühiskondlikud tagajärjed – uute riikide teke, mida sõja algatajad ei kavandanud. Sõda on sotsiaalsete murrangute vallandaja.

- Tuleb leida strateegiliselt õige aeg, et tekitada/taastada/säilitada enda iseseisvus.
- [...] sõda on väga hirmus; aga samas võib sellest ka midagi head tulla – Eesti iseseisvumine...

Eesti noorte arvamused suure sõja õppetundidest on omavahel kooskõlas ja üksteist täiendavad: domineerib sõjavastane paatos ning otsitakse tegureid, mis aitaksid uusi sõdu ära hoida. Sõda on inimlikult valus ja mõttetu. Ent on olemas viise, kuidas järgmisi sõdu vältida: suurendades inimeste reflektiivsust, valides arukaid juhte, mitte alludes manipulatsioonile, kasutades tarka diplomaatiat. Samal ajal on sõja tähendus ambivalentne: inimliku kannatuse ja purustuste kõrval nähakse sõjas ka arengu katalüsaatorit (tehnoloogia tormiline areng, ühiskondlikud innovatsioonid, uute ideede omaksvõtt). Sõda on murranguline sündmus, millel võivad olla ootamatud positiivsed tagajärjed – Esimese maailmasõja puhul Eesti riigi sünd.

Vastates küsimusele sõja õppetundidest, konstrueerib inimene mingi reegli, käitumisjuhise selle kohta, kuidas ja milliseid vigu tulevikus vältida. Vastused viitavad nii vastaja implitsiitsele teooriale Esimese maailmasõja kui minevikusündmuse kohta kui tema tulevikuootustele ja ideaalidele.

Saame vastuseid liigitada ka selle alusel, millisele tähendusloome tasandile toetutakse – kas esmajoones pööratakse tähelepanu üksikisikute vahetutele kogemustele ja kannatustele, identiteetidele ja gruppidevahelistele suhetele sõjas (riigid ja rahvad, eliit ja rahvas) või üldistatud ühiskonnakesksele vaatepunktile (eetilis-normatiivne või pragmaatiline hinnang sõjale).

Indiviidi tasandil on näiteks kirjeldatud sõja õppetunde sellest vahetult osavõtnute jaoks (Esse 2016; Rahi-Tamm ja Esse 2022) – mehed õppisid teatud kohanemisstrateegiaid, mida said edukalt kasutada ka hilisemates kriitilistes olukordades. Noorte vaade tänapäevast lisab veel näpunäiteid igaühele: ära vali lolle poliitikuid, ära allu süsteemile. Gruppidevaheliste suhete tasandil näevad noored pigem eliidi (riigijuhtide) ja rahva vastandumist, mitte rahvaste või riikide vastasseisu. Üldistatud tasandil annavad noored eetilis-normatiivseid ja pragmaatilisi hinnanguid: sõda ei lahenda ühtki probleemi, sõda ei ole lahendus, sõda on halb.

Seejuures joonistuvad välja üldisemad ettekujutused:

- a) Sõda on nagu ühiskonna haigus, mida saab vältida teadliku ennetamisega ja mille tagajärge peab ravima. Valitseb usk, et ajaloosündmuste käiku saaks kontrollida, kui inimesed oleksid arukamad ja koostöövõimelisemad (usk ajaloolisse progressi, mis peaks meid juhtima sõdadevabasse maailma).
- b) Fatalistlik vaade: sõda on paratamatus, vältimatu vägivaldne konflikt ajastute vahetumise ajal. See on vajalik, et kehtestada uusi rahvusvahelise suhtlemise reegleid, anda tuge arengule vms. Sõjaga peab lihtsalt kohanema. Inimese loomus ei muutu.

Kindlasti on osa vastuseid motiveeritud sotsiaalsest heakskiidust ja seeläbi peegeldavad need ühiskonnas valitsevat normatiivset konsensust sõja kohta.

Arutelu ja kokkuvõte

Vaadeldud küsitlusuuring võimaldas avada Euroopas valdavaid kollektiivseid ettekujutusi Esimesest maailmasõjast makro- ja mesotasandil. Sõjakäsitluste dünaamika kajastub selles, kuidas vahetu sõjakogemuse teiseneb kommunikatiivseks mäluks. Sõjamälestused võivad põlvkondlikult edasi kanduda perekondliku pärimuse kaudu. Meie uuringus vaatasid noored tagasi vähemalt kolm põlvkonda varem toimunud sündmustele. Nende arusaamad ilmasõjast on kujunenud vahendatult, läbi mitmesuguste filtrite – ajalooõpetusena koolides, sõja kujutamisenä kunstilises vormis, ajakirjanduses jms. Uuringus osalejad osutasid korduvalt sellistele teostele nagu Remarque'i „Läänerindel muutuseta“, Hašeki „Vahva sõdur Švejki“ kui oma teadmiste ja ettekujutuste allikale Esimesest maailmasõjast.

Pragmatilises vaates võib küsida, millist funktsiooni täidavad sõjakäsitlused tavateadvuses, massimeedias, hariduses. Nii näiteks on sõjanarratiividel kindel roll pedagoogikas, kus neid võib kasutada mitmesugustel eesmärkidel – nt teatud laadi kodanikutunde kasvatamisel (Vesterdal 2023). Knut Vesterdal eristab viite didaktilist rolli, mida sõja käsitlemine kooliõpetuses võiks täita:

- 1) sõja fenomeni tundmaõppimine, analüütiline lähenemine sõjale kui sotsiaalsele ja ajaloolisele nähtusele, selle põhjuste ja tagajärgede tundmaõppimine;
- 2) rahu propageerimine – normatiivne ja preventiivne lähenemine, sõja käsitlemine rahu vastandina;
- 3) rahvusliku identiteedi loomine, patriotismi kasvatamine, käsitledes sõda kangelasmeelt ja eneseohverdust ülistavate rahvuslike narratiivide kaudu;
- 4) sõjakuse ja militarismi propageerimine, normaliseerides konflikte, sõda ja vägivalda, luues vaenlase kujusid;
- 5) eetilis-kriitiline lähenemine, mis vaatleb uurivalt sõdade legitiimsust ja eeldusi ning seab sõja kui nähtuse kahtluse alla üldhumanistlikelt positsioonidelt.

Teise maailmasõja järgses rahuaegses Euroopa üles kasvanud noored on olnud valdavalt vabad militarismipropagandast. Noorte ajalookäsitlust on püütud sihikindlalt kujundada lähiajaloo õpetamisega koolides, mille suundumus enamikus Euroopa riikides on olnud endiste vaenlaste lepitamine (vt Rosoux jt 2019). Kontrastiks sellele on ajalooõpetuse kasutamine sõjakuse ja militarismi propageerimiseks tänapäeva Venemaal (vt McGlynn 2022; Kurbak 2023).

Inimene on vaba navigeerima eri tähenduskihtide ja identiteedipositsioonide vahel ning valima nende seast sobiva vastavalt olukorrale ja oma eesmärkidele. Meie uuringu vastajad olid distantseerunud vaatleja positsioonil, paiknedes rahuaegses

jõukas Euroopas, kus kunagised maailmasõjani viinud vastuolud näisid olevat lõplikult lahendatud. Nad toetavad enamasti passiivset ja deklaratiivset patsifismi, väljendades lootust, et kunagi ei tuleks uut sõda. See on rahuaegsete inimeste valdav meelelaad. Sõda on nende jaoks võõras ja kaugel sündmus. Noorte seas võib eristada erisuguseid vaatlejapositsioone: empaatiline kaasatundja pöörab eelkõige tähelepanu inimlikele kannatustele sõjas; asjalik vaatleja pöörab tähelepanu sõja tehnilisele ja strateegilisele küljele; moraalne vaatleja annab sõjale eetilis-moraalse hinnangu.

Artiklis käsitletud küsitlusuuring Euroopa noorte seas näitas märkimisväärset ühisosa ja üksmeelt Esimese maailmasõja representeerimises. Endiste vaenu-poolte järglased hindavad seda sõda ühtemoodi, valdavalt sõjavastasetl positsioonilt, suudavad reprodutseerida samu fakte, sündmusi ja tegelasi, tõlgendavad ühtemoodi sõja põhjuseid ja tagajärgi. Seda saab seletada kommunikatiivse, vahetutel kogemustel põhineva elusa mälu järkjärgulise kustumisega ning selle transformeerumisega vahendatud kultuurimäluks, mis globaliseerumise toel vormub üha ühetaolisemaks (Liu 2022). Agressiooni- ja sõjavastatus on üldtunnustatud ja institutsionaliseeritud väärtused Euroopa Liidus. Vaadates tagasi Esimesele maailmasõjale, näevad noored eelkõige sõja mõttetust ja asjataid inimkannatusi. Seega patsifism kui Esimese maailmasõja üks kultuurilisi tagajärgi on tänapäeval elujõuline tavateaduslik mõtteviis. Jaan Undusk (2016) on Eesti sõjakirjandust analüüsides jõudnud järeldusele, et passiivne patsifism ja ükskõiksus sõja suhtes on eestlastele iseloomulik.

Erinevalt Teise maailmasõja kommunikatiivsest mälust, kus kunagine gruppidevaheline vaen võib kohati elus olla, on Esimese maailmasõjaga seotud kollektiivses kultuurimälus emotsionaalsus kahvatunud ja teisenenud – kunagine sõjaõhin või sõjaraev on muundunud kurbuseks ja leinaks. Riikide ja rahvaste vahelise vaenu asemel nähakse pigem sotsiaalset vastuolu ahnete ja hoolimatute eliitide ja nende huvide eest ohverdatud lihtinimeste vahel (Bouchat jt 2019a). Esimene maailmasõda paistab saja aasta möödudes Euroopa noortele kui hoiatus, negatiivne sümbol, millele vastandub rahumeelne demokraatlik tänapäev, ühinenud Euroopa kui rahuprojekt (Bouchat jt 2023). Sel viisil on ajalugu muudetud ja muutunud ühiseks sümboolseks ressursiks, sõda kollektiivses mälus toimib kui riikidevahelise rahu toetaja.

Seega mitme protsessi koosmõjus – vahetute sõjakogemuste tuhmumise ning sihi-kindla mälutöö tagajärjel varem omavahel sõdinud riikides, aga samuti rahvusvahelise infovahetuse tingimustes – on noortel kujunenud homogeenne sõjavastase suunitlusega kollektiivne kujutus Esimesest maailmasõjast.

Küsitluse ajal oli veel täies elujõus visioon tugevast, avatud meelega ja tulevikule orienteeritud ühinenud Euroopast, vastandina mineviku kitsarinnalisele natsionalismile ja šovinismile, mida suures osas kehastas Esimene maailmasõda. See on oluline filter, mille kaudu noored mõtestavad sõda. Aleida Assmann on määratlenud Euroopa

identiteeti kui võimet jõuda leppimispunkti, kus vaenlased muutuvad naabriteks: „[. . .] paljudest kibedatest kogemustest on eurooplased sunnitud õppima leppimise kunsti ja seda, kuidas ületada minevikku, samal ajal seda meeles pidades“ (tsit. Rigney 2012, 614). Kas selline passiivne rahumeelsus võib olla lõks, takistades valmisolekut võidelda aktiivselt kurja ja vägivalda vastu? Tänapäeva Venemaa kogemus näitab, kui lihtne on inimesi rahumeelsuse seisundist välja viia ja tekitada valmisolekut sõdida, õhutades teatud kollektiivseid emotsioone (vimma, alandustunnet, frustratsiooni, süütaks ohvriks olemise tunnet) ja tekitades ettekujutust välisest eksistentsiaalsest ohust (vt Judin ja Ljutiva 2023).

Ühise sõjavastase paatose kõrval nähakse Esimest maailmasõda siiski eri maades erinevalt, kui see paigutub erisugustesse rahvusnarratiividesse (vt Pawlizcek 2014). Kui läänepoolses Euroopas on see kindla alguse ja lõpukuupäevaga traagiline Kohutav Sõda, siis idapoolses Euroopas nii selget kollektiivset ettekujutust ei ole. Maailmasõda suubus nendes riikides mitmekesisestse jätkusõdadadesse, mille tagajärjel impeeriumid lagunesid ja paljud väikeriigid, sh Eesti saavutasid iseseisvuse – see on nendele rahvastele maailmasõja paradoksaalselt positiivne tagajärg, mis on avanud tee uuele identiteedile ja arengule.

Eesti noorte teadmised Esimesest maailmasõjast on üllatavalt head, arvestades selle sõja marginaalsust eesti identiteedi või aktuaalsete gruppidevaheliste suhete seisukohast: me ei tunne ennast ei ohvri ega sõjasüüdlasena, me ei tunne vimma või kättemaksuhimu, ei ole vajadust kellelegi andeks anda või kelleltki vabandamist nõuda, meil ei ole vaja kellegagi ära leppida.

Esimese maailmasõja õppetundide väljatoomine osutab sõja üldistavale mõtestamisele Eesti noorte poolt. Mida saame õppida Esimese maailmasõja kogemusest? Mida sõda meile õpetanud on? See küsimus seostab ajaloo representatsioonid otseselt oleviku ja tulevikukujutustega, annab võimaluse aktiivseks tähendusloomeks, seejuures eeldades, et vastajatel on mingi üldistav mõtestamisraam (irratsionaalse sündmuse ratsionaalne seletus). Sõja mõtestamine võib toetuda mingile üldisemale ettekujutusele ajaloo protsessist. Nii näiteks Paez jt (2016) kirjeldavad võimalike inimeste mõtlemist suunavate representatsioonidena järgmisi üldistatud kujutlusi:

- a) ajalookäik kui Jumala tahe;
- b) tsükliline ajalugu, kus tõusule järgneb langus ja langusele tõus;
- c) ajalugu kui suurmeeste looming;
- d) ajalugu kui lineaarne ja seaduspärane edenemine progressi suunas;
- e) ajalugu kui konkurents rahvaste ja riikide vahel, sõda ja vägivald on siin vältimatult vajalikud vahendid;
- f) künniline ja pessimistlik vaade ajaloole – ajalugu on mõttetu ja ei õpeta meile midagi.

Meie vaadeldud uuringus neid ajalookontseptsioone otseselt ei küsitud, ent saame nende kohta teha kaudseid järeldusi. Tundub, et enamik noori lähtus progressile suunatud lineaarselt edeneva ajaloo vaatest, mille kohaselt sõda on anomaalia, ühiskonna haigus, mida on võimalik ennetada ja ära hoida. Maailmasõja õppetunde tajuti eelkõige kui tuleviku konfliktide ennetamise ja järgmiste sõdade vältimise mooduseid, mõõdukas teatud vigade vältimist nii üksikisikute, sotsiaalsete rühmade (eliidi) kui kogu ühiskonna tasandil. Stabiilne ja rahumeelne maailm oli nende jaoks norm.

Mis saab edasi?

Meie uuringuandmed pärinevad ajast, mil Euroopas valitses kaua kestnud rahu, mis näis stabiilsena. Nüüdseks on tekkinud tõsised sõjakolled ja üha reaalsem sõjaohu, sõja teema on hõivanud püsiva koha infoallikates ja avalikes aruteludes. Reaalne sõda on meile lähemale tulnud. Et tavateadvus on väga kontekstitundlik, võib oletada, et inimeste praegune sõjakäsitlus on teisenemas. Kindlasti muutub see detailsemaks ja struktureeritumaks (vt Wagner jt 1996 sõjakäsitluste võrdlust rahu ja sõja tingimustes), distantseeritud vaateleja positsiooni kõrvale tekivad uued vaatepunktid. Kas üldse ja mida eelmiste sõdade õppetundidest on õpitud, on lahtine küsimus. Tänapäeval on täheldatud mitmeid suundumusi, mis hirmuärataval kombel sarnanevad Esimesele maailmasõjale eelnenutega – ühelt poolt revanšismi, ekstremistlike ideoloogiate ja vägivalda levik, teiselt poolt rahumeelse liberaalse maailma muretus, liigne enesekindlus ja üleolekutunne, eliitide silmakirjalikkus ja omakasupüüdlikkus. „Me elame endiselt keset selle sõja tagajärgi ning seisame silmitsi toonastele sarnaste probleemidega“ (MacMillan 2014, 4). Praeguse Ukraina sõja kontekstis on öeldud: „Praegune sõda pole mitte lihtsalt üleskutse, vaid ka nõudmine ja võimalus uuesti ajalugu õppida. Ajaloo uuesti õppimine ei tähenda mõne meelelahutuskanali vaatamist episoodi episoodi järel, vaid püüdlust mõista, mis võib juhtuda täna ja tulevikus, kui õpitu põhjal ei tegutseda“ (Plohi jt 2022).

Võib tekkida küsimus, kuidas suhestuvad eespool vaadelduga Esimese maailmasõja teaduslikud käsitlused. Siin tuleks rõhutada, et ajaloolaste töö ja kollektiivne mälu on olemuslikult erinevad ning ekspertteadmisi ei saa võtta eeskujuks, millega tava-teaduslike ajalookäsitlusi mõõta. Constance de Saint Laurent (2021, 185) selgitab, et kui ajalooteaduse eesmärk on minevikku metoodiliselt ja kriitiliselt uurida, siis inimesed kasutavad oma ühise mineviku representatsioone igapäevaelus eri eesmärkidel – et mõista ühiskonda, milles nad elavad, et ette kujutada, millises suunas võiks edasi liikuda, või et otsustada, milline on parim tegevusviis olevikus. Need eesmärgid nõuavad paratamatult erisuguseid protsesse ja ressursse.

Uuring viidi läbi rahvusvahelise projekti COST Action IS1205 „Social psychological dynamics of historical representations in the enlarged European Union“ raames.

Allikad

Aarelaid-Tart, Aili. 2010. „Avoiding uncertainty by making past usable.“ – *Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences* 14 (4): 411–426. <https://doi.org/10.3176/tr.2010.4.08>.

Aarelaid-Tart, Aili ja Anu Kannike, toim. 2012. *Nullindate kultuur I: teise laine tulemine*. Tartu: TÜ Kirjastus.

Assmann, Jan. 2008. „Communicative and Cultural Memory.“ – *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, toimetanud Astrid Erlil ja Ansgar Nünning, 109–118. Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110207262>.

Bobowik, Magdalena, Dario Páez, James H. Liu, Laurent Licata, Oliver Klein ja Nekane Basabe. 2014. „Victorious justifications and criticism of defeated: Involvement of nations in world wars, social development, cultural values, social representations of war, and willingness to fight.“ – *International Journal of Intercultural Relations* 43 (Part A), 60–73. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2014.08.013>

Bouchat, Pierre, Oliver Klein ja Rosa Cabecinhas. 2016–2019. „COST WWI Questionnaire and Original Text File.“ – *OSF*. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/smuk8>.

Bouchat, Pierre, Laurent Licata, Valentine Rosoux, Christian Allesch, Helen Ammerer, Inna Bovina, Susanne Bruckmüller ja teised. 2017. „A Century of Victimhood: Antecedents and Current Impacts of Perceived Suffering in World War I Across Europe.“ – *European Journal of Social Psychology* 47 (2): 195–208. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2232>.

Bouchat, Pierre, Laurent Licata, Valentine Rosoux, Christian Allesch, Helen Ammerer, M. Babinska, Olivier Klein ja teised. 2019a. „Greedy Elites and Poor Lambs: How Young Europeans Remember the Great War.“ – *Journal of Social and Political Psychology* 7 (1): 52–75. <https://doi.org/10.5964/jsp.p.v7i1.781>.

Bouchat, Pierre, Laurent Licata, Valentine Rosoux, Christian Allesch, Helen Ammerer, Inna Bovina, Susanne Bruckmüller ja teised. 2019b. „100 Years After: What is the Relation Between Pacifist Attitudes and Social Representations of the Great War?“ – *Peace and Conflict: Journal of Peace Studies* 25 (2): 129–139. <https://doi.org/10.1037/pac0000359>.

Bouchat, Pierre; Rosa Cabecinhas, Laurent Licata, Maxence Charton, Xenia Chrysochoou, Sylvain Delouvé, Hans-Peter Erb, Léo Facca, Christine Flassbeck, Valérie Haas, Nikos Kalampalikis, Renata Franc, Silvia Mari, Tomislav Pavlovic, Nebojša Petrović, Maaris Raudsepp, Alberto Sá, Inari Sakki, Maciek Sekerdej, Julien Taranczewski, Denis Hilton ja teised. 2023. „Social Representations of European History by the European Youth: A Cross-Country Comparison.“ – *Journal of Social and Political Psychology* 11 (2): 606–622. <https://doi.org/10.5964/jsp.p.9805>.

Brescó de Luna, Igancio ja Floor van Alphen, toim. 2021. *Reproducing, Rethinking, Resisting National Narratives: A Sociocultural Approach to Schematic Narrative Templates*. History and Society: Integrating social, political and economic sciences. Information Age Publishing.

de Saint Laurent, Constance. 2021. *Social Thinking and History. A sociocultural psychological perspective on representations of the past*. Routledge.

de Saint-Laurent, Constance ja Sandra Obradović. 2018. „Uses of the Past: History as a Resource for the Present.“ – *Integrative Psychological & Behavioral Science* 53 (1): 1–13. <https://doi.org/10.1007/s12124-018-9463-5>.

Dosenrode, Søren, toim. 2018. *World War 1: The Great War and its Impacts*. Aalborg Universitetsforlag.

Esse, Liisi. 2016. *Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus*. Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis 38. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

———. 2019. „Estonian soldiers and the others in World War One: imagining and encountering friends and foes.“ – *First World War Studies* 9 (2): 151–166. <https://doi.org/10.1080/19475020.2019.1583120>.

Hanke, Karin, James H. Liu, C. Sibley, D. Páez, S. Gaines, G. Moloney, Chan-Hoong Leong, W. Wagner, Laurent Licata, O. Klein, Ilya E. Garber, G. Böhm, D. Hilton, V. Valchev, Sammyh S. Khan ja Rosa Cabecinhas. 2015. „„Heroes“ and „Villains“ of World History across Cultures.“ – *PLoS ONE* 10 (2): e0115641. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0115641>.

Judin, Grigori ja Margarita Ljutiva. 2023. „Vene emotsioonide eripärad: vimm, hirm, lootus. Intervjuu Grigori Judiniga.“ – *Vikerkaar*, märts. <https://www.vikerkaar.ee/archives/29493>.

Glăveanu, Vlad. 2017. „Collective Memory between Stability and Change.“ – *Culture and Psychology* 23 (2): 255–262. <https://doi.org/10.1177/1354067X17695766>.

Glăveanu, Vlad ja Koji Yamamoto, toim. 2012. *Integrative Psychological and Behavioural Science* 46 (4). *Bridging History and Social Psychology*.

Kattago, Siobhan. 2009. „Agreeing to Disagree on the Legacies of Recent History: Memory, Pluralism and Europe after 1989.“ – *European Journal of Social Theory* 12 (3), 375–395. <https://doi.org/10.1177/1368431009337352>.

Kello, Katrin ja Halliki Harro-Loit. 2017. „Katkestuste kultuur? Eesti ajaloo sündmused ja ajastud eestlaste ajalookultuuris.“ – *Eesti ühiskond kiirenevas ajas. Uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ 2002–2014 tulemused*. Studia societatis et communicationis 2, toimetanud Peeter Vihalemm, Marju Lauristin, Veronika Kalmus ja Triin Vihalemm, 476–498. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kivimäe, Jüri. 2015. „Sõda ja kultuuriline pööre.“ – *Esimene maailmasõda eesti kultuuris*, toimetanud Mirjam Hinrikus ja Ave Mattheus, 23–75. Tallinn: Tallinna Ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanuskeskus.

Kurbak, Maria. 2023. „‘Living the last chapter of History’: Anxiety as a force for rewriting history textbooks in Putin’s Russia and before.“ – *Memory, Mind & Media* 2: e4, 1–17. <https://doi.org/10.1017/mem.2023.4>.

Kus, Larissa, James Liu ja Colleen Ward. 2013. „Relative deprivation versus system justification: Polemical social representations and identity positioning in a post-Soviet society.“ – *European Journal of Social Psychology* 43 (5): 423–437. <https://doi.org/10.1002/ejsp.1958>.

Liu, James H. 2022. *Collective remembering and the making of political culture*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108985093>.

Liu, James H. ja Denis J. Hilton. 2005. „How the Past Weighs on the Present: Social Representations of History and Their Role in Identity Politics.“ – *British Journal of Social Psychology* 44 (4): 537–556. <https://doi.org/10.1348/014466605X27162>.

Liu, James H., Rebekah Goldstein-Hawes, Denis Hilton, Li-Li Huang, Cecilia Gastardo-Conaco, Emma Dresler-Hawke, Florence Pittolo, Ying-Yi Hong, Colleen Ward, Sheela Abraham, Yoshihisa Kashima, Emiko Kashima, Megumi M. Ohashi, Masaki Yuki ja Yukako Hidaka. 2005. „Social Representations of Events and People in World History across 12 Cultures.“ – *Journal of Cross-Cultural Psychology* 36 (2): 171–191. <https://doi.org/10.1177/0022022104272>.

Liu, James H., Khan, Sammyh S. 2021. „Implications of a Psychological Approach to Collective Remembering: Social Representations as Cultural Ground for Interpreting

Survey and Experimental Results." – *Journal of Pacific Rim Psychology*, 15: 1–11. <https://doi.org/10.1177/18344909211007938>.

Liu, James H. ja Dario Páez. 2019. „Social Representations of History as Common Ground for Processes of Intergroup Relations and the Content of Social Identities." – *The Handbook of Culture and Psychology*, toimetanud David Matsumoto ja Hyisung C. Hwang, 586–614. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190679743.003.0018>.

MacMillan, Margaret. 2014. „Maailmasõda: sõda, mis muutis kõike." – *Diplomaatia* 8 (132): 2–4.

McGlynn, J. 2022. „Living forms of patriotism: Engaging young Russians in military history?" – *Youth and memory in Europe, Defining the Past, Shaping the Future*, toimetanud Félix Krawatzek ja Nina Friess, 231–246. De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110733501>.

Páez, Dario, James H. Liu, Magdalena Bobowik, N. Basabe ja Karin Hanke. 2016. „Social representations of history, cultural values, and willingness to fight in a war: A collective-level analysis in 40 nations." – *Asian Journal of Social Psychology* 19 (4): 347–361. <https://doi.org/10.1111/ajsp.12153>.

Pawliczek, Aleksandra. 2014. „National narratives of the First World War." – *CENDARI, Collaborative European Digital Archive Infrastructure*. <http://www.cendari.eu/sites/default/files/ARGNationalNarratives.pdf>

Petrone, Karen. 2011. *The Great War in Russian Memory*. Indiana-Michigan Series in Russian and East European Studies. Indiana University Press.

Plohi, Serhi, Timothy Snyder ja Philipp Blom. 2022. „Sõda Ukrainas ja üldkehtivad väärtused." – *Vikerkaar* 37 (4–5): 146–155.

Pääbo, Heiko. 2011. *Potential of Collective Memory Based International Identity Conflicts in Post-Imperial Space. Comparison of Russian Master Narrative with Estonian, Ukrainian and Georgian Master Narratives*. Dissertationes rerum politicarum Universitatis Tartuensis 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Rahi-Tamm, Aigi ja Liisi Esse. 2022. „„In spite of everything, life is still beautiful!" War and postwar experiences in Estonia through the example of Oskar Nõmmela's life story (1893–1969)." – *Journal of Baltic Studies* 53 (2): 249–270. <https://doi.org/10.1080/01629778.2022.2052916>.

Raudsepp, Maaris ja Wolfgang Wagner. 2011. „The essentially other: Representational processes that divide groups." – *Trust and conflict: Representations, culture and dialogue*, toimetanud Ivana Markova ja Alex Gillespie, 105–122. Routledge.

Rigney, Ann. 2012. „Transforming Memory and the European Project." – *New Literary History* 43 (4): 607–628. <https://doi.org/10.1353/nlh.2012.0036>.

Rosoux, Valerie, Pierre Bouchat ja Olivier Klein. 2019. „Retelling the war to give a chance to peace. A comparative analysis of great war memories." – *Experience and Memory of the First World War in Belgium. Comparative and Interdisciplinary Insights*, toimetanud Geneviève Warland, 139–165. Münster: Waxmann.

Zipfel, Gaby. 2014. „Endlich einmal jenseits von Gut und Böse!" – *Eurozine*, 25. mai. <https://www.eurozine.com/endlich-einmal-jenseits-von-gut-und-bose/>. –

———. (2014) 2021. „Viimaks ometi sealpool head ja kurja!" „Lubatavad üleastumised" ja naised sõja ajal." – *Vikerkaar* 36 (7–8): 129–137.

Tamm, Marek. 2008. „History as cultural memory. Mnemohistory and the construction of Estonian nation." – *Journal of Baltic Studies* 39 (4): 499–516. <https://doi.org/10.1080/01629770802468865>.

———. 2015. „Introduction: Afterlife of Events: Perspectives on Mnemohistory.“ – *Afterlife of Events: Perspectives on Mnemohistory*. Palgrave Macmillan Memory Studies, toimetanud Marek Tamm, 1–23. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

———. 2018. „Rahvuste tegemine. Humanitaarteaduslik vaade.“ – *Keel ja Kirjandus* 61 (1–2): 15–29. <https://doi.org/10.54013/kk723a4>.

Tannberg, Tõnu, koost. 2015. *Eestlased ilmasõjas. Sõdurite kirju, päevikuid ja mälestusi Esimesest maailmasõjast*. Tartu: Eesti Rahvusarhiiv.

Todman, Dan. 2014. *The Great War: Myth and Memory*. Bloomsbury Publishing.

Undusk, Jaan. 2015. „Mälupaik sinepigaas. Esimene maailmasõda, keemiarelv ja kirjandus.“ – *Esimene maailmasõda Eesti kultuuris*, toimetanud Mirjam Hinrikus ja Ave Mattheus, 197–262. Tallinn: Tallinna Ülikool, Eesti TA Uneri ja Tuglase Kirjanduskeskus.

———. 2016. „Ideetud eestlased. Eesti sõjakirjandust lugedes.“ – *Eesti kirjanike ilmavaatest*. Eesti mõttelugu 118, 792–808. Tartu: Ilmamaa.

Vesterdal, Knut. 2023. „Learning peace and citizenship through narratives of war?“ – *Journal of Social Science Education* 22 (3). <https://doi.org/10.11576/jsse-5907>.

Wagoner, Brady. 2015. „Collective Remembering as a Process of Social Representation.“ – *Cambridge Handbook of Social Representations*, toimetanud Gordon Sammut, Eleni Andreouli, George Gaskell ja Jaan Valsiner, 143–162. Cambridge: Cambridge University Press.

Wagoner, Brady, Ignacio Brescó ja Sophie Zadeh, toim. 2020. *Memory in the Wild*. Information Age Publishing.

Wagner, Wolfgang, Jorge Valencia ja Fernando Elejabarrieta. 1996. „Relevance, Discourse and the 'Hot' Stable Core of Social Representations—A Structural Analysis of Word Associations.“ – *British Journal of Social Psychology* 35 (3): 331–352. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1996.tb01101.x>.

Wertsch, James. 2002. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511613715>.

———. 2008. „Collective Memory and Narrative Templates.“ – *Social Research* 75 (1): 133–156. <https://doi.org/10.1353/sor.2008.0051>.

Maaris Raudsepp – MSc (sotsiaalsühholoogia), PhD (sotsioloogia), Tallinna ülikooli Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudi (RASI) vanemteadur. Aastatel 1996–2016 töötas ka TLÜ Eesti Humanitaarinstituudi nüüdskultuuri uurimiskeskuses ja 2008–2015 kultuuriteooria tippkeskuses. Teadusliku huvi suunad: sotsiaalsete representatsioonide teooria ja semiootilise kultuurpsühholoogia teoreetilised ja rakenduslikud probleemid; individuaalne ja kollektiivne tähenduseloome. On publitseerinud arvukalt teadustöid, sealhulgas gruppidevaheliste suhete, väärtusmuutuste, põlvkondliku eneseteadvuse, autobiograafilise mälu, traumakogemusega toimetuleku, samuti ajaloo representatsioonide ja keeruka ajaloo õpetamise teemadel.
E-post: [maaris.raudsepp\[at\]tlu.ee](mailto:maaris.raudsepp[at]tlu.ee)

Triin Roosalu – PhD (sotsioloogia). Tallinna ülikooli Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudi vanemteadur ja Ühiskonnateaduste Instituudi dotsent. Ta on uurinud sotsialismijärgseid institutsionaalseid muutusi töö ja hariduse valdkondades, huvituides peamiselt sotsiaalse kihistumise, diskrimineerimise ja võrdse kohtlemise teemadest. Samuti on ta uurinud eesti teaduskeele kasutust, Euroopa identiteeti ja elukestvate õpet. Tal on rikkalikud kogemused riiklike ja rahvusvaheliste teadusprojektide algatamisel ja läbiviimisel ning alates 2012. aastast esindab ta Eestit rahvusvahelise sotsiaaluuringute programmi (ISSP) konsortsiumis.
E-post: triin.roosalu[at]tlu.ee

Lay Representations of War: The First World War through the Eyes of Today's Youth

Maaris Raudsepp, Triin Roosalu

Keywords: First World War, representations of history, lay representations of war

Lay understanding of war is multi-layered containing elements of personal or family experience as well as the unifying effects of collective memory (representations). The First World War is at such a distance from us that a change in the form of collective historical representation has taken place, from the initial commemoration of the event in the form of communicative memory to part of institutionalised cultural memory (Assmann 2008). According to today's view, the First World War is second most important global historical event (Liu et al. 2005).

In 2014, one hundred years after the beginning of the First World War, a survey of students was conducted in twenty European countries (within the framework of COST Action IS1205 Social Psychological Dynamics of Historical Representations in the Enlarged European Union) to investigate the commonalities and differences in social representations of the War among young Europeans. Young people were asked about their factual knowledge of the War, their family war experiences, feelings related to the War, and more general interpretations of the war such as what they considered the main causes of the War to be, who was attributed the responsibility for the outbreak of the War, how they evaluate the violence of the different parties, how they perceive the distribution of the roles of aggressor and victim, etc. Background characteristics included cultural and national identity, anti-war attitudes, etc. In Estonia, the survey was conducted in both Estonian and Russian. In the article, we describe the main results of these studies.

Previous analysis found that Europeans share a common representation of the causes of the First World War, although young people in Western and Eastern European countries have different interpretative frameworks when thinking about this war (Bouchat et al. 2019a; Pawliczek 2014). While in Western Europe it is the tragic Great War, with a definite beginning and end, in Eastern Europe there is not such a clear collective perception. The First World War led to various other wars in these countries, as a result of which empires fell apart and many small countries, including Estonia, gained independence, paradoxically a positive consequence of the War for these nations. Awareness of family or national war victimhood is linked to anti-war attitudes today; for more pacifist young people the First World War is associated with real and emotional human suffering, while less pacifist young people think more abstractly about the geopolitical results of the War (Bouchat et al. 2019b).

Young people growing up in peacetime Europe after the Second World War have generally been free from militaristic propaganda. There has been a purposeful attempt to shape young people's approach to history in schools, the trend of which in most European countries has been to reconcile former enemies (Rosoux et al. 2019). The survey discussed in the article showed considerable commonality and consensus in the representation of the First World War. The descendants of the former hostile parties evaluate this war in the same way, can reproduce the same facts, events, and characters, and interpret the causes and consequences of the war similarly. Looking back, young people primarily see the futility of War and the unnecessary human suffering. Thus, pacifism as one of the cultural consequences of the War is a viable common sense way of thinking today. Analysing Estonian war literature, Jaan Undusk (2016) has come to the conclusion that 'passive pacifism' and indifference to war are characteristic of Estonians.

Unlike the communicative memory of the Second World War, where former intergroup enmity is still alive at times, in the collective cultural memory of the First World War, emotionality has faded and transformed; for example former war excitement or rage has become sadness and grief. Instead of enmity between countries and peoples, one sees rather a social conflict between greedy and reckless elites and ordinary people sacrificed for their interests (Bouchat et al. 2019a). One hundred years later, the First World War appears to the youth of Europe as a warning, a negative symbol that is contrasted with united Europe as a peace project (Bouchat et al. 2023). In this way, history has been transformed into a shared symbolic resource, war in collective memory acting as a supporter of international peace. Young people have developed a homogeneous anti-war-oriented collective image of the First World War.

Estonian youth's factual knowledge of the First World War was surprisingly good, considering the marginality of this war from the point of view of Estonian identity or current inter-group relations: Estonians do not feel like victims or war criminals, they do not feel the desire for revenge, there is no need to forgive anyone or demand an apology from anyone. We separately analysed Estonian young people's answers to the question "What can we learn from the experience of the First World War?" Generalising the answers, we can conclude that most young people took a progressive, linear view of history, according to which war is an anomaly, a disease of society that can and should be prevented. The lessons of the First World War were primarily perceived as ways of preventing future conflict and avoiding the mistakes made in the past, both at the level of individuals, social groups (the elite), and society as a whole. A stable and peaceful world was perceived as the norm.

Maaris Raudsepp holds an MSc in social psychology and a PhD in sociology. She is Senior Research Fellow at Tallinn University's Institute of International and Social Studies (IISS). Between 1996 and 2016 she worked as a senior researcher at the Centre for Contemporary Cultural Studies at the Institute of Humanities, Tallinn University, and from 2008 to 2015 at the Centre of Excellence in Cultural Theory (CECT). Her areas of scientific interest are theoretical and applied problems of the theory of social representations and semiotic cultural psychology and individual and collective meaning-making. Raudsepp has published numerous research papers, including on the topics of intergroup relations, value changes, generational self-awareness, autobiographical memory, coping with trauma, social representations of history and the teaching of sensitive historical issues.

E-mail: maaris.raudsepp[at]tlu.ee

Triin Roosalu is a PhD in sociology and Research Fellow and Associate Professor at the Institute of International and Social Studies (IISS) at the School of Governance, Law and Society (SOGOLAS) in Tallinn University. She is a scholar of post-socialist institutional change. Her research interests fall in the general field of social stratification, discrimination and equal treatment, mainly in the arenas of work and education. She has also studied the use of Estonian scientific language, European identity, and lifelong learning. She has rich experience initiating and running national and international research projects, academic as well as applied, and since 2012 has represented Estonia as part of the International Social Survey Program (ISSP) consortium.

E-mail: triin.roosalu[at]tlu.ee

Eesti sõjakirjasaatjad Vabadussõjas

Toivo Kikkas

Teesid: Eestis loodi sõjakirjasaatjate institutsioon ametlikult kindralstaabi ülema polkovnik Jaan Sootsi määrusega 23. märtsil 1919. aastal. Riiki esindanud Sootsi määrus oli vastukaaluks varasemale ajalehetoi-metajate ettepanekule sama aasta 15. märtsist. Kahe idee peamine vahe seisnes selles, et rahvaväe juht-kond soovis endale õigust sõjakirjasaatjate ametisse kinnitamisel ja rindejoone läheduses nende liiku-mise üle otsustamisel, ajakirjanikud olid aga vastupidisel seisukohal. Mingit ametlikku rolli propagandis-tidena Eesti sõjakirjasaatjatele ette nähtud ei olnud. Sõjakirjasaatjad kajastasid rindesündmuse võrdle-misi objektiivselt, propagandistlike artikleid nad ei rahvaväe juhtkonna õhutusel ega omal algatusel ei kirjutanud.

Võtmesõnad: sõjakirjasaatjad, propaganda, Eesti ajakirjandus, Vabadussõda

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24127>

Sissejuhatus

Vabadussõjale eelnenud Esimeses maailmasõjas viidi nii enda armee kui elanikkonna, aga eriti vastaste propagandaga mõjutamine täiesti uuele tasemele. Üha enam hakati propagandas nägema relva vaenlaste tahte demoraliseerimiseks (Welch 2014, 5). Propagandal oli maailmasõjas neli peamist sihtrühma: kodu- ja sõjarinne, neutraalsed riigid ning vaenlased (Demm 2019, 27). Propagandat on lihtsustatult defineeritud kui kommunikatsiooni vormi, mille abil propagandist üritab saavutada sihtmärgilt enda eesmärkidele vastavat reaktsiooni (Jowett ja O'Donnell 2014, 1). Sellise definitsiooniga võib küll nõustuda, kuid Vabadussõja, Esimese maailmasõja n-õ jätkusõja olud olid varasemaga võrreldes äärmiselt kaootilised.

Suurim erinevus seisnes selles, et verinoores Eesti Vabariigis puudus keskne prop-agandaasutus. Vabadussõjas teostati küll rahvaväe sõjaväeluure poolt lendlehtede abil mõningast propagandat, kuid seda märksa vähem kui enamlaste poolt (Kikkas, ilmumas). Välisuudiste ja uudiste välisriikidesse vahendamisega tegeles Eesti Telegraafi Agentuur (Estur), kuid tegemist polnud propagandaasutusega ja kohalike uudiste vahendamisega Eestis ei tegelenud Estur ammu. Seega nappis Eesti Vabariigil insti-tutsioone ja meediume, kelle kaudu siseriiklikku propagandat luua ja edastada. Üheks selliseks propagandameediumiks võinuks teoreetiliselt olla sõjakirjasaatjad.

Sõjakirjasaatjate ajastu algas 19. ja 20. sajandi vahetusel reporterite võrdlemisi suurte vabadustega kajastada sõjasündmuse tõepäraselt (Clarke 2019, 50), kuid Esimese maailmasõja käigus nähti näiteks Briti kirjasaatjaid nii nende valitsuse kui ka sõjaväe poolt üha enam propagandistidena. Sõjakirjasaatjate ülesandena ei nähtud mitte rinde

tegelikkuse, vaid oma poole sõjategevuse positiivset kajastamist. Seetõttu oli rangelt reglementeeritud nii see, mida rindereporteritel näha lasti, kui ka nähtu tõlgendamine. Kirjasaatjaid kontrolliti, survestati ja juhendati pidevalt mitmesuguste ametimeeste, sh tsensorite poolt (Williams 2020, 81).

Sarnaselt Esimese maailmasõjaga hinnati kommunikatsiooni aastatel 1918–1920 kõrgelt. Teenistuses olevad sõjamehed said koduste ja tuttavate kirjadest uudiseid kodukohast ja lähedastest. Kuid laiem pilt sõjas ja kodurindel, aga ühtlasi maailmas toimuvast kujunes – või kujundati – arvestatavas osas ajakirjanduse kaudu. Kas sõjameeste motiivid olid mõjutatavad vaid riigi ja sõjaväe poolt, nagu väitis punaarmeelasi analüüsinud Roger Reese (2011, 177), või mõjutati neid demokraatlikes riikides ka veidi vabama – kuigi tsensuurile allunud – ajakirjanduse poolt? Teisalt on leitud, et kirjasaatjad muutusid maailmasõja käigus propagandistideks – mitte niivõrd omal tahtel, kui surve ja meelituste tõttu (Williams 2020, 81). Eesti ajakirjanduse puhul saab küsida, et kui väljaanded ei pruukinud otsest propagandat teha, siis kas sõjalis-poliitilise juhtkonna mõjutusel võis ajakirjandus ja seda esindanud kirjasaatjad vahest ikkagi teenida riigi huve.

Siinses artiklis selgitatakse Eesti sõjakirjasaatjate tegevuse tagamaid, antakse ülevaade rindereporterite isikutest ja nende kirjutistest. Keskseteks küsimusteks on – miks ja kuidas loodi sõjakirjasaatjate institutsioon Vabadussõjas? Kes olid Eesti sõjakirjasaatjad ja kas nad täitsid pigem ajakirjaniku rolli või olid propagandistid? Analüüsi teostamise meetodiks on sõjakirjasaatjate kirjutiste hindamine ajastu konteksti arvestades, skaalal: kas kirjutised 1) täitsid propaganda eesmäärke, 2) olid objektiivsed või 3) olid tegelikkust ilustavad. Analüüsitakse nii Eesti sõjakirjasaatjate institutsiooni kui ka seda ülesannet täitnud isikute tegevust rindereporteritena.

Valikus on ajalehtedes Päevaleht, Postimees, Vaba Maa, Tallinna Teataja ja Maaliit ilmunud kirjutised, mille autoriteks on märgitud „sõjakirjasaatja“ või mille puhul on teada, et kasutatud pseudonüümi tahta peitus mõni rindekirjasaatja. Näidisjuhtumina on süvaanalüüsitud artikleid Vabadussõja ühe episoodist – Landeswehri sõjast. Kuidas kajastasid Landeswehri sõda sõjakirjasaatjad? Kas nende kirjutistes esines saksavastast propagandat? Artikkel võiks hõlbustada tulevastel uurijatel vastamist küsimusele, mis mõju võis kogemus (Vabadus)sõjas avaldada Karl August Hindrey, August Gailiti, Richard Rohu jt kirjanike loomingule. Vene propaganda, nii enamlaste kui Vene valgete käsitlemine väljuks siinse artikli raamidest ja ei leia seetõttu kajastamist.

Eesti ajalehtede sõjasõnumid

Saksa okupatsiooni ajal oli mitmete väljaannete töö Eestis seisma pandud. 1918. aasta novembrist alates hakkas (taas)ilmuma terve rida lugejatele juba tuttavaid, aga ka täiesti uusi ajalehti. Eesti Vabariigi toetajatel oli järjest laienev valik üleriigilistest

päevalehtedest erakondade häälekandjateni ja kroonu rahastusega uudisväljaanneteni. Valdav osa lehenumbreid maksis 30–50 penni tükist. Eesti ajakirjandus allutati Vabadussõja algusest sõjatsensuurile. Reigo Rosenthal (2019, 169) on hinnanud, et tsensoritel olid sisuliselt vabad käed igasuguse rahvaväe juhtkonna suunas sihitud kriitika lämmatamiseks.

Vastaspoole sõnumitele üritati jätta võimalikult vähe kõlapinda. Enamlaste ametlik häälekandja Kommunist keelustati 1918. aasta detsembri alguses Ajutise Valitsuse otsusega (Riigi Teataja 1918, 9) ja ilmus edaspidi pörandaaluse, illegaalse väljaandena. 1918. aasta lõpust 1919. aasta maini ja siis uuesti sama aasta augustist oli peatatud ka sotsialist-revolutsionääride häälekandja Võitlus ilmumine.

Käsikäes tsensuuriga pidanuks käima propaganda – „kahjulike“ seisukohtade avaldamise keelamisest tekkinud tühimiku pidanuks täitma optimistlikuma sisuga kirjutised. Eesti Vabariigis võis ametlikeks propagandaväljaanneteks liigitada riiklikult rahastatud lehed: rahvaväelastele mõeldud Sõdur ja Valgas levitatud kohalik Rajalane. Viimati nimetatud ajaleht reklaamis end küll sõltumatuna, kuid oli rahastatud sõjaväe poolt – sõjavägede ülemjuhataja määrusega maksti ajalehe toimetusele 20 000 marka (Reiman 1919). Alates 1919. aasta 4. maist ilmus „tarvidust mööda“ (s.t ebaregulaarselt) Ülemjuhataja Staabi Teateleht, mille vastutav toimetaja oli alampolkovnik Jaan Rink (Soots 1919e). Tagasihoidlikku hinnangu põhjal võib selliste väljaannete mõju lugeda piiratuks ja märksa olulisemateks muutusid laiema lugejaskonnaga päevalehed: Päevaleht, Postimees, Vaba Maa, Maaliit ja Tallinna Teataja.

Nimetatud viie päevalehe põhjal tuleb tõdeda, et sõnumid rinnetelt pälvivad sõja kestes järjest vähem tähelepanu. Järjest enam lehepinda kulus käsitlustele sotsiaalsestest ja majanduslikest probleemidest. Küllap oli sõda kajastavate artiklite vähenemises oma osa kas siis süvenevas sõjatüdimuses või sõjaga harjumises. Vähem tähtis polnud seegi, et rinnete stabiliseerudes ei olnud lugejatele põnevaid uudiseid teatada. Küll aga avaldasid päevalehed Vabadussõja jooksul igapäevaselt ülemjuhataja staabi teadaandeid. Maaliit ja Postimees paigutasid ametlikud sõjasõnumid lehe lõppu, enne kuulutusi. Näiteks Postimehes avaldati 1919. aasta jaanuaris ülevaade rindeuudistest väljaande kolmandal leheküljel rubriigis „Meie väerinna seisukord. Operatiivstaabi teadaanne“. See formaat liikus järjest lehekülje lõpu poole, jõudes aprilliks viimaseks kirjutiseks vahetult enne kuulutusi. Nii jäi see kestma Vabadussõja lõpuni. Maaliit avaldas sarnaseid teateid lehe teisel ja kolmandal küljel. Seevastu väljaannetes Päevaleht, Tallinna Teataja ja Vaba Maa avaldati ametlikke rindeteateid sõja lõpuni esilehel. Ülemjuhataja staabi teadaannete kõrval andsid sõjasündmuste kajastamisel tooni sõjakirjasaatjate artiklid.

Olgu riiklikud või eraväljaanded – iseküsimus oli see, kui regulaarselt ajalehed sõjameesteni, sh rindel võitlevate väeosadeni jõudsid. Näiteks 1919. aasta veebruari

alguses kirjutati Tallinna sõjakontrollpunkti tsensuuriaruandes, et ajalehed ja kirjad jõuavad sõduriteni väga aeglaselt ning kuna ajalehti ei ole saada, siis ei ole sõdurid kursis teistes rindelõikudes toimuvaga (Kindralstaap 1919). 5. jalaväepolgu allohitser Kompus kurtis 1919. aasta juulis ajalehtede puudumise üle ja ei saanud aru, miks neid sõduriteni ei toimetatud: „Elad nagu kotis.“ Kompuse arvates võinuks probleemi lahendada nii, et üksusest küsitakse, kes soovivad raha eest lehti tellida, ja siis võinuks saata korra või paar nädalas kellegi lehti tooma. Kompus kahtlustas, et küllap ei loe ajakirjandust ka „polgu intelligents“, sest muidu oleks pidanud ajalehti sõduriteni ikkagi jõudma (Kompus 1919). Eri meediumide, sh kuulujuttude ja erakirjade hulgas oli ajakirjandus hoolimata raskustest lugejateni jõudmisega küllap mõjukaim.

Sõjakirjasaatjad

Rindereporterite tegevust uurinud meedia ja kommunikatsiooniajaloo emeriit-professor Kevin Williams on pakkunud sõjareportaažide sünniajaks 19. sajandi keskpaika. Williams tõdeb, et sõjakirjasaatjad on kajastanud erakordseid sündmusi, kuna sõda kujutab endast tavapäraselt toimiva ühiskonna sisuliselt kokkuvarisemist. Seetõttu toimub ka sõjasündmuste kajastamine igapäevasest ajakirjandusest mõneti erinevalt. Williams rõhutab, et läbi aegade on rindekirjasaatjate ametit pidanud mitmed tuntud kirjanikud – Arthur Conan Doyle, Rudyard Kipling, Ernest Hemingway, Antoine de Saint-Exupery, Alexandre Dumas, John Steinbeck ja George Orwell teiste seas (Williams 2020, 5).

Ajakirjandusest poleks justkui põhjust riiklikku propagandat otsida, kui poleks olnud ülemjuhatause poolt osaliselt kontrollitud sõjakirjasaatjaid. Napilt on sõjakirjasaatjate tegevust ja isikuid maininud Mart Laar (2021a, 108), nimetades Hindrey kõrval Gailitit, Rohtu, Johan Juhtundi ja mõningaid teisi. Aivar Kull (2022, 78) on oma teoses Gailiti kõrval esile toonud ka Henrik Visnapuu. Rindekirjasaatjad tegutsesid juba hiljemalt 1919. aasta jaanuaris. Voldemar Kures on hilisemates mälestustes väitnud, et tema oli üldse esimene sõjakirjasaatja Vabadussõjas, kelle kirjutis avaldati juba 1918. aasta novembris (Kures 2006, 62–65). Kuigi selle väite üle võib teatavaid kahtlusi avaldada, on kahtlemata huvitav tema mälestus sellest, kuidas 1918. aasta detsembri lõpus oli Tartust lahkunud seltskonnas tervelt neli Vabadussõjas kirjasaatjana tegutsenud meest. Nimelt lahkusid Kurese väitel Tartust koos temaga Visnapuu, Gailit ja Roht – Siuru santlaagrite polk, nagu Kures neid nimetas. Kui 1918. aasta novembris kirjutatud artikliga võis Kures ennast oma äranägemise järgi sõjakirjasaatjaks lugeda, siis tema väitel sai ta koos Rohuga ülemjuhataja ametliku käsu rindereporteriks hakata sama aasta jõulude ajal (samas, 7–9). Kurese väite osas, et sõjakirjasaatjaks hakkas ta Laidoneri käsul, tuleb küll ettevaatlikuks jääda. Selles, et tollased kirjamehed sõjast artikleid avaldasid,

polnud iseenesest midagi erikummalist. Hindrey kirjutab pseudonüümi Hoia Ronk all enda kogemustest dessantpataljoniga 1919. aasta alguses (Hoia Ronk 1919a). Päevaleht avaldas järjejutuna teateid vähem tuntud kirjameestelt, näiteks anonüümselt rinde-reporterilt (Eri-sõjakirjasaatja 1919). Tallinna Teatajas ilmus samuti anonüümse sõja-kirjasaatja kirjutis (K. K. 1919).

Kui Mart Laar (2021b, 229) on pidanud tõenäoliseks väidet, et sõjakirjasaatjate institutsioonile pani aluse Laidoner ja Kurese eelpool viidatud andmetel toimus see juba 1918. aasta jõulude ajal, siis tõenäoliselt pandi rindekirjasaatjate tegevuse riiklik regulatsioon paika kindralstaabi ülema polkovnik Jaan Sootsi määrusega 23. märtsil 1919. aastal (Soots 1919c). Kas algne idee selleks tuli ülemjuhatajalt kindralmajor Laidonerilt, jääb teadmata. Tema on määruse enda resolutsiooniga kinnitanud ja see pidi avaldatama päevakäsuga – tõenäoliselt päevakäsk nr 20,¹ mis oli salastatud ja selle avaldamine oli ette nähtud piiratud arvul (Soots 1919a).

Kuuest punktist koosnev määrus nägi ette, et igal Eesti Vabariigi päevalehel on õigus saata rindele kaks alalist sõjakirjasaatjat, nädalalehed ja ajakirjad võis väeliinile lähetada ühe reporteri. Rindekirjasaatjaks sai olla vaid täielikult sõjaväeteenistusest vabastatud isik ja potentsiaalsete reporterite kandidatuurid tuli esitada kinnitamiseks kindralstaabi ülemale. Kinnitatud sõjakirjasaatjad said loa liikuda rindel diviisi ja polgu staapidesse (Soots 1919c). Määrus koostati reaktsioonina August Gailiti poolt rahvaväe juhtkonnale 15. märtsil 1919. aastal esitatud ettepanekule (Soots 1919b). Selles viie aja-lehe peatoimetaja, sealhulgas Julius Seljamaa ja August Rei allkirjastatud ettepanekus taheti ajalehtedele vabadust valida ametlikke sõjakirjasaatjaid. Lisaks sooviti luba saata vastavalt vajadusele ajakirjanikke rindetsooni juurde, küll ilma eriõigusteta (Seljamaa, Rei jt 1919). Seega edastas Gailit ettepaneku rindekirjasaatjatena töötavatele reporteritele võrdlemisi vabade käte andmiseks, Soots aga leidis, et ajalehtede ainus seaduslik võimalus saata rindele oma ajakirjanik ja seeläbi saada kõige adekvaatsem ülevaade sõja käigust sai toimuda vaid rahvaväe range kontrolli all. Omaette küsimus on see, miks sõjaväe juhtkond sõjakirjasaatjate institutsiooni loomisega üldse edasi liikus, kui ajakirjandus allus sõjatsensuurile. Võimalik on, et sõjakirjasaatjate kaudu sooviti edastada eestlastele usutavana tunduvat informatsiooni. Teisalt olid rindekirjasaatjad tegutsenud veel enne vastava institutsiooni loomist ja väejuhatusel võis olla lihtsalt soov neid kontrollida – kuigi seda saanuks hõlpsamini teha kõiki ajakirjanikke rindetsoonist eemale hoides.

Williams on Esimese maailmasõja Briti rindereportereid analüüsidest tõdenud, et lubades kirjasaatjatele ligipääsu rindele, lootsid sõjaväevõimud pälvida nende usal-

¹ Päevakäsk nr 19 anti välja 22. märtsil ja päevakäsk nr 21 24. märtsil, seega on igati alust arvata, et salajane päevakäsk nr 20 avaldati 23. märtsil.

dust (Williams 2020, 82). Kuid usaldus on alati kahepoolne suhe. Paratamatult tekib küsimus, kas konkreetseid isikuid sõjakirjasaatjateks kinnitades taheti lubada rinde-teateid kirjutama rahvaväe juhtkonna silmis usaldusväärsemaid isikuid. Vähemalt üheks tõenäoliseks seletuseks võib pidada Sootsi soovi, et sõjategevust kajastaks ainult seda isiklikult pealtnäinud reporterid koondada need ajakirjanikud, kes saanuks kirjutada sõjategevusest pealtnägijatena, selmet lasta ajakirjanduses levida tihtilugu alusetutel kuulujuttudel.

Mitmesuguseid tunnistusi väljastati järgnevatele Eesti väljaandeid esindanud sõjakirjasaatjatele: Karl August Hindrey (Päevaleht), Johannes Juhtund (Päevaleht, Vaba Maa), Tõnu Franzdorf (Maaliit), Voldemar Koch (Päevaleht, Postimees), K. Kutsar (Tallinna Teataja) ja Elmar Just (Maaliit). Lubade hulgas on rindekirjasaatja staatust tõendav, nummerdatud ja fotoga varustatud tunnistus nr 1, väljastatud aprillis Juh-tundile (Sõjavägede staap 1919). Peamiselt on säilinud load „rindetsooni“ sõiduks polgustaabini. Väeosa allüksuste küllastamiseks oli vaja polguülema eriluba. See tähendab, et rindekirjasaatjad said enam-vähem kindlalt arvestada vaid nende info-kildudega, mida neile jagati polkude staapidest. Seega vastavat luba saamata võidi mitte ainult sootuks ilma jääda pataljonide ja roodude uudistest, vaid olla üldse teadmatuses eesliini oludest.

Kindlasti ei ole loetelus ära toodud sõjakirjasaatja staatust tõendavate tunnistuste nimekiri ammendav. Üks tuntumaid sõjakirjasaatjaid oli juba Esimeses maailmasõjas sama ametit pidanud August Gailit (Kull 2022, 78). Erandlik juhtum oli samuti kirjani-kuna tuntust kogunud lipnik Richard Roht. Ta oli olnud rindekirjasaatja enne eelpool nimetatud määruse kehtima hakkamist, mis määras sõjakirjasaatja ameti pidamiseks nõude olla tegevteenistustest vabastatud. Rohtu tegevteenistusest ei vabastatud, kuid tal lubati siiski muude teenistuskohustuste kõrvalt sõjakirjasaatja kohuseid täita (Soots 1919d). See erand paistab vähem kummaline, kui arvestada, et sõjaväge ajendas soov omada tugeva kontrolli all olevat sõjakirjasaatjat. Roht jätkas tegutsemist rindekirjasaatjana ka peale 1919. aasta aprilli keskpaika. Seevastu Henrik Visnapuu tegutses kirjasaatjana kuni 1919. aasta kevadeni (Visnapuu 1949, 94).

Tuvastatavate sõjakirjasaatjate kõrval tegutses rida rindesündmuste kajastajaid, kelle isikut ei õnnestunud kindlaks teha. Nende hulgast tõusis enim esile pseudonüümi „Sõdur“ taha peituv kirjamees, kelle kirjutised andsid eriti tooni sõja lõpus.

Sõjakirjasaatjate kirjutised

Artiklis on analüüsitud 64 teadaolevat sõjakirjasaatjate kirjutist: 9 artiklit ajalehest Maaliit, 12 Postimehest, 24 Päevalehest, 5 Tallinna Teatajast ja 14 Vabast Maast. Valikust jäid välja Eesti rindekirjasaatjate kirjutised Bermond-Avalovi avantüürist 1919. aasta oktoobris ja novembris, kuna tegemist oli Läti sündmustega.

Rindereportaaze analüüsid on kesksel kohal küsimus, kas tegemist oli propagan- daga. Sisuliselt tuleb selleks luubi alla võtta sõjakirjasaatjate artiklite realistlikkus. Kahtlemata tuleb silmas pidada, et oma mõju ei jätnud avaldamata sõjatsensuur. Ühelt poolt on küsimus kirjapandud sündmuste faktitruuduses. Kas rindekirjasaatjad kirjuta- sid ikkagi seda, mida ise nägid ja sõjameestelt kuulsid, või edastati diviisi staabist saadud teavet? Teisalt saab küsida, kas kirjatükid kajastasid sõja eri tahke objektiivselt või ilustasid sündmusi ja olukordi, sh heroiseerides ilma igasuguse kriitikata rahvaväge ning selle juhtkonda. Vähem tähtis pole seegi, kas üks või teine autor suutis kesken- duda sõjasündmustele ja anda edasi teateid olukorrast rinnetel, rüütamata neid liigse- tesse, ilustavatesse kirjeldustesse.

Faktitruuduse osas tuleb arvestada kahte asjaolu. Sõjasündmuste detailne kirjel- damine oli operatiivtegevuse turvalisuse tagamiseks keelatud ja selle eest hoolitses sõjatsensuur. Teisalt ei pruukinud rindekirjasaatjad 1919. aasta kevadest alates rindel polgustaabist kaugemale jõudagi, mistõttu nende kirjutiste tõele vastavus sõltus enne- kõike polgustaabi ohvitseridest.

Üldiselt vastasid rindekirjasaatjate kajastused eesliinil toimuvast tegelikkusele. Näiteks kirjutas Richard Roht tagasivaatavalt 1919. aasta 19. juunil vahetult enne Lan- deswehri sõda sama kuu esimestel päevadel kulmineerunud Marienburgi-Jakobstadi operatsioonist:

Marienburgist [läti keeles Alūksne ja eesti keeles Aluliin – T. K.] kuni Jakobstadi [läti keeles Jēkabpils – T. K.] tegid meie väed vabastaja võidurikka sõjaväena hiilgava võidukäigu Düüna [Daugava ehk Väina jõgi – T. K.] äärde, marssides läbi Põhja-Lätimaa kiirmarsina paanikalises hirmuses põgenevate rohkearvuliste, kuid lagunevate enamlaste sõjavägede kannul, kes laiali joostes ja rohket sõjasaaki maha jättes otsegu laviini ees veeresid sügavale Venemaale. (R. R. 1919)

See kirjeldus vastas tegelikkusele – Eesti rahvavägi suutis 27. mail alanud pealetun- giga järgmise päeva hilisõhtuks enda kätte võtta Alūksne, järgnevalt 1. juuniks Gulbene ja liikuda sealt edasi 5. juuniks Jēkabpils. Pealetungiga hajutati piirkonnas tegutsenud punaväed ja sunniti nad taganema kaugelt Ida-Lätti (Vahtre 2020, 63–73).

Lisaks lahingutegevusele kirjeldasid sõjakirjasaatjad Vabadussõjas mitmel juhul sündmusi, mis ei puudutanud otsest lahingutegevust ja mille paikapidavust pole või- malik kontrollida. Näiteks kirjeldas Elmar Just juhtumit 1919. aasta 24. oktoobril Jam- burgi lähialalt, kus kindral Judenitš demonstreeris Ameerika Ühendriikide esindajatele Punaarmee üle jooksnute rohkust enda vägedes – näidates seeläbi ameeriklastele, et enamlaste võim ei ole kindlatel alustel (E. J. 1919).

Märksa lihtsam on analüüsida sõjakirjasaatjate objektiivsust vastaspoole kajasta- misel. Kuna aastatel 1918–1920 puudus venevastane viha, suudeti Punaarmee tegevust

kirjeldada liigsete emotsioonideta ja ei panustatud vaenlase kuvandi loomisele. Märksa enam andsid tooni inimlikkus ja mõtlikkus. Sõja palge ees muutusid ka need rindekirjasaatjad poetideks, kes eelistasid muidu pigem ajakirjaniku ametit. Küllap oli see ajastu märk, mis väljendus siinses artiklilis analüüsitud kirjameeste tekstides. Võib nõustuda Jüri Kivimäega, kelle hinnangul „maailmasõda puhus lõkkele suure võitluse rahvusluse ja inimsuse vahel“. Kivimäe tõdeb, et kui Lääne-Euroopa kontekstis on nähtud maailmasõda kui kultuurihävingu põhjustajat, siis Eesti ühiskonnas kiirendas sõda kommunikatsiooni ja informatsiooni edastamist (Kivimäe 2015, 47, 64).

Nii kirjutas Voldemar Koch 18. juunil:

Sõidan mööda värskeid verevälju, mööda Lõuna-Võrumaad ja Lätimaa piiräärseid kohti, kus alles hiljuti käis võitlus elu ja surma peale. Igal pool näeb veel sügavaid sõjahaavu, kuid juba hakkavad nad paranema ja kinni kasvama. Imelik mõelda, kui ruttu vahel suudetakse unustada kannatused ja valu, imelik vaadata, kuidas alles hiljuti verrega niisutatud luhad on kaetud uute kevadlilledega. (W. K. 1919)

Vägivalla jätkumine ja jõhkru panid sügavalt mõtisklema luuletaja ja proosakirjaniku Henrik Visnapuu: „Mida otsib taevapoeg ja mongol Eesti lagendikult ja metsadest?“ (Visnapuu 1949, 88). Veel Teise maailmasõja järel pidi ta tõdema, et „maailm otsib tänaseni vastust neile küsimustele, kuid pole seda seni veel leidnud“ (samas).

Avaldatud kirjatükke lugedes saab kiiresti selgeks, et mingit ühtset malli rindekirjasaatjate artiklil polnud ja iga autori isikupärane stiil sai tugevalt esile tõusta. Teadmata on see, kas sõjakirjasaatjad said nimetamisväärsset või üldse mingit honorari. Võimalik, et kohati talitati Eduard Vilde poolt väljaõeldud põhimõtte järgi: „Rida on raha. Rida on leib“ (Vilde [1912] 1965, 472). Hindrey 18. juunil avaldatud Landeswehri rindele sõidu kajastust täitsid olustikukirjeldused:

Ilus hommik Valgas. Neli väikest poissi, kõik paljajalu, nii umbes 4–8-aastased, marsivad ja laulavad: Oh sina poiss, ei sina tea... Vaksalis erarong liitriikide ja ülemjuhataja saatkonnaga, kes täna Võndu sõidavad läbirääkimistele. [. . .] Sõit läks kahes autos lahti. Juba Valga lähedal peetakse meid kinni ja pabereid vaadatakse läbi, siis ähivad autod läbi metsade edasi, läbi metsade, mis peatset vihma oma uimastava lõhnaga ette kuulutavad. (Hoia Ronk 1919b)

Võib muidugi möönda, et kõik Hindrey kirjapandu andis edasi kõikvõimalikke sõja aspekte ja „valitsevaid meeleolusid“. Kuidas lehelugejad Hindrey kirjutise vastu võtsid, pole teada, kuid edaspidi avaldas Päevaleht tema rindeteateid vähe. Gailiti stiil oli samuti Hindrey oma sarnane. Tuleb nõustuda Aivar Kulli (2022, 77) hinnanguga, et Gailit kasutas lahingutest ülevaadet andes kohati ilukirjanduslikke kujundeid. Seevastu Roht keskendus oma artiklites otseselt sõjategevusele.

Nimekamate autorite kõrval tõusis esile autor pseudonüümiga „Sõdur“. Nii avaldati näiteks tema küllalt mahukas ülevaade seisukorrast rinnetel detsembri keskpaigas paralleelselt kolmes väljaandes, sh Tallinna Teatajas (Sõdur 1919). Võimalik, et nii mõnegi tuntuma kirjamehe jaoks kaotas sõjasõnumite kui žanri viljelemine 1919. aasta teises pooles oma võlu. Tuntud rindereporteride kõrvalejäämine võimaldas teistel autoritel end sõjakirjasaatjana tõestada.

Juhtumiuring: rindekirjasaatjad Landeswehri sõjast 1919. aasta meediasõja kontekstis

Vabadussõja üks episoode oli Landeswehri sõda. 1919. aasta 5. juunil puhkes sõjategevus eestlaste ja sakslaste vahel Põhja-Lätis. Võitlused kestsid 3. juulini, mil sõlmiti vaherahu. Ajakirjanduses oli sakslaste suhtes kriitilisi artikleid avaldatud varemgi, kuid kõige teravamaks kujunes saksavastane viha Landeswehri sõja eel ja ajal. Nii Ago Pajur (2009, 70) kui ka Mart Kuldklipp (2019, 375–376) on hinnanud, et Eesti ajakirjandus andis omalt poolt tugeva panuse viha õhutamisesse. Esiialgu peegeldus Eesti ajakirjanduses hirm võimaliku uue Saksa okupatsiooni ees. Peamise näitena on viidatud Päevalehes 4. juunil refereeritud alamkapten Julius Jürgensoni ettekandele. Jürgenson oli Eesti sõjaväe esindaja Lätis, kes kirjutas enda ettekandes sakslaste terrorist Riias ja võimalikust soovist Eesti okupeerida. Kuidas ja miks Jürgensoni ettekanne Päevalehe valdusesse sattus? Kui Jürgensoni enda käest, siis kas tema algatusel või käsu korras?

Teine võimalus oli ettekande lekkimine sealt, kuhu Jürgenson dokumendi saatis – kindralstaabist. Selge on see, et ettekande avaldamisele järgnenud „kampaania“ sai stardipaugu sõjaväest ja saksavastase viha õhutamine ajakirjanduses teenis Eesti sõjaväe juhtkonna huve, kes soovis Põhja-Lätis sakslastega võidelda. Igal juhul oli lekinud ettekanne kaalukas kirjatükk, sest järgmisel päeval refereeriti seda edasi teistes väljaannetes, näiteks ajalehes Maaliit esiküljel ja samuti sotsiaaldemokraatide häälekandjas Sotsiaaldemokraat.

Saksa okupatsioon oli jätnud elanikkonnale negatiivsed mälestused ja tõenäoliselt loonud fooni, milles oli lihtne samastada sakslasi baltisakslastega. Liisi Egliti (2012, 79–80) sõnul kajastasid sõjamehed okupatsiooni tagasivaatavalt rõhuvana. Ago Pajur (2018, 140) on kirjutanud, et võimu ülevõtmisel Saksa okupatsioonivõimudelt töötasid Saksa sõjaväelased vastu Eesti väeosadele, relvitustades näiteks Võrus eestlasi. Nii olid eestlaste ja sakslaste vahelised suhted Vabadussõja alguses küllalt teravad. Baltisakslaste ja Saksamaa ambitsioonide küsimusi kajastati Eesti ajakirjanduses kogu sõja vältel. Siin on küsimus selles, miks ja kuidas esitati saksavastase viha sõnumeid, kuidas sõnumite sisu sõja jooksul muutus ning mil viisil võis mõjutada rahvaväelaste kaitsetahet.

Õigupoolest ei olnud tegu millegi uuega. Nimelt õhutati saksavastast viha juba aastaid varem Venemaa võimude poolt. Nagu on kirjutanud Aadu Must, vallandus 1915. aastal kogu Vene riigis võimas saksavastane kampaania ja seda armee juhtkonna poolt mahitatuna. Ta rõhutab ajakirjanduse rolli maailmasõja-aegsete poliitiliste protsesside suunamisel. Teiste meetmete seas algatati baltisakslaste vastu ka meediasõda, et kujundada laiemate rahvahulkade meelsust ja meeleolusid valitsejatele sobivas suunas. Teisalt mõjutas ajakirjandus Musta hinnangul ka poliitikategijaid endid (Must 2016, 54–55, 74).

Enne 5. juunit polnud ajalehtedes avaldatud sakslasi kritiseerivate kirjutiste sisu kuigi äärmuslik. Pajur kirjutab, et Jürgensoni ettekande refereerimisest alates ilmus baltisakslaste suhtes vaenulikke artikleid igapäevaselt ning ajakirjandus ei soovinud näha erinevusi Landeswehri ja Eesti sakslaste vahel. Kõlasid üleskutsed vägivallele äraandliku vaenlase suhtes (Pajur 2009, 63–64). Küllap kõige rähnamat tooni kasutas sotsiaaldemokraatide häälkandja, rõhutades küll juba varemgi Eesti ajakirjanduses sakslastele omistatud äraandlikkuse kujundit ja võrreldes sakslasi salakavalate madudega. Samas kutsus väljaanne – juhtkirjas, mis küllap peatoimetaja August Rei koostatud – üles küsimust vägivallega lahendada: „Ärgu jäägu kivi kivi peale, sõmerat sõmera otsa. Madudele vai peajasusse“ (Rei 1919). Olukord muutus lõpuks nii ärevaks, et ülemjuhataja staabiülem Jaan Soots pidi pöörduma 12. juunil ajakirjanduse poole senise tooni leevendamiseks (Pajur 2009, 63–64).

Sõjakirjasaatjad kajastasid Landeswehri sõda seevastu küllaltki neutraalselt. Hindrey lõpetas enda 18. juunil avaldatud kirjutise humoristlikult, kirjeldades sakslaste poolt rahvaväkke üle jooksnud hobuseid. Nimelt nõudsid Saksa sõjaväelased ratsusid tagasi, kuid eestlaste hinnangul polnud põhjust seda soovi täita – loomad tulid üle omal tahtel (Hoia Ronk 1919b). Hoolimata kõigest jäid rindereporterid ikkagi inimlikkusele häälestatuks. Voldemar Koch meenutab selle sündmuse pika kajastuse lõpuks selleks ajaks rindekirjasaatja ametist loobunud Visnapuu salmi:²

Pea meeles, inimene, kitsas puuris, pilus,
Et eksides jääb velleks ikka inimene,
Kas on see hiinlane või on see venelane.
(W. K. 1919)

Kokkuvõtteks

Sõjakirjasaatjate tegevuse ametliku alguse peamiseks verstepostiks Vabadussõjas tuleb lugeda August Gailiti poolt rahvaväe juhtkonnale 15. märtsil 1919. aastal esitatud

2 Julius Kuperjanovi mälestusele pühendatud luuletusest „Jääb inimene ikka, ikka meile veel velleks“.

ajalehetoimetajate ettepanekut rindekirjasaatjatena töötavatele reporteritele võrdlemisi vabade käte andmiseks. Vastukaaluks Gailiti ettepanekule loodi sõjakirjasaatjate ametlik institutsioon Eestis kindralstaabi ülema polkovnik Sootsi määrusega 23. märtsil 1919. aastal. Toimetajate idee ja Sootsi määruse peamine vahe seisnes rinde piirkonnas töötavate ajakirjanike valikus ja nende liikumis- ning seega tegevusvabaduses. Siinne artikkel keskendus probleemile rindekirjasaatjate võimalikust rollist propaganda teenistuses. Jääb teadmata, kas rahvaväe kõrgem juhtkond üldse nägi kirjanikest ja ajakirjanikest rindereportereid ette kontrollitavate propagandistidena. Pole ühtegi tõendit, et neilt oodati sõjasündmuste kajastamist rahvaväele soodsas valguses – nii nagu nägi kirjasaatjate rolli Briti väejuhatas Esimeses maailmasõjas. Lõpuni välistada seda ei saa.

Ilmselt rahuldab rahvaväe kõrgemat juhtkonda võimalus kontrollida, kes ja kuidas sõjaliselt tundlikule teabele ligi pääsesid. Ajalehtedes avaldatavate kirjutiste sisu reguleeris juba varem tööd alustanud sõjatsensuur. Tegelikuses kujunes olukord selliseks, et Eesti sõjakirjasaatjad suutsid neile rahvaväe juhtkonna poolt kehtestatud reeglitest ja tsensuurist hoolimata kajastada rinnetel toimuvat võrdlemisi objektiivselt. Rindereporterid ei muutunud ka omal algatusel propagandistideks. Näidisjuhtumina analüüsitud Vabadussõja ühe episoodi, Landeswehri sõja kajastamisel ei õhutanud rindekirjasaatjate artiklid saksavastast viha. Samuti ei esinenud kirjasaatjate Vabadussõja kajastustes ka venevastast viha. On võimalik, et elanikkonna informeerimine sõjakirjasaatjate poolt ilma liigsete ilustuste ja paatoseta võis kasvatada kodanike usaldust värskest iseseisvunud Eesti Vabariigi vastu.

Artikkel on valminud Tartu Ülikooli baasfinantseeritava projekti PHVAJ16908_2 „Sõda sõja järel: individuaalne ja ühiskondlik sõjakogemus 20. sajandi Eestis“ raames.

Allikad

Clarke, Patricia. 2019. „Australia's first female war correspondent: Edith Dickenson at the Boer War.“ – *Reporting from the Wars 1850–2015: The origins and evolution of the war correspondent*, toimetanud Barry Turner, Daniel Barredo Ibáñez, Steven James Grattan, 39–52. Delaware: Vernon Press.

Demm, Eberhard. 2019. *Censorship and Propaganda in World War I: A Comprehensive History*. London: Bloomsbury Academic.

Eglit, Liisi. 2012. „Sõja- ja kodurinde suhted I maailmasõjas osalenud eesti sõdurite kirjades ja mälestustes.“ – *Eesti Sõjaajaloo Aastaraamat 2* (8): 57–88.

E. J. 1919. „Millega võitsid Wene walged Ameerikas poolehoidmist.“ – *Maaliit*, 24. oktoober.

Eri-sõjakirjasaatja. 1919. „Tapalt Wägewani.“ – *Päewaleht*, 13. jaanuar.

Hoia Ronk [Karl August Hindrey]. 1919a. „Dessantpataljoniga kaasa. II.“ – *Päewaleht*, 24. jaanuar.

- . 1919b. „Wõnnu ümbruses.“ – *Päewaleht*, 18. juuni.
- Jowett, Garth S. ja Victoria O'Donnell. 2014. *Propaganda & Persuasion*. London: Sage.
- Jürgenson, Julius. 1919a. „Uus hädaoht lõuna poolt liginemas?!“ – *Päewaleht*, 4. juuni, lk 2.
- Kikkas, Toivo. Ilmumas. „Vabadussõja-aegsed lendlehed propagandavahendina 1919. aastal.“ – *Ajalooline Ajakiri*.
- Kindralstaap. 1919. „Tallinn sõjatsensuuri aruanne, 3. veebruaril 1919.“ Rahvusarhiiv, RA, ERA.496.2.17, 1–3.
- Kivimäe, Jüri. 2015. „Sõda ja kultuuriline pööre.“ – *Esimene maailmasõda Eesti kultuuris*, toimetanud Mirjam Hinrikus ja Ave Mattheus, 23–75, Tallinn: Tallinna Ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- K. K. 1919. „Meie sõjawälja kirjasaatjalt.“ – *Tallinna Teataja*, 14. jaanuar.
- Kompus, A. 1919. „Kompus, A., vanemallohvitser – päevik Vabadussõja sündmustest ajavahemikul 25. nov. 1918. a. – 18. juulil 1919. a.“ – Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon. Rahvusarhiiv, RA, ERA.2124.3.436, pag-mata.
- Kuldkepp, Mart. 2019. „Eestlased ja „eestlaste vaenlased“: survemeetmed baltisakslaste ja nende poolehoidjate vastu Eesti Vabadussõja ajal.“ – *Vabadussõja mitu palet. Sõda ja ühiskond aastatel 1918–1920*. Rahvusarhiivi toimetised = Acta et commentationes Archivi Nationalis Estoniae 34 (3): 365–422.
- Kull, Aivar. 2022. *August Gailit*. Toimetanud Urmas Tõnisson. Tartu: Ilmamaa.
- Kures, Voldemar. 2006. *Seitsme lukuga suletud raamat*. I köide. Tartu: Ilmamaa.
- Laar, Mart. 2021a. *Hoia Ronk: ühe konservatiivi elukaar. Karl August Hindrey*. Tallinn: Varrak.
- . 2021b. „Viimane missioon. Karl August Hindrey Vabadussõjas.“ – *Looming* 2: 224–240.
- Must, Aadu. 2016. *Muutugu ja kadugu! Baltisakslased ja Esimene maailmasõda*. Toimetanud Kadri Tooming. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Pajur, Ago. 2009. „Landeswehr'i sõja puhkemine: Eesti vaatenurk.“ – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2: 51–71.
- . 2018. „Eesti ülevõtmine Saksa okupatsioonivõimudelt novembris 1918.“ – *Ajalooline Ajakiri = The Estonian Historical Journal* 164/165 (2/3): 97–143.
- Reese, Roger. 2011. *Why Stalin's Soldiers Fought*. Kansas: University of Kansas Press.
- Rei, August. 1919. „Juhtkiri.“ – *Sotsialdemokraat*, 7. juuni.
- Reiman, Rudolf. 1919. „Sõjaväe varustusvalitsuse ülem polkovnik Reiman riigikassa peavalitsuse juhatajale, 6. novembril 1919.“ – Sõjamineisterium. Rahvusarhiiv, RA, ERA.2315.1.40, 144.
- Riigi Teataja. 1918. „„Kommunist“ kinni pandud.“ 7. detsember (nr 5), lk 9.
- Rosenthal, Reigo. 2019. *Kord ja kohus*. Tallinn: Argo.
- R. R. 1919. „Meie wägede wõidukäik Lätimaa südamesse.“ – *Tallinna Teataja*, 19. juuni.
- Seljamaa, Julius, August Rei, jt. 1919. „Eesti ajalehtede toimetajate avaldus eesti sõjavägede ülemjuhatajale kindral Laidonerile, 15. märtsil 1919.“ – Sõjavägede Staap. Rahvusarhiiv, RA, ERA.495.10.117, 5.
- Soots, Jaan. 1919a. „Päevakäsk nr 20 sõjavägede ülemjuhataja staabile. Salajane, 23. märtsil 1919.“ – Sõjamineisterium. Rahvusarhiiv, RA, ERA.2315.1.7e, pag-mata.

———. 1919b. „Polkovnik Sootsi sõjainistrile saadetud hinnang toimetajate ettepanekule, 23. märtsil 1919.“ – Sõjavägede Staap. Rahvusarhiiv, RA, ERA.495.10.117, 2.

———. 1919c. „Määrused sõjakirjasaatjate kohta. Kindralstaabi polkovnik Soots, 23. märtsil 1919.“ – Sõjavägede Staap. Rahvusarhiiv, RA, ERA.495.10.117, 3.

———. 1919d. „Sõjavägede ülemjuhataja staabi kantselei ülem sõjainistrile, 13. aprillil 1919.“ – Sõjavägede Staap. Rahvusarhiiv, RA, ERA.495.10.117, 18.

———. 1919e. „Sõjavägede ülemjuhataja staabiülem Soots siseministeeriumi trükiasjade osakonnale, 3. mail 1919.“ – Sõjavägede staap. Rahvusarhiiv, RA, ERA.495.10.117, 26.

Sõdur. 1919. „Seisukord meie väerindadel.“ – *Tallinna Teataja*, 13. detsember.

Sõjavägede staap. 1919. „Sõjakirjasaatja tunnistuse väljastamine Johan Juhtundile, 7. aprillil 1919.“ – Sõjavägede staap. Rahvusarhiiv, RA, ERA.495.10.117, 8.

Vahre, Lauri, toim. *Eesti Vabadussõja ajalugu*. II kd. Tallinn: Varrak.

Vilde, Eduard. (1912) 1965. *Kui tuli tähendus... Jutustusi ja novelle*. Tallinn: Eesti Raamat.

Visnapuu, Henrik. 1949. „Kirjasaatjana Vabadussõjas.“ – *Koguja 1: Kirjandus-kultuuri koguteos*, 87–94. Geislingen: Ülemaailmne Eesti Kirjanduse Selts.

Welch, David. 2014. „'Opening Pandora's Box': Propaganda, Power and Persuasion.“ – *Propaganda, power and persuasion from World War I to Wikileaks*. Toimetanud David Welch, 3–20. London: Tauris.

Williams, Kevin. 2020. *A New History of War Reporting*. London; New York: Routledge.

W. K. 1919. „Lahinguväljadelt.“ – *Postimees*, 18. juuni.

Toivo Kikkas – Sõjaajaloolane, Tartu Ülikooli arhiivinduse nooremteadur (MA 2020).
E-post: toivo.kikkas[at]ut.ee

Estonian War Correspondents in the War of Independence

Toivo Kikkas

Keywords: war correspondents, propaganda, journalism, Estonian War of Independence

“The age of the war reporter”, as Patricia Clarke called it, started with the Boer War at the turn of 19th century. During the First World War, propaganda became crucial for states and armies. Propaganda was used as a weapon against enemy states and in hope of influencing the home population. As Kevin Williams states in his study, the leadership of the British Army and the government saw the purpose of war reporters more and more as propagandists. Correspondents were under heavy scrutiny to see and hear only what the military leadership wished them to.

This article focuses on the possibility that the same situation applied to war reporters during Estonia’s 1918–1920 War of Independence. From November 1918, a number of newspapers that were already familiar to readers, as well as new ones, began to appear. Supporters of the Republic of Estonia had an ever-expanding range of daily newspapers from both political parties as well as state-funded publications. The Estonian press was subject to military censorship from the beginning of the War of Independence.

Attempts were made to block newspapers from the hostile parties. The official newspaper of the Bolsheviks was banned at the beginning of December 1918 by a decision of the Provisional Government and subsequently appeared as an illegal underground publication. From the end of 1918 to May 1919, and then again from August of the same year, the appearance of the socialist-revolutionary newspaper was also suspended.

Co-operating with censorship should have been propaganda – the gap created by banning the publication of “harmful” positions should have been filled by more optimistic writing. According to the daily newspapers, messages from the frontline received less attention as the War continued. More space was reserved for social and economic problems. The decline in articles covering the War must have played a part, either in the deepening tediousness of war or in becoming accustomed to it. It was no less important that, as the fronts stabilised, there was no exciting news for readers.

Estonia’s institution of war correspondents was officially created on March 23, 1919. This was done to counter a proposition from author and reporter August Gailit on March 15, 1919. The main difference between the two ideas was that according to official rules, war correspondents needed approval from the army. Freedom of movement near the frontline was much more limited than Gailit had desired.

The question of whether this was propaganda is central to an analysis of frontline reports. In essence, the realism of articles from war correspondents must be taken into consideration. Undoubtedly, it should be borne in mind that military censorship did not leave its influence undisclosed. On the one hand, it is a question of the factual content in the events recorded. Did war correspondents write what they saw and what they heard from soldiers, or did they pass on official accounts? On the other hand, one can ask whether the writings reflected the various aspects of the War objectively, or whether they embellished events and situations without criticism. Also important is whether authors were able to focus on the events of war and convey reports of the situation on the fronts without plundering them into excessive, glorifying descriptions.

Summary

Among correspondents reporting on the War were several prominent authors, such as August Gailit, Karl August Hindrey, Henrik Visnapuu and Richard Roht. But journalists such as Voldemar Koch (later famous as Voldemar Kures) were also present. In general all of them used pseudonyms, for example, Hindrey was known as Hoia Ronk. The final number of war correspondents remains unknown, especially as several authors used pseudonyms that could not with certainty be matched to any of the correspondents. For this article, 64 available texts by war correspondents were analysed from the following newspapers: *Maaliit* (9), *Postimees* (12), *Päevaleht* (24), *Tallinna Teataja* (5) and *Vaba Maa* (14).

There is no evidence that the leadership of the army wished war correspondents to create propaganda. In their articles, correspondents remained relatively objective and did not become propagandists of their own accord. Instead, several authors took a humane or humorous approach to reporting from the War, possibly helping increase citizens' trust in the newly emerged Republic of Estonia.

Toivo Kikkas is a military historian and Junior Research Fellow of Archival Studies at the University of Tartu (MA 2020).

E-mail: toivo.kikkas[at]ut.ee

Eesti naisliikumine Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944: kohandamine ja arendamine

Anu Kannike

Teesid. Artikkel käsitleb Eesti naisliikumise eesmäärke, tegevussuundi ja tegevuse tulemusi Saksa okupatsiooni (1941–1944) aegse argielu kontekstis. Uurimus tugineb Kodumajandusameti materjalidele Rahvusarhiivis, ametlikele dokumentidele ja ajakirjandusele. Naisliikumise korraldajad kohandusid okupatsioonivõimu struktuuride ja rahastusprioriteetidega ning nende propagandasuundadega, mis haakusid argise toimetuleku ja tsiviliseeriv-ratsionaalsete eesmärkidega – säästlikkus, isetegemine ja isevarustamine, otstarbekas kodukorraldus. Nad säilitasid 1930. aastail välja kujunenud rahvusliku, ent ühtlasi moderniseerumist edendava ja sotsiaalkriitilise hoiaku, millele lisandusid teatud soolise võrdõiguluse nõuded.

Võtmesõnad: Saksa okupatsioon, naisliikumine, Kodumajandusamet, argielu moderniseerimine, kodukultuur

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24128>

Sissejuhatus

Käesolev artikkel põimib argiajaloo ja naisliikumise ajaloo vaatepunkte, andes esmase sissevaate naiste organiseeritud avalikku tegevusse igapäevaelu korraldamisel Saksa okupatsiooni ajal. Analüüs keskendub Kodumajandusameti (1941–1944) tööle eesmärgiga selgitada, kuidas soovisid ja suutsid naisorganisatsioonid sel perioodil jätkata 1920. aastail alanud ja 1930. aastatel hoogustunud tõhusat tegevust argielu tsiviliseerimisel ning moderniseerimisel. Mil määral kohanduti sõjaolukorra ja okupatsioonivõimude poliitika ning propagandaga või eristuti sellest?

Teise maailmasõja aegset elu Eestis on seni peamiselt käsitletud sõjaajaloo aspektist: lisaks arvukatele ülevaadetele lahingutegevusest on põhjalikumalt analüüsitud eri pooltel võidelnud eestlaste saatust (Hiio 2011), samuti sõja ajal toime pandud inimsusevastaseid kuritegusid (Hiio, Maripuu ja Paavle 2009) ja kultuuripärandile tekitatud kahjusid (Pillak 2003). Saksa okupatsiooni perioodi osas on süvitsi uuritud ka halduskorraldust (Maripuu 2012) ja propagandat ning võimude visuaalset eneserepresentatsiooni (Nurmis 2011; 2013), samuti kollaboratsionismi ja iseseisvuspüüdluste teemat (Isberg 1992; Kasekamp 2003). Teemaatilised artiklikogumikud annavad põgusa ülevaate toonasest kutselisest kultuurist (Kirme ja Kirme 1998) ja spordist (Mainla 2003). Akadeemilised uurimused perioodi argikultuurist seni puuduvad, kuigi teemat on puudutatud üldkäsitluste kontekstis (Kannike ja Vahtre 2018; Kaasik 2022). Populaarteaduslikus võtmes on sõjaaegse argielu uudseid aspekte esile toodud Eesti Ajaloomuuseumi näitusega „Riik malelual“ ja Tallinna Linnamuuseumi näitusega „Mureliku suuga“

kaasnenud kataloogides (Jaigma 2014; Lepp 2009). Täiesti on uurimata sõjaaegne naisliikumine, nii selle organisatsioon kui praktiline tegevus.

Puudub ka üldlevaade Teise maailmasõja aegset Eesti argielu puudutavatest allikatest. Tõsi, esinduslikus sõjaaegset toimetulekut puudutavas allikakogumikus (Tönsmeier, Haslinger jt 2022), mis sisaldab 600 kommenteeritud allikakatkendit 20-st Euroopa riigist, leidub seitse näidet ka Eestist.¹ Kogumiku eessõnas tõdetakse aga, et seni pole ilmunud Saksa okupatsiooni all elanud rahvaste argielukogemusi puuduvaid võrdlevaid rahvusüleseid käsitlusi (Tönsmeier, Luyten jt 2022, XXXVII). Tiit Noormets (2002a) on juhtinud tähelepanu Eesti Rahvusarhiivis Eesti Omavalitsuse majandus- ja rahandusdirektooriumi fondis leiduvale majandus- ja eluolusid puudutavale materjalile ning publitseerinud ühe näite, paraku pole ülejäänud dokumente veel süstemaatiliselt uuritud. Samuti peegelduvad argielu aines ja rahva meeolud Noormetsa sama perioodi puudutavas politseidokumentide kogumikus (2002b). Kultuuriloolistest allikmaterjalidest väärivad tähelepanu 1920.–30. aastail sündinute sõjaaegset argikogemust kajastavad elulookogumikud (Hinrikus 2006; 2011). Rahva suhtumisest võõrvõimudesse, sealhulgas olmepeirangutesse ja nendega toimetulekusse annab mahlaka ülevaate Oskar Looritsa kogutud pärimuskildude kogumik „Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis“ (1950). Kilde eluolulistest seikadest ja argisest toimetulekust võib leida arvukatest mälestusraamatutest.

Lisaks seni uurijate poolt kasutamata Kodumajandusameti materjalidele Rahvusarhiivis toetub käesolev artikkel ka ajakirjandusele ja ametlikele dokumentidele. Kui praktilist töökorraldust puudutavad arhiiviallikad on oma sisult enamasti neutraalse iseloomuga, koostatud haridust ja nõustamist silmas pidades, siis ameti tegevust, nagu ka kogu sõjaaegset toimetulekut ja sotsiaaltööd, naiste rolli ning kodukultuuri kajastava ajakirjandusmaterjali puhul tuleb arvestada propagandistlikku filtrit. Ajakirjanikud pidid eeskätt silmas pidama propagandaasutuste poolt antud ülesandeid ning teemavalikut ja esitusaadi mõjutas ka tsensuur (Nurmis 2011, 79–93).

Esmalt annan ülevaate sõja mõjudest argielule ja kitsikusega toimetuleku poliitikat ning argistrateegiatest. Seejärel vaatlen naisorganisatsioonide taastamist ja Kodumajandusameti loomist ning lõpuks naiste nõustamise konkreetseid viise, vahendeid ja kanaleid ning prioriteetseid teemasid.

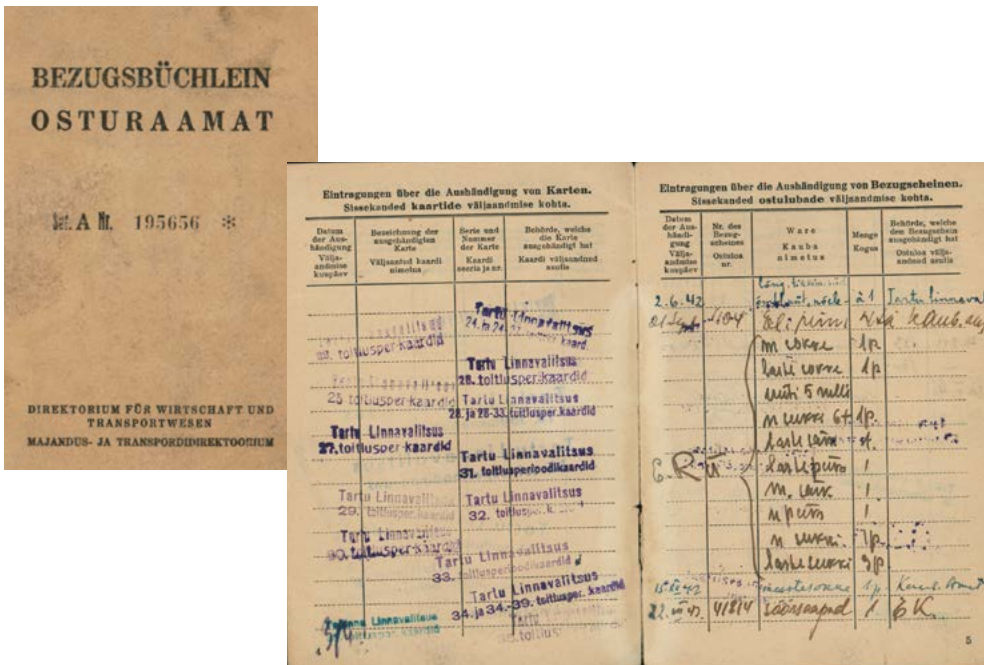
Argielu ja toimetulek sõjaolukorras. Kodumajandusameti loomine

Kõigi Saksamaa poolt okupeeritud riikide majandus allutati ekspluateerimisele ja rahvuslikud majandussüsteemid sõjale orienteeritud autarkiasüsteemile, milles esinesid aga suured piirkondlikud variatsioonid (Tönsmeier, Luyten jt 2022, XIII–XV). Saksa-

¹ Eesti-poolseteks kaasautoriteks olid ajaloolased Anu-Mai Kõll ja Taavi Minnik.

maa majanduspoliitika okupeeritud Eestis aastail 1941–1944 oli peamiselt suunatud väe-
 grupi Nord vajaduste rahuldamisele, samuti Saksamaa tsiviilelanikkonna varustamisele.
 Kohalike huvide järgmine oli teisejärguline ja ka Eesti Omavalitsuse rolli majanduselus
 nähti eeskätt rahva ergutamises pingutusteks Saksa sõjamasina heaks (Kasekamp 2005,
 203). Eriti sõja algusperioodil peeti oluliseks Eesti põllumajandustoodangut. Neid suuni-
 seid järgides kuulutas näiteks Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe 1942. aasta jaanuaris
 toimunud Harjumaa omavalitsuste nõupidamisel, et eesti põllumees väljendab Saksa
 riigivõimule „oma tänu tagala ja rinde toitmise eest hoolitsemisega“ ja „annab oma
 parima eesti ja saksa rahva ühise võitluse kordaminekuks“ (Postimees 1942a).

Et Saksa okupatsiooni ajal läksid kõik ressursid rinde heaks, siis nappis nii tööstus-
 kui ka toidukaupu. Paljude toodete hankimiseks läks vaja ostulube, lisaks lasus taludel
 toiduainete müügi kohustus. Igapäevaelu häiris kütte- ja elektripuudus, terav nappus
 oli nii riietest kui jalasitest. Kaubapuudust tingis ka taristu hävimine sõjategevuses
 (ettevõtete ja elektrijaamade seiskumine jne). Põllutöödirektori määrusega kehtestati
 alates 8. detsembrist 1941 kogu Eestis toidukaardid (Saar 1941). Toidu- ehk varustus-
 kaartidega saadavate kaupade kogus ja jagamise kord muutusid pidevalt ning selle
 määrasid kindlaks kohalikud omavalitsused. Lisaks kehtestas näiteks Tallinn ka ostja-
 kaartide süsteemi koos nn alaliseks ostjaks registreerimisega (Maripuu 2019, 182).
 Samuti seati sisse individuaalsed osturaamatud, kuhu märgiti ostuload.

Joonis 1. Gustav Ränga osturaamat 1941. aastast, esikaas ja lk 4–5. Saaremaa Muuseum, SM _ 10380:37 Ard.

Varustuskaartide jagamine toimus range kontrolli all, linnades pidid üürnike kaarte vastu võtma majaomanikud ja majahaldajad majaraamatute ja nimekirjade alusel (nt Postimees 1942b). Rahva seas tekitas rahulolematust asjaolu, et sakslastele olid ette nähtud suuremad normid kui eestlastele, näiteks 1942. aasta sügisel oli Eesti normaaltarbijatele ette nähtud nädalas 1700 g leiba, 250 g liha ja 180 g rasva, Ostlandi sakslastele vastavalt 2350g, 700 g ja 280 g (Maripuu 2019, 183). Samuti ei olnud kaartidel alati katet, liha oli harva, jahutšekiga sai rukki- või odrajahu, suhkrul asemel sahhariinitablette ja või asemel margariini.

Avalike toitlustusasutuste arv vähenes ja nende toiduvalik kitsenes, ka neis tuli esitada toidukaarte, kuigi mõned odavamad, eeskätt juurviljaroad võisid olla ka kaardivabad. Mitmed toitlustasutused hävisid sõjas, samuti mõjutas kohvikute, sööklate ja restoranide tegevust nende personali kohustus käia abiks hooajalistel kindlustus-, küttevaramis- või põllutöödel. Nii näiteks suleti 1942. aasta varasügisel mitmeks nädalaks Tartu restoranid Kuld Lõvi ja Rooma, kohvik Ko-Ko-Ko ja õllebaar, mille teenistujad viibisid maal lõikusabi osutamaks (Postimees 1942c), Tallinna kohvikutest ja restoranidest osales „rahvusliku lõikusabi aktsioonis“ ligi 300 töötajat, mis samuti tingis pikemaid sulgemisi (Eesti Sõna 1942a).

Joonis 2. Varemed Tartu Raekoja taga, 28. aprill 1942. Foto: Eerik Laid. Eesti Rahva Muuseum, ERM Fk 988:47.

Kuna linnades olid normitoidu kogused piiratud ja ka selle kättesaamine oli raske, siis oli toimetulekuks vaja toiduaineid hankida maalt sugulastelt või käia seal suvel naturaaltasu eest talutöid tegemas. Vanemad koolilapsed pidid suvevaheajal käima kohustuslikus tööteenistuses maal, kust said samuti toidulisa. Massiliseks muutus naturaalvahetus – linlased viisid tööstuskaupu maale toidu vastu, samamoodi käidi rannas kaluritega kaupa tegemas, vahetades näiteks kummist pooltaldu räimede vastu (Hinrikus 2006, 54). Levinud oli maalt pärit koolilaste ja noorte kostile võtmine, mis andis nii kütte- kui toidulisa (Hinrikus 2011, 73). Aktuaalseks muutus nii ise toidu kasvatamine kui kõikvõimalikud kokkuhoiuvõidid ja asendustoiduainete kasutamine. Linnaelanikele jagati aiamaatükke ja seemneid, soodustati ka väikeloomade, kanade ning mesilaste pidamist (Hinrikus 2006, 11). Niisugune abimajandamine kestis edasi kaunis pikalt veel sõjajärgse kitsikuse aastatel, kuni 1950. aastate lõpuni. Kaubapuudus tekitas ka spekulatsiooni, mille vastu võimud püüdsid võidelda, kehtestades hindade piirmäärasid (1942. a mais asutati selleks Hindadeamet). Samuti püüti politseikontrolliga takistada toiduainete vedu maalt linna.

Suur osa igapäevase toimetuleku tagamisel oli sotsiaalabil, mis tugines Eesti Vabariigi ajal välja kujunenud laialdastele vabatahtliku heategevuse kogemustele (vt pikemalt Kannike ja Uibo 2022, 96–98). Selle korraldamiseks ja kontrollimiseks loodi aga uusi organisatsioone (nt Eesti Kutsekogud, Eesti Noored²) Natsi-Saksamaa eeskujul. Seda tegevust koordineeris 1941. aasta suvel rahvaalgatuse korras loodud Eesti Rahva Ühisabi (ERÜ), mille tegevusmääruse kinnitas Eesti kindralkomissar Karl Litzmann augustis 1942 (Kaasik 2022, 190). ERÜ laiahaardelise töö üheks osaks oli sõjas ja Nõukogude repressioonides kannatanute abistamine, lasteaedade, lastekodude ja internaatide töö korraldamine, toidu- ja tarbekaupade kogumine ning jagamine. Organisatsiooni sissetulekud kogunesid vabatahtlikest annetustest, korjandustest ja loteriidest saadud tuludest, toetustest ja päranditest, muude korraldatud ürituste tuludest ning ERÜ kasuks määratud tuludest (Eesti Rahva Ühisabi 1943c, 6). Anti rahalist abi, samuti esemelist toetust eeskätt lastega peredele, kusjuures abisaajate kohta seati sisse kartoteek ning regulaarne aruandlus (Eesti Rahva Ühisabi 1943b, 4–15).

Joonis 3. Eesti Rahva Ühisabi rinnamärk annetajatele. Eesti Sõjamuuseum, KLM ET 1276:1 NT.

2 Vt pikemalt Alenius 2003.

Linnades korraldati kohalike omavalitsuste ja ERÜ koostöös puudustkannatajate normivaba tootlustamist, näiteks Tallinnas sai 1942. aasta sügisel päevas 35 000 inimest sooja toitu (Maripuu 2019, 182). ERÜ tegevus oli suunatud eeskätt praktiliste probleemide lahendamisele, kuid selle taustal rõhutati okupatsioonivõimudele sobivat võitluse retoorikat ning organisatsiooni presidendiks oli Eesti Omavalitsuse juht Hjalmar Mäe.³ Silmapaistvaim propagandaaktsioon oli värvilise metalli korjamise kampaania, mis tekitas rahvas mõnetist vastuseisu oma kohustusliku iseloomuga, seda enam, et koguti isegi kirikukelli (Kaasik 2022, 190). Teisalt kandis ERÜ vaim rahvusluse pitsert, mis peegeldub ka selle ametlikus retoorikas. Näiteks ERÜ toimetuste 1. numbris rõhutatatakse eestluse ja rahva elujõu tugevdamise vajadust:

ERÜ liikme juures on peamiseks tingimuseks, et ta oleks aus ja tubli eestlane. ERÜ on rahvuslik organisatsioon ja temasse võib kuuluda ja peaks kuuluma iga eestlane, kes tunneb muret oma rahva heaolu ja tuleviku pärast [. . .] kõike, mida eesti rahva üksikud liikmed kavatsevad ja tahavad teha oma rahva elujõu kindlustamiseks ja paremaks tulevikuks, saavad nad teha ERÜ [. . .] piirides. (Eesti Rahva Ühisabi 1943a, 5)

Muidugi tuleb siinjuures arvestada ka okupatsioonivõimude taktikat jättagi soovitud eesmärkide saavutamiseks oma suunav roll propagandas varjule.

Sõjaeegse toimetuleku ja sotsiaalse korraldamisega tegeles ka Eesti Omavalitsuse keskne propagandaasutus Rahvakasvatuse Peavalitsus (1941–1942 nimede all Rahvakasvatuse Osakond ja Rahvakasvatustalitus), mis algatas näiteks ERÜ toel talveriiete kogumise kampaaniaid ja aktsioone „Ema ja laps“, „Maa kingib linnale kütet“, „Võitlusse hävinguga“ jt (Nurmis 2011, 72). Viimase loosungi all avati nii linnades kui maale evakueeritute jaoks õppetöökodasid, kus naised said teha käsitööd, nt ömmelda rõivaid või valmistada õlgjalatseid (Postimees 1944a). Korraldati rändnäitusi eeskätt kokkukohi, vanamaterjalide kogumise ja taaskasutuse propageerimiseks.

Igapäeva elu normaliseerimisel etendasid suurt rolli naised. Need juhtivad jõud, kes olid Nõukogude repressioonidest ja 1941. aasta küüditamisest pääsenud,⁴ asusid taastama sõjaeelse naisliikumise organisatsioonilist struktuuri. 1941. aasta septembris asutati Eesti Omavalitsuse Majandus- ja Transpordidirektoriumi alluvuses Kodumajandusamet, mis osalt jätkas iseseisvas vabariigis 1936–1940 tegutsenud Kodumajanduskoja tööd. Viimase eesmärgiks oli olnud naisorganisatsioonide kaudu moderniseerida teaduspõhiselt rahva (silmas peeti kogu elanikkonda – A. K.) elamu-, kodu- ja

3 ERÜ direktoriks ehk tegevjuhiks oli 1942–1944 advokaat Otto Leesment (1908–1979), kes 1941–1942 oli töötanud Eesti Omavalitsuse sotsiaaldirektorina.

4 1941. aasta juunis küüditati teiste hulgas Kodumajanduskoja esinaine ja Riiginõukogu liige Linda Eenpalu (1890–1967), Eesti Naisliidu juhataja Marie Reisik (1887–1941) oli NKVD poolt tagaotsitav ja suri 3. augustil 1941.

toidukultuuri ning võidelda sotsiaalprobleemidega (vt pikemalt Kannike 2021). 1. juunist 1942 tegutses amet Majandus- ja Rahandusdirektooriumi ning 1. jaanuarist 1943 Põllumajanduse Keskvalitsuse alluvuses. Kodumajandusameti juhatajaks sai varem Maanaiste Kesksekseltsis töötanud Erna Samarüütel (1905–1990), abijuhataja, ühtlasi maanaise tööalade ratsionaliseerimise eest vastutaja oli 1924–1941 Saku kodumajanduskooli juhtinud ja ka Kodumajanduskoja juhatusse kuulunud Aino Käsper (1899–1986). Viimane oli nii aktiivne ajaleheartiklite kirjutaja kui raadios esineja. Lisaks olid tööl nõunikud: toitlustamise eriteadlane Leida Soosaar, naiskäsitöö eriteadlane Elsa Irväl ja aianduse ning kodukorrastuse eriteadlane Hele Lüüs. Kohtadel töötas 11 maakondlikku ja 25 jaoskondlikku kodumajanduskonsulenti. Seega ei võetud keskse naisorganisatsiooni asutamisel üle natsiriigist imporditud mudelit, vaid taastati üldjoontes sõjaeelse Kodumajanduskoja struktuur. Tõsi, Kodumajanduskoda oli juba iseseisvusajal nii mõneski töökorralduslikus aspektis silmas pidanud just Saksa eeskujul – Berliini alalist kodumajandusnäitust ja Saksamaa majanduskuratooriumi kodumajandusosakonda (Kannike 2021, 65).

Erinevalt iseseisvusajast ei saadud aga esimesel kahel okupatsiooniaastal ametlikult tugineda sõjaeelsetesse naiste massiorganisatsioonidesse Eesti Naisliitu (1920–1940) ja Eesti Maanaiste Kesksekseltsi (1928–1940) kuulunud ühendustele, mis olid moodustanud koja põhiliikmeskonna. Naisliit sai hakata tegevust taaskäivitama 1943. aasta veebruaris, kuid keskendus esialgu sõjaväehaiglatele varustuse hankimisele (Eesti Sõna 1944a). Endised mittepoliitilised ja mittemajanduslikud organisatsioonid võisid esitada taotlused oma tegevuse taasalustamiseks kohalikele prefektuuridele 31. juuliks 1943, kuid maanaisteseltside taastamiseks andis omavalitsuse sisedirektor loa alles 18. novembril 1943. Mõned kohalikud seltsid said tegevusloa küll juba 1942. aasta suvel (vt nt Järva Teataja 1942), kuid lõplikult vormistati see õigus alles 1944. aasta algul (Eesti Sõna 1944b; Järva Teataja 1943a) ja esimene Maanaiste Kesksekseltsi peakoosolek toimus 2. juulil 1944. Seal rõhutati tegelikult juba varem kohalikul tasandil jätkunud kodumajandusalase tegevuse ja kursuste korraldamise tähtsust (Eesti Sõna 1944b). Ilmselt tingituna okupatsioonivõimude umbusaldusest massiorganisatsioonide vastu venis naisteseltside taastamine nii kaua, et lõpuks jäi ametlikuks tegutsemisajaks enne Nõukogude võimu taastulekut vaid paar kuud.

1941. aasta lõpul kirjutatud Kodumajandusameti tegevuskava ülevaade (tõenäoliselt oli selle autoriks Samarüütel) mõjub üsnagi ideoloogivabalt, rõhutades esmajärgulise ülesandena perenaise tööalade ratsionaliseerimist ja toitlustamise õiget suunamist, samuti kodukorrastust. Tegevuskava tõstis esile vajadust pöörata tähelepanu säästlikkusele, sealhulgas toiduainete õigele käitlemisele ja alalhoiule, „kuulutades kadu toiduainete raiskamisele“, samuti köögiviljakasvatusele, tarbeesemete korrashoiule ja ümbertegemisele, et pikendada iga eseme kasutust „viimase võimaluseni“ (Samarüütel

1941a, 8). Mõistagi tuli ametlikes dokumentides nimetada ka okupatsioonivõimude seatud prioriteete rahvamajanduses ja kasutada korrektset retoorikat. Nii kirjutas Samarüütel ülevaates kodumajandusalase arendustöö uuesti korraldamisest, et „praegu käimasolevas tootmislahingus on suuri ülesandeid igal kodumajandusalal tegelejal, et [...] ühtlasi edukalt kaasa aidata kogu rahva toitlustamise korraldamisele“ (Samarüütel 1941b). Kuigi ka Aino Käsper toob enamikus oma Eesti Sõnale kirjutatud artiklites esile ameti praktilisi sihte ja jagab konkreetseid näpunäiteid, on nii mõnedki tekstid üles ehitatud tugevalt propagandistlikus võtmes. Neis rõhutatakse, et maanaistel lasub „koduste rindesõduritena“ suur vastutus toiduainete tootmisel mitte üksnes oma pere toimetulekuks, vaid ka rahvamajanduse hüvanguks. Ta toob esile, et naistel on suur roll nii kodumajapidamise eest hoolitsejate kui otseste tootjatena, kes võtavad sõja ajal kanda ka mitmed meeste ülesanded (Käsper 1942b). Tõenäoliselt oli sellise rõhuasetuse eesmärgiks ka õigustada Kodumajandusameti rahastamist põllumajandusele mõeldud summadest.

Naiste nõustamine ja toetamine

Järgnevalt vaatlen, kuidas Saksa okupatsiooni ajal taastatud kodumajandusalane haridus- ja nõustamistegevus toimus, milline oli selle struktuur ja prioriteetsed valdkonnad ning kuidas need teemad kajastusid naistele suunatud eritrukistes ja ajakirjanduses.

Kodumajandusharidust kutseõppena sai Saksa okupatsiooni ajal omandada Haridusdirektooriumi poolt (vähendatud mahus) taastatud kodumajanduskoolides ning Kehtna Kõrgemas Kodumajanduskoolis, mis nimetati Kodumajandusinstituudiks. Kodumajandusamet jätkas kohalike konsulentide toel perenaistele suunatud loengute pidamist ja kursuste korraldamist. Kuna Kodumajanduskoja laialisaatmise järel 1940 läksid selle õppematerjalid kaduma, samuti olid hävinud või vananenud paljude konsulentide isiklikud materjalid, tuli hankida uued õppevahendid ja näidismaterjalid. Koolitustöö kõrval aidati kaasa sõjas kannatada saanud majapidamiste taastamisele ja ülalmainitud ERÜ kampaaniatele (Põllumajanduse Keskvalitsus 1942).

Alluvus Põllumajanduse Keskvalitsusele ja rahastamine selle kaudu tähendas, et kodumajandusalase tegevuse peamiseks sihtgrupiks said maanaised. Näiteks 1942. aasta algusest kuni 1943. aasta 1. märtsini korraldati maal ligi 400 kursust umbes 8000 osavõtjale ja 535 loengut koos demonstratsioonidega umbes 12 000 osavõtjale (Järva Teataja 1943b). Kõige sagedamini tutvuti tuhaleelise abil seebikeetmisega, tuha kasutamisega väetisena, taimetoitude ja asendustoiduainete valmistamisega. Kuna sõjaolukorras olid suuremad kogunemised keerulised ja kohati lausa keelatud, siis pani amet rohkem rõhku üksiknõuannetele kodudes, seda eriti kevadel ja suvel, mil naised olid hõivatud talutöödega (Postimees 1943c). 1943. aasta jooksul korraldati 320 kursust 6500

osavõtjale, 300 loengut koos demonstratsioonidega, millel oli üle 7000 kuulaja, ja anti nõu 10 000 juhul, talusid küllastati u 2000 korda ja seega kokku sai nõu umbes 26 000 maanaist. Probleeme tekitasid nii keerukad liiklusolud kui 22 konsulendi ülekoormus – nende tööpiirkonnad 5000–7000 majapidamisega olid liialt suured (Postimees 1944b; Sakala 1944).

Näiteks Tartumaal töötas 1944. aasta veebruaris 36 maanaisteseltsi, millest pea-aegu kõigis peeti talve jooksul loenguid kodumajapidamisest ja rõivastusest, mitmel pool korraldati siirupivalmistamise, aedviljatoitude tegemise, taimevärvidega värvimise ja kudumise kursusi. Lisaks kooti sõduritele sooje esemeid, viidi haavatutele toitu ja majutati sõjapõgenikke (Postimees 1944c). Sama aasta märtsis tegutses Viljandimaal 29 maanaisteseltsi, kelle liikmed osalesid lisaks ülalmainitud kursustele veel vildivalmistamise, seebikeetmise, talutoitlustamise ja jalamattide valmistamise koolitustel (Sakala 1944).

Linnanaistele anti nõu Eesti Rahva Ühisabi nõuandepunktides, ehkki see töö oli ERÜ seisukohalt siiski teisejärguline ja väikesemahuline, samuti puudusid linlastele mõeldud nõuandetrükised (Postimees 1943a). Küll said sõja eest maale evakueerunud naised osaleda sealsetel koolitustel.

Lisaks loengutele jagasid kodumajanduseksperdid nõuandeid ka ajakirjanduses, samuti jätkusid 1930. aastail alanud perenaiste raadiosaated. Eriti propageeriti mitmesuguseid aseaineid ja kokkuhoiuviise, mis olid ka okupatsioonivõimude ja omavalitsuse ametliku tarbimispoliitika fookuses. Korraldati mitmeid ratsionaalset majandamist tutvustavaid näitusi, mida kasutati jõulise propagandavahendina. Näiteks 24. aprillil 1942 avati Tallinnas ETK ruumides näitus „Varemeilt edasi“, mille korraldas Põllumajanduslike Ühistute Keskliit ja mis sama aasta mais avati täiendatuna ja varasemast propagandistlikuma rõhuga (pealkirjaga „Eesti taasülesehitamine“) Tallinna Kunstihoones. Majandus- ja transpordidirektooriumi väljapanekus olid näiteks puust laualambid, käepidemed ja kirjutuslauagarnituurid, linased ülikonnad, puutaldadega kingad ja säärikud, tursanahast kingad, käekotid ja isegi tursanahka köidetud raamatud. Ajakirjandus andis teada, et näitusele sõitnud vallavanemad vaatlesid erilise huviga vineerist hobuserange ja kodumaisest põlevkivist valmistatud vedeliku estlandiidiga immutatud veekindlaid heinateopastlaid (Eesti Sõna 1942b). Maanaiste väljapanekute kaudu sai tutvuda seebikivi keetmise, taimevärvidega värvimise ning toiduainetete, tarbeesemete ja ka aja otstarbeka kasutamisega. Päevakohaste näpunäidete kõrval pandi aga suurt rõhku ka ülevaatele bolševike kuritegudest alates küüditamisest kuni põllumajanduse hävitamiseni. Näituse propagandistlikule eesmärgile lisas kaalu asjaolu, et seda küllastas sama aasta mais ka vabastatud idaalade riigiminister Alfred Rosenberg (Lääne Sõna 1942).

Joonis 4. Vaade näitusele „Eesti taasülesehitamine“ Tallinna Kunstihoones, 1942. Rahvusarhiiv, RA, EFA.35.0.172536.

Joonis 5. Tursanahast kingad, 1940. aastate I pool. SA Rannarahva Muuseum, IKM TR 6688/ab T.

Kodumajandusamet avaldas ka nõuandvaid väikestruktureid suhkrupeedist suhkru asendajana, otstarbekast pesupesemisest, taimedega värvimisest ja aedvilja kasvatamisest ning kasutamisest (Kodumajandusamet 1942a; 1942b; 1943; dat.-ta). Nende väljaannete didaktiline toon on sarnane sõjaeelse Kodumajanduskoja harivatele vihikutele (Kodumajanduskoja toimetused 1937–1939). Teisalt eristab neid pikemate teadusele tuginevate selgituste puudumine õige toitumise, laste hooldamise või köögi sisustuse alustest. Tegu on puhtpraktiliste lühikeste juhistega, mis nii ülesehituselt kui kujunduselt on eeskujuks võtnud pigem Saksamaa Rahvamajandusala Selgitustöö Riigikomitee (*Reichsausschuss für Volkswirtschaftliche Aufklärung*) ja Rahvatoitlustuse Riikliku Tööseltsi (*Reichsarbeitsgemeinschaft für Volksernährung*) poolt 1930. aastate algusest järjepidevalt välja antud vihikud (vt *Rezeptdienst*; publikatsioonide täisnimekiri: Treitel 2017, 194–195).

Kodumajandusameti suulistest ja kirjalikes nõuannetes osutati suurt tähelepanu aiasaaduste säilitamisele toidulaua mitmekesistamiseks. Kuna aga purke ja sulgureid oli raske saada, siis pöördui tagasi arhailisemate meetodite poole – soovitati näiteks kasutada õhukindlaks hoidistamiseks põit, pappkettaid ja asfaltlakki, linast riidet ja kuu-sevaiku (Ajakiri Naisele 1944b). Naisi õpetati kangaid värvima taimedega, sealhulgas ka näiteks kurgisoolvee, õunapuukoore, rabarberi, mooniõite ja kaselehtedega. Samuti soovitati kaselehti kasutada pesu pesemisel vee pehendamiseks ning naeri-, takja- ja spinatilehti või kastanimune villaste esemete pesemiseks (Kodumajandusamet 1941–1944, 12–13 ja 28–29). Sõjaolukorras oli eriti kriitiline olukord jalanõude osas, kuivõrd saapavabrikud töötasid rinde heaks. Amet jagas nõuandeid viltide valmistamise kohta ja soovitas kodus ise teha riidest pealsetega kingi. Muuhulgas leiti, et taldade kõvendamisel võiks eeskujuna võtta traditsioonilistest saarlaste „asfaltkingadest“ – määrada riidest tallad tõrvaga ja puistata neile peent liiva (sammas, 188–189).

Toidumajanduse valdkonnas olid õpetused kokkuhoiduks ning aseainete kasutamiseks eriti päevakohased. Nii rõhutas Salme Masso oma raadioloengus, kui oluline on toiduainete õige pakendamine ja säilitamine, samuti nende säästlik ettevalmistamine, näiteks juurviljade koorega keetmine ja küpsetamine (Masso 1941, 39–41). Kuna talud olid kohustatud piimatööstustele ära andma täispiima, kuid said tagasi 60% kooritud piimast, siis tutvustati lahjast piimast tehtud kohupiimatoite. Eriti palju propageeriti looduslikke toidutaimi, nagu nõges, naat, hapuoblikas, samuti või aseaineid – näiteks hautatud margariini maitseainetega, kartuli-, spinati- ja riivjuustu lisandiga võid, samuti rasva, jahu ja või segu ehk „võipikendust“ (Soosaar 1943). Välismaiste vürtside puudumisel sai neid asendada kodumaiste maitsetaimedega, näiteks kalmusejuuri võis kasutada ingveri ja kuivatatud saialilli safrani asemel; maitsetaimi sai lisada klimpidesse ja pannkookidesse. Jõhvikamahlaga soovitati keeta putru ja kasutada seda salatites äädika asemel (Soosaar 1942b). Innustati valmistama suhkruva vesiheidiseid,

püreesid ja marmelaade. Sõjaaja uudistoitudena tutvustati näiteks suhkrupeediputru pihlakatega, porgandi-suhkrupeedi vormirooga ja pohla-porgandi-suhkrupeedi võiet (Kodumajandusamet 1941–1944, 162–163; Kodumajandusamet 1942a). Oakohvi said asendada mitmesugused kodused viljakohvid, näiteks rukki-, rukkilinnase-, nisu-rukki, rukki-nisu-odra, herne-rukki või nisu-rukki-odra-herne-põldoa segud (Mikk 1943).

Joonis 6. Joonis vihikust „Suhkrupeedi asendajana“ (1942), lk 2. Kodumajandusamet, 1942.

Toiduainete puuduse olukorras tutvustati varasemast enam taimetoite, rõhutades samas – nagu seda oli ka tehtud rahuajal – esmajoones nende tervislikkust ja odavust. Tervisliku toidu diskursus oli Eestis juba 20. sajandi algusest kujunenud mõõdukaks – väheste eranditega ei pooldatud täistaimetoitlust (Kannike ja Bardone 2018). Sama suunda hoidsid naisnõustajad ka sõja ajal, näiteks hooaja- või nädalaretseptide näidistest ei loobutud lihakomponendist. Natsi-Saksamaal ideologiseeriti aga toiduteemat juba 1930. aastate algusest. Hakati propageerima „loomulikku“ toidusedelit, mis seisnes kodumaise toodangu eelistamises, liha- ja rasvatarbimise vähendamises ja kokkuhoius eesmärgiga kujundada rassisõjaks sobivat tervet ning jõulist rahvuskeha. Politiiseeritud toitumine sai Saksa fašismi biopoliitika üheks põhijooneks (Treitel 2020, 189–199), propagandaplakatid kuulutasid: „Sinu keha kuulub füürerile!“ (Sumner 2019, 99). Propaganda levitajaiks olid naisnõustajad ja sihtgrupiks eeskätt koduperenaised (Treitel, 208–209). Loomuliku toitumise ideoloogiat püüti importida ka vallutatud aladele, näiteks Poolas avati Saksa võimude toetusel selle suunitlusega sööklaid (sammas, 223) ning biodünaamilisi katseaedu rajati koguni Dachau ja Ravensbrücki koonduslaagrite territooriumidele (sammas, 230–231). Eestis aga toodi näiteks täisteratoidu ja köögiviljade-puuviljade väärtust esile puht-meditsiinilisest ja toitumisteaduslikust aspektist, seostamata seda rahva kehalise või vaimse elujõu ideoloogiliste aspektide või sõjalise

võitluse teemaga (nt Härm 1944; Padernik 1944). Potipõllundust ja vitamiinirikka toidu tarbimist ning liha- ja suhkrurikaste roogade asendamist kättesaadavaga ei propageerinud sõjalise võitluse kontekstis mitte üksnes natsid, vaid ka liitlasriigid, eriti USA (näiteks nn võiduaegade kampaania – vt Sumner 2019, 32–55) ja Inglismaa (eriti Toiduministeriumi propaganda – vt Calder 2008, 380–387). Eestis käsitleti seda teemat küll hädavajalikuna, kuid erilise lahinguretoorikata.

Kodumajandusamet jätkas selgitustööd ka moderniseerumise eest võitlevate kodumajandusekspertide esmaseks mureks olnud korra ja puhtuse teemal. Hoolimata rohketest kirjutistest ja riiklikest kampaaniatest oli olukord selles vallas visalt paranenud, eriti maal, ning mõistagi ei aidanud sõjaolud hügieeni edenemisele kaasa. Nii kirjeldas Leida Soosaar ühes oma 1942. aasta raadioloengus tema hinnangul tavapäraselt pilti talust, kus kodukaunistamine on piirdunud välise fassaadi korrastamisega, kuid selle taga valitseb kaos:

Tuppa astudes avaneb teine maailm [. . .] laual vedelevad mustad nõud segi raamatute ja kinnastega. Laual, kus asub supikauss, leib, taldrikud, teeb koolilaps oma igapäevaseid ülesandeid [. . .] Sahvris on tunda vastikut tōkati, sõnniku ja toidu lõhna. Kasti alt nurgast vaatavad välja vanad pastlad, hobuserangid, kuski naela otsas ripub perenaise laudaseelik, samas laual asub leib, lahtine piimakauss, kuhu on pidanud oma elu lõpetama uppumise surmaga ilus hall „õnneämblik“. (Soosaar 1942a, 119–120)

Soosaar nimetab erilise „valulapsena“ voodeid:

Tihti näeme, et voodi seisab päev läbi sellisena, nagu sealt hommikul on välja hüpatud. Riided segi, kott otstest kõrge, keskelt lohus, linad (sageli need puuduvad) segamini ja mustad. Päeval ronivad lapsed jala nõudega voodisse. Töölt tulles heidetakse tööriietega, poriste saabastega voodisse jne. (Soosaar 1942a, 120)

Ilmselt polnud sedalaadi korratuse taga üksnes vaesus ja viletsus, pigem ei pidanud maarahvas koduste asjade ja tegevuste korrastatud „lahtriteks“ jaotamist esmatähtsaks, eriti ajal, mil igapäevane toimetulek või isegi ellujäämine nõudis suurt energiat. Kodumajandusamet aga nägi oma missiooni kultuurse eluviisi alalhoidmises ja edendamises ka keerulistes oludes.

Üheks naiste ja kodude nõustamise ning toetamise kanaliks oli Ajakiri Naisele, mis ilmus 1943. aasta septembrist 1944. aasta juunini (kokku kümme numbrit).

Tegu oli sõjaeelsete väga mõjukate ajakirjade Eesti Naine (1924–1940) ja Talupere-naine vaimse traditsiooni jätkumisega, küll piiratud ajaks ja vähendatud mahus. Peatoimetaja oli bibliograaf Mall Jürma (1901–1984), ajakirja maht oli 24 lk, tiraaž 30000–35000 eksemplari (Peil 1998, 42). Põhitoonilt oli ajakiri selgelt rahvusmeelne, see peegeldub nii juhtkirjades kui esseedes ja kirjandusloomingus – autoriteks Gustav Suits,

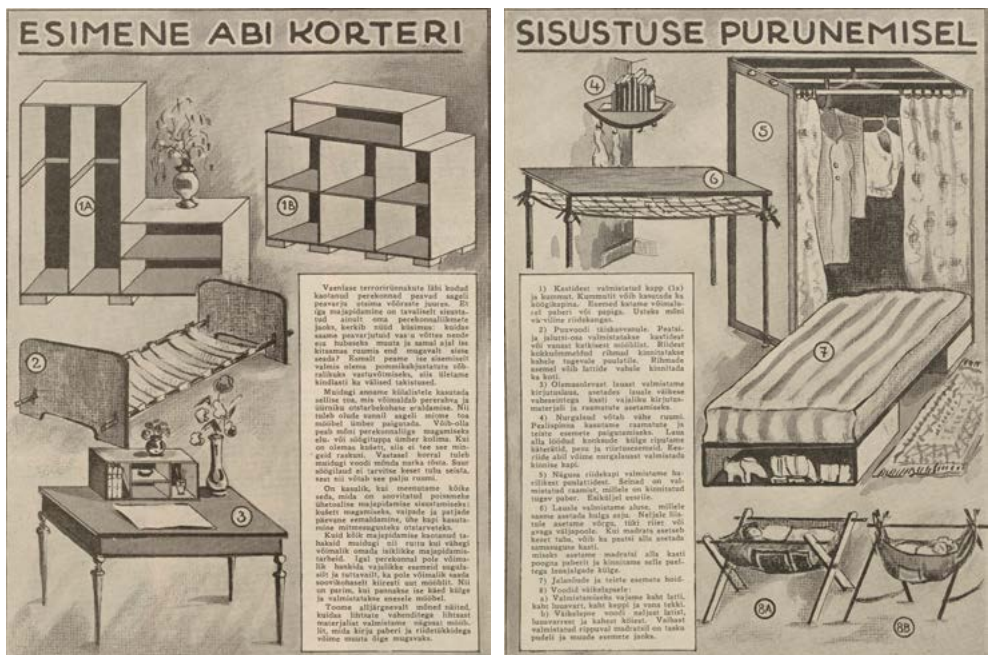
Joonis 7. Ajakiri Naisele nr 2, oktoober 1943.
Kaanekujundus: Varmo Pirk.

Marta Sillaots, Jaan Lattik, etnoloog Gustav Ränk jt. Ajakirja avanumbris seadis Jürma peaülesandeks jätkata kodukultuuri ülesehitamist Kodumajandusameti ja naisorganisatsioonide juhtimisel sealt, kus see kolme aasta eest „bolševistliku hävitustöö tõttu“ katkes (Jürma 1943). Üllatavalt vähe kajastub ajakirjas päevapoliitika ning propaganda-maigulisi tekste on vaid üksikuid. Puuduvad ka päevalehtedes ja ametliku retoorika tasandil sagedased kiitvad ülevaated elust Saksamaal või saksa naiste saavutustest. Nõuandlus on puhtpraktilise iseloomuga, naiste poole pöördudes ei rõhutata niivõrd nende kohustusi, kuivõrd püütakse toetada nende vaimu ja lootust. Mitmetes juhtkirjades kutsuti naised üles koondama ja säilitama rahvuslikku elujõudu (nt Jürma 1943, 2), Gustav Ränk rõhutas vajadust kasvatada kodu kaudu rahvustunnet (Ränk 1943). Pärast 1944. aasta märtsipommitamist kirjutas Marta Sillaots oma lugejatele, et vaatamata kannatustele tuleb säilitada rahvuskultuur ja samasugune usk (rahvusriigi) tulevikku nagu Vabadussõja ajal: „Vaadake Vabadussõjas langenud õpetajate ja õpilaste mälestussammast! [. . .] Minevikku sümboliseerides on ta nüüd saanud võrdkujuks ka meie olevikule“ (Sillaots 1944). Nõukogude okupatsiooni ajal oluks selline retoorika mõeldamatu ja ilmselt ka Saksa okupatsiooni algusaegadel keeruline, kuid 1943. aasta lõpul ja 1944. aastal muutus võimude propaganda kohalikke olusid arvestavamaks ja Eestikeskemaks. Pragmatilistel kaalutlustel lubati esile tuua nii rahvusliku vabadusvõitluse teemat kui eestlasi ja Eestit kujutavat pildimaterjali (Nurmis 2013, 60–67).

Ajakirjas toonitati kodumajandusalaste teadmiste ja hariduse olulisust ka sõjaolukorras. Nii kirjutas haridusnõunik Lydia Roger:

Eriti praegusel raskel sõjaajal võib-olla leiab küll mõnigi, et kodumajanduslike päevaküsimustega tegelemine on asjata ilutsemine. Siiski sellele peab vastama, et sellised arvamised on täiesti väärad – just sõjaaeg tõstab kodu väärtuse enam kui ükski teine aeg esile, küll moraalselt, küll majanduslikult. (Roger 1943)

Naistele suunatud nõuanderubriikides kirjutasid mitmed Kodumajandusameti ja endised Kodumajanduskoja töötajad, maakondlikud konsulendid ja naiskutseskoolide õpetajad. Lisaks rohketele toidualastele nõuannetele leidub ajakirjas teavet ka sellest, kuidas naisorganisatsioonid ja ERÜ abistavad naisi ametiõppel ja töö leidmisel, korraldavad lastele abipakkide jagamist ning laagreid. Tugevat kriisiaja pitserit kannab kodusisustusrubriik – enam polnud kohane rääkida moodsast mööblist ja iga toa funktsioonikohasest sisustamisest nagu 1930. aastail, vaid nõu anti ajutise peavarju siseseadmiseks oma kodu kaotanule. Nii õpetati kappe valmistama pappkastidest ja kangast ning väikelapse voodit meisterdama lattidest, luuavartest ja tekist (Ajakiri Naisele 1944a). Samuti on päevakajalised moejoonised – neil domineerivad mitmest kangast kombineeritud ja vanadest riietest ümber tehtud kleidid-kostüümid ning praktilised pükstega töö- ja vaba aja rõivad.

Joonis 8. Juhiid ajutise mööbli valmistamiseks. Ajakiri Naisele 1944, nr 4, lk 17–18.

Kodumajapidamiste uuringud ja ettepanekud

Kodumajandusameti säilinud materjalidest ilmneb, et sõja-aastail oli selle töös suurim rõhk naiste olukorra parandamisel nende koduse töökorralduse tõhustamise ja koormuse vähendamise kaudu. Sel otstarbel korraldati põhjalikke uuringuid, samas vaimus nagu seda oli tehtud toitumise ja kodumajandustarvikute alal 1930. aastate lõpul (vrd Kannike 2021). 1942. aasta sügisel ja 1943. aasta talvel dokumenteerisid ameti konsulendid taluperenaiste ajakasutust kõigis maakondades (Kodumajandusamet 1942–1943a). Arhiivimaterjalide hulgas puuduvad neile antud juhised, kuid ajakirjanduse andmeil külastas iga kodumajanduskonsulent oma piirkonnas vähemalt nelja talu. Plaanis oli jätkata uuringuid ka 1944. aasta kevadel ja suvel ning saadud esinduslike andmete alusel töötada välja soovitusel (Eesti Sõna 1943b), kuid ilmselt ei lubanud rinde Eestile lähenemine sedavõrd mastaapseid vaatlusi jätkata, vähemalt puuduvad sellekohased arhiivimaterjalid.

1942. a saadi sügise ja talve kohta andmeid 96 talust. Igas talus fikseeriti majapidamise suurus, elanike arv, tööd kergendavate masinate olemasolu, pandi kirja, mis raskendab perenaise tööd, kui sageli elamut koristatakse, joonistati üles aia plaan ning täpsustati, kui palju kasutatakse aiasaadusi. Samuti pidi perenaine aru andma, kui palju kulub tal päevas vett, kui palju ja milliste vahenditega pestakse pesu, aga ka milline on ajakulu riiete parandamiseks. Eraldi tabelisse märgiti kellaajalise täpsusega perenaise tööd, söögi- ja puhkeajad nädalapäevade kaupa. Omaette ankeetküsitlus puudutas kõõgi sisseseadet ja seal tehtavaid töid ning toiduainete panipaiku (Kodumajandusamet 1942–1943b).

Tulemused kinnitasid maanise suurt ülekoormust ja väheseid võimalusi selle koorma kergendamiseks. Maanise tööpäeva pikkuseks oli sügisel 15 ja talvel ligi 14 tundi. Ainuüksi laudatöödeks kulus ligi neli tundi. Seejuures arvati tööpäevade hulka ka pühapäev. Puhkeajaga oli perenaisel 1–2 tundi. Lisatööjõu puudumise tõttu sõjaolukorras pidi naine senisest enam töötama ka välistöödel. Sellist olukord kajastasid kriitiliselt ka ajaleheartiklid (nt Maa Sõna 1942). Kõik kogutud uuringute andmed pole säilinud, kuid ajakirjanduse teateil olid need kohati veelgi põhjalikumad, näiteks 1942. aasta sügisel Saaremaal alanud uuringu viisid Mustjala, Kärla, Leisi ja Kuressaare piirkondade konsulendid läbi neljal korral ehk igal aastaajal. Vaadeldud taludes viibiti nädal aega järjest, kusjuures perenaiste tööd ja toimingud märgiti üles viieminutilise täpsusega. Siingi täheldati naiste suurt ülekoormust, mis tekitas tervisekahjustusi – peasüüdlastena nähti lisaks meeste vähesusele ka taluhoonete ebaotstarbekat paigutust, töö ebaratsionaalset korraldust ja vesivarustuse puudumist (Eesti Sõna 1943a).

Talusid iseloomustas tervikuna hõlbustusvahendite täielik puudus. Levinuimaks neist oli õmblusmasin, kuid töid-tegemisi raskendas seegi, et ainult 19 vaatlustalus oli elektrivalgustus. 96 talust oli osaline vesivarustus ainult 15 talul, üksikutel oli laudas

veepump. Seetõttu nõudis vee tassimine naistelt suurt ajakulu. Samuti oli ajakulukas eri töökohtade suur vahekaugus. Probleemiks oli ka ruumide ebaotstarbekas sisustus ja eriotstarbeliste tööruumide puudumine. Näiteks 91 majapidamisest 67-s täitis köök ka karjaköögi ülesannet (Kodumajandusamet 1942–1943b).

Eraldi küsitlusega koguti andmeid pesupesemise kohta, mida levitati koos otstarbekat pesemist õpetava lendlehega (Kodumajandusamet 1942b). Küsimused on suunanud vastajat pigem ootuspäraseid vastuseid andma ja enamik naistest kinnitaski poolehoidu uuendustele ning lubas lendlehes soovitud kasutusele võtta. Et säilinud on vaid väike osa vastustest (paarkümmend 1942. aastal täidetud ankeeti Tartumaalt), siis erilisi üldistusi nende põhjal teha ei saa. Siiski ilmnes, et pesu pesti tavaliselt kord kahe nädala tagant, kasutades traditsioonilisi palisid ja kurikaid ning tuhaleelist. Triikraudu ja pesurulle oli üksikutel. Naised tõdesid mitmesuguseid takistusi nii uuele köögisistustusele kui ka pesuviisidele üleminekul: „läheks küll, aga mehed ei löö nõusse, ruume ka pole vastavaid“, soovitud kompressor lõhkuvat pesu, puuduvad materjalid või lubi seinte valgendamiseks, köögis puhtuse pidamist takistab see, et samas keedetakse seasööki (Kodumajandusamet 1942–1943b, 14, 18, 20, 21).

Puhas pesu väikese aja- ja seebikuluga.

Kuuelikmelise perekonna pesu pesemiseks ja korrashoiaks kulub ühes kuus ümmargusest 1 nädal maanaisest tööjõudu ehk aastas 3 kuni!

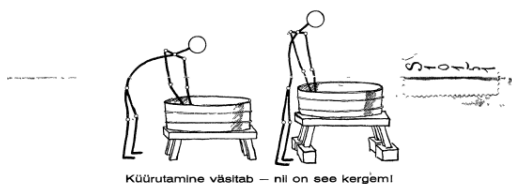
Maanaine, palju tööjõudu ja vaeva nõuavad need 3 kuud pesupesemist aastas?

Selle üle on põhjust järele mõelda. Selle küsimuse parem korraldus on praegu tööjõu

vesi vooliku või liikuva püsenni abil soovitav kohta, siis ei ole sul vaja seda kanda ämbriksa pikema või lühema vahega taha. Sama tähtis on ka mustavee äravõtmise korraldamine.

Paiguta kõik tööabinõud õiges töö järjekorras.

Ükskõik kus sa pesed, kas köögis, karjaköögis, saunas või väljas, igalpool hoia su kokku

Joonis 9. Fragment Kodumajandusameti lendlehest „Puhas pesu väikese aja- ja seebikuluga (1942).

1942. aastal avaldas Aino Käsper brošüüri taluhoonetest ja nende sisustusest eesmärgiga maanaise tööd paremini korraldada (Käsper 1942a). Samal teemal koostas ta põhjalikud loengumaterjalid, mis olid ilmselt mõeldud ka konsulentidele koolitustööks (Käsper dat.-ta). Ta tõdeb, et kõige suuremaks probleemiks on maanaise liigne töökoormus:

[. . .] suurenenud nõuded toidlustamisel, kodukorras-, koduhoiu-, rõivastuse, lastekasvatuse, raamatu- pidamise jne. aladel nõuavad maanaiselt suuremat tööhulka, mistõttu tööpäev kestab vahetpidamata hommikust hilja õhtuni, mitte võimaldades talle isegi vabu puhkepäevi. On tüüpiliseks nähteks, et põllu-

mees ei märka ega hinda maanaise igapäevast rasket tööd, kusjuures ta aga oma töid on katsunud kõige abinõudega mehhaniseerida ja hõlbustada [. . .] Naise tööaladel talus on praegu kõik tehnilised abivahendid jäänud samale tasemele, kus nad olid üks inimpõlv tagasi. (Käsper 1942a, 8)

Ta hindas elamuid üldisest majandusarengust mahajäänuiks, olles eriti kriitiline köökide suhtes, mille olukorda ta nimetas „väga primitiivseks“. Neis puudus tihti kõige vajalikum sisustus, veetorustik ja kanalisatsioon ning isegi söögilaud ja kõik toimetused olid tülikalt aegaviitvad, samuti puudusid panipaigad. Käsper pakkus välja põhjaliku kava nii taluhoonete planeeringu, ruumide sisustuse kui ka maanaise parema töökorralduse ja ratsionaliseerimise, töötehnika ning abitööjõudude osas. Oma ettepanekutes toetus ta arvutustele, tuues nt argumendiks, et hoonete lahusehituse korral peab naine käima töökohtade vahel 21 km, koosehituse puhul aga ainult 6 km päevas. Sisustuses soovitas ta loobuda linnakorteritele valmistatud moodsast mööblist ja eelistada lihtsamat isevalmistatud mööblit. Samuti ei sobinud maaköökiides eeskujuks võtta linna „laboratoorium“-kööke, sest taluperenaise töö on palju mitmekesisem ja ta veedab köögis suurema osa ajast. Käsper pani Saksamaa ja Skandinaavia eeskujul ette hõlbustusvahendite – pesumasinade, pesukuivatajate, triikimismasinade, lihamasinade jne – ühiskasutust, samuti ühistute rajatud pesukodasid ja leivaküpsetusahje. See oli omas ajas võrdlemisi radikaalne ettepanek, sest ka 1930. aastate lõpu üsna heaoluühiskonna tasemele jõudnud linnakodudes neid seadmeid tavaliselt ei olnud. Mõistagi polnud ka sõja aeg selleks uuenduseks sobiv, kuid küllap pidas Käsper silmas ka kaugemat perspektiivi. Samal teemal kirjutatud artiklis (Käsper 1943) leidis ta realistlikult, et arvestades keerulist situatsiooni, saab naise tohutut töökoormust vähendada vaid kahel viisil – tööde parema planeerimise ja korralduse ning töökohtade ja panipaikade korrashoiu, õige tööasendi ja kättesaadavate hõlbustusvahendite rakendamisega. Tööde rohkuse all koormatud naistele toonitab ta, et pole põhjust usaldada emadelt-vanaemadelt päritud harjumusi toimetada talus edasi-tagasi mitmete töökohtade ja toimetuste vahel:

[. . .] võidame palju aega, kui tööd, mis asetsevad ühel kohal, nõuavad ühiseid abinõusid ja vahendeid ning ühist tööriivist, teeme valmis ühtejärke [. . .] igasugused hüpped ühe töö juurest teise juurde, samuti ilmaaegsed edasi-tagasi käigud hoiaime ära, kui töötame hästi koostatud tööplaani alusel [. . .] kui pesu pesta, siis must pesu korraga, mitte üksikute esemete viisi. Kui raiuda sigadele rohtu, siis terveks päevaks korraga või isegi mitmeks päevaks. (Käsper 1943)

Sama oluline on kindel päevakord, mille tähtsust Käsperi arvates alahinnati: „Tihti on see talus nii, et lõunavaheaeg lõpeb siis, kui peremees hakkab mütsi otsima [. . .] lõunasöök on siis, kui perenaine toidu valmis saab“ (samas). Aja ja tööjõu ratsionaalne

kasutamine sai sõja eriti aktuaalseks, sest seostus üldise kokkuhoiuvajadusega, mis tulenes elust enesest, kuid mida oma huvides toetas ka võimude propaganda.

Tundub, et Aino Käsper oligi Saksa okupatsiooni ajal kodumajandusliikumise jõulisim hääl. Tema tegevus ei piirdunud nõustamisega, vaid ta väljendas tolle aja kontekstis üpris sotsiaalkriitilist arusaama argielu korraldusest ning nõudis selle reformimist. Majanduslike ja tehniliste probleemide lahendamise kõrval nägi ta naiste olukorra parandamise võimalust eeskätt konservatiivse mõtteviisi muutmises. Ta leidis, et tuleks loobuda vanast traditsioonilisest sugudevahelisest tööjaotusest ja mehed peaksid enda kanda võtma osa naiste koormusest, näiteks kõik loomakasvatusega seotud tööd, ning kodudes tuleks rahastada ka naise jaoks olulisi mugavusi (Käsper dat.-ta, 7). „Tuleb tõsta arusaamist, et maanaist tuleb hinnata esmajoones kui ema, teiseks kui koduperenaist ja alles kolmandaks kui taluperemehe abilist välistöödel“ (samas, 23).

Kui Käsperi analüüsides ja nõuannetes on esiplaanil nii tehnilise kui mõtteviisi moderniseerumise vajadus ja selle eesmärgiks naiste elukorralduse ning teadlikkuse parandamine, siis sama teemat käsitleti ajalehtedes ka puht-propagandistikus võttes. Ei rõhutatud mitte niivõrd naiste õigusi kui nende kohustusi sõja ajal riiki abistada ja mehi asendada. Eeskujuks toodi Saksa naisi, kes omandavad uusi teadmisi kodumajapidamise paremast korraldamisest eeskätt selleks, et olla paremad emad ja säilitada „truudust mullapinnale“ (nt Maa Sõna 1943).

Joonis 10. Praktiline naisteriietus. Ajakiri Naisele 1944, nr 5, lk 18.

Kodutööde ratsionaliseerimise teemal olid Eesti kodumajanduseksperdid järjepidevalt sõna võtnud juba alates 1920. aastatest (Kannike ja Uibo 2022, 168–182). Saksa okupatsiooni ajal võeti fookusesse eriti maakodud ning põllumajandusega seotud tegevused. 1943. aasta aprillis loodi talutööde ratsionaliseerimise komisjon (Postimees 1943b), kuhu kuulusid mitmed Tartu Ülikooli professorid, Kodumajandusametist Aino Käsper, konsulendid ja talupidajad. Ka selle ülesannete hulka kuulus just koduste majapidamistööde hõlbustamine. Siinkohal on huvitav märkida, et Eesti Omalalitsuse propagandaasutuse Rahvakasvatustalituse (alates 1942 Rahvakasvatuse Peavalitsuse) neljas osakond ehk rahvusteaduste ja kirjastuste osakond Juhan Libe juhtimisel tundis muuhulgas samuti huvi nii kutse- kui kodumajandustööde ratsionaliseerimise vastu. Sellega pidi tegelema Tartu Ülikooli psühholoogia ja psühhotehnika instituut (Nurmis 2011, 67; Libe 1944). Arvestatavate tulemusteni teadaolevalt ei jõutud, kuid see näitab, et kodumajanduse ratsionaliseerimine teemat sai sobitada ka ideoloogilise kontrolli all olevasse akadeemilisse diskursusse.

Kokkuvõtteks

1940. aastal suletud Kodumajanduskoja töö põhisuunad taastusid aastail 1941–1944 vaatamata sõjale suhteliselt kiiresti. Kodumajandusametnikud ja -ekspertid jätkasid sõjaeelsetes vaimus teaduspõhist haridustööd, keskendudes eeskätt säästvale majandamisele olmekitsikuse tingimustes. Erilist rõhku pandi talunaiste olukorra ja selle parandamise võimaluste uurimisele, kasutades selleks ressursse põllumajandusele eraldatud summadest.

Naisliikumine kohandus okupatsioonivõimu struktuuride ja rahastusprioriteetidega ning nende propagandasuundadega, mis haakusid vajaliku toimetuleku ja tsiviliseeriv-ratsionaalsete eesmärkidega (kokkuhoid, isetegemine ja isevarustamine, ratsionaalne kodude ja koduse töö korraldus). Selle juhid säilitasid moderniseerumist edendava ja sotsiaalkriitilise hoiaku. Kodumajandusameti eksperdid pakkusid uuringute põhjal välja põhjaliku ja edumeelse kava nii taluhoonete planeeringu, ruumide sisustuse kui ka maanise töökorralduse osas. Amet mitte üksnes ei soovitanud, vaid nõudis – eriti Aino Käsperi programmiliste kirjutiste kaudu – naiste olukorra parandamist ja isegi traditsioonilise soolise tööjaotuse ümberhindamist.

Ametivõimud omalt poolt võimaldasid pragmaatilistel kaalutlustel naisorganisatsioonidel suuresti jätkata sõjaeelset tegevust ning teatud tegevussuundi isegi edasi arendada (näiteks laialdased argiolude uuringud taludes, senisest radikaalsemad ratsionaliseerimissoovitused). Kui propaganda pealiskihis (päevalehed, näitused) seostati naisliikumine ja argise toimetuleku teemad otseselt natsliku ideoloogia ja sõjavajadustega, siis tegeliku töö tasandil jäi see retoorika tagaplaanile. Ka Ajakiri Naisele väljendas pigem rahvusmeelsust ja andis oma lugejaskonnale nii moraalset kui praktilist

tuge. Sõjaaegse argielu õppetunnid olid olulised – neid läks eriti vaja keerukatel sõja-järgsetel kümnenditel, ent mitmedki toonased soovitusel ja seisukohad pole tänapäevani väärtust kaotanud.

Artikkel on valminud Eesti Rahva Muuseumi projekti „Eesti toidukultuuri moderniseerumine ja toidupärandi tänapäevased rakendused“ (ERM10-6/2016-EE) raames.

Allikad

Ajakiri Naisele. 1944a. „Esimene abi korteri sisustuse purunemisel.“ Jürikuu (4): 17–18.

———. 1944b. „Ajakohaseid pudelite sulgemise viise.“ Jaanikuu (6): 19.

Alenius, Kari. 2003. Estonian Youth Movements under German Occupation 1941–44. – *The Baltic Countries under Occupation. Soviet and Nazi Rule 1939–1991*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 23, toimetanud Anu-Mai Köll, 97–107. Stockholm: Stockholm University.

Calder, Angus. 2008. *The People's War. Britain 1939–1945*. 13. tr. London: Pimlico.

Eesti Rahva Ühisabi. 1943a. *Eesti Rahva Ühisabi toimetused* 1.

———. 1943b. *Abistamise juhend*. Eesti Rahva Ühisabi toimetused 2.

———. 1943c. *ERÜ korraldus*. Eesti Rahva Ühisabi toimetused 3.

Eesti Sõna. 1942a. „300 inimest toitlustamissetevõtteist vilja koristama.“ 8. september, 8.

———. 1942b. „Täna avatakse Kunstihoones suur ülevaatenäitus.“ 19. mai, 4.

———. 1943a. „Otsitakse teid taluperenaise töökoormuse vähendamiseks.“ 27. august, 5.

———. 1943b. „Taluperenaiste õpetatakse uusi praktilisi oskusi.“ 10. september, 3.

———. 1944a. „Eesti Naisliit sõjaaegsete ülesannete täitmisele.“ 18. veebruar, 3.

———. 1944b. „Maanaiste Keskseks pidas peakoosoleku.“ 6. juuli, 2.

Hiio, Toomas, Meelis Maripuu ja Indrek Paavle, toim. 2006. *Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: Inimsusvastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus.

Hiio, Toomas, peatoim. 2011. *Väeteenistusest Eestis ja eestlastest väeteenistuses*. Eesti sõjaajaloo aastaraamat 1. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.

Hinrikus, Rutt, koost. 2006. *Sõja ajal kasvanud tüdrukud: Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist*. Eesti Kirjandusmuuseum ja Ühendus Eesti Elulood. Tallinn: Tänapäev.

———. 2011. *Sõjas kasvanud poisid: Eesti meeste mälestused sõjast ja Saksa okupatsioonist*. Eesti Kirjandusmuuseum ja Ühendus Eesti Elulood. Tallinn: Tänapäev.

Härm, Hella. 1944. „Kas tagasi täisteratoidu juurde?“ – *Ajakiri Naisele* 1 (nääriluu): 16.

Isberg, Alvin. 1992. *Zu den Bedingungen des Befreiers : Kollaboration und Freiheitsstreben in dem von Deutschland besetzten Estland 1941 bis 1944*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Jaigma, Martin, koost. 2014. *Riik malelaua: Saksa okupatsioon Eestis 1941–1944: Eesti Ajaloomuuseumi näituse kataloog*. Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum.

Järva Teataja. 1942. „Maanaiste seltsid jälle tegevust alustanud.“ 2. juuni, 3.

———. 1943a. „Järvamaa 106 organisatsiooni uuestisünd.“ 18. detsember, 3.

———. 1943b. „Maanaised täiendavad oma teadmisi.“ 23. märts, 4.

Jürma, Mall. 1943. „Saateks.“ – *Ajakiri Naisele* 1 (september): 2.

Kaasik, Peeter. 2022. *Suur sõda ja Eesti*. Tallinn: AS Äripäev.

Kannike, Anu. 2021. „Moraalist teaduseni: Eesti naisliikumine ja kodumajandus 1920.–30. aastatel.“ – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 4: 62–78.

Kannike, Anu ja Ester Bardone. 2018. „Veri või vili! Võitlus tervisliku toitumise eest 20. sajandi algupoole Eestis.“ – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 2: 42–59.

Kannike, Anu ja Lauri Vahtre. 2018. *Eesti eluolu sada aastat*. Tallinn: Post Factum.

Kannike, Anu ja Madle Uiho. 2022. *Moodsa elu õppetunnid*. Tallinn: Argo.

Kasekamp, Andres. 2003. The Ideological Roots of Estonian Collaboration During the Nazi Occupation. – *The Baltic Countries under Occupation. Soviet and Nazi Rule 1939–1991*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 23, toimetanud Anu-Mai Kõll, 85–95. Stockholm: Stockholm University.

Kasekamp, Andres. 2005. „Majandusolud.“ – *Eesti ajalugu* VI. *Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*, peatoimetaja Sulev Vahtre, 203–204. Tartu: Ilmamaa.

Kirme, Kaalu ja Maris Kirme, toim. 1998. *Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944*. Tallinna Pedagoogikakõulikooli toimetised. Humaniora A10, 42–49. Tallinn: Tallinna Pedagoogikakõulikool.

Kodumajandusamet. 1941–1944. „Loengud perenaistele kodu ja majapidamise korrashoiu kohta.“ Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.8.

———. 1942a. *Suhkrupeet suhkru asendajana*. Tallinn: Edu.

———. 1942b. *Puhas pesu väikese aja- ja seebikuluga*. Majandus- ja Rahandusdirektoriumi lendleht nr 9. Tallinn: Edu.

———. 1942–1943a. „Aja kasutamise vaatlustabelid talundite kodumajapidamistes.“ Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.1–5.

———. 1942–1943b. „Taluperenaiste andmed köögi ja sääal tehtavate tööde kohta.“ Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.9.

———. 1943. *Aedvilja kasvatamisest ja kasutamisest*. Tallinn: Edu.

———. dat.-ta. *Juhiseid taimedega värvimiseks*. Tallinn: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus.

Kodumajanduskoja toimetused. 1937–1939. Tallinn: Kodumajanduskoda.

Käsper, Aino. 1942a. *Talu hooned ja nende asetus. Eeldusi maanaise töö paremaks korraldamiseks*. Tallinn: Agronoom.

———. 1942b. „Maanaine Eesti taasülesehitamisel.“ – *Eesti Sõna*, 12. august, 4.

———. 1943. „Mida saab praegu teha maanaise tööala ratsionaliseerimiseks.“ – *Ajakiri Naisele* 4 (detsember): 10–11.

———. dat.-ta. „Loeng teemal „Miks majandus vajab töökergeidust.““ – Kodumajandusamet. Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.7.

Lepp, Aino, koost. 2009. *Kaasaegsete mälestusi okupatsioonist ja sõjaaegsest Tallinnast 1939–1944. Näitust „Mureliku suuga“ (okupatsioonist okupatsiooni 1939–1944) täiendav ja illustreeriv lisa*. Tallinn: Tallinna Linnamuuseum.

- Libe, Juhan. 1944. „Elu ja töökorraldus sõja ajal.“ – *Eesti Sõna*, 6. mai, 2.
- Loorits, Oskar. 1950. *Okupatsioon rahvapilke kõverpeeglis*. Stockholm: Tõrvik.
- Lääne Sõna. 1942. „Riigiminister Alfred Rosenberg Tallinnas.“ 19. mai, 1.
- Maa Sõna. 1942. „Maanase tööpäev.“ 22. detsember, 5.
- . 1943. „Saksa taluperenaine tootmislahingus.“ 14. detsember, 4.
- Mainla, Enn, koost. ja toim. 2003. *Spordist Eestis Saksa okupatsiooni perioodil*. Tartu: Eesti Spordimuseum, Eesti Spordiajaloo Selts.
- Masso, Salme. 1941. „Toiduainete ratsionaalsest kasutamisest. Raadioloeng 8. detsembril 1941.“ – Kodumajandusamet. Loengud perenaistele kodu ja majapidamise korrashoiu kohta. Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.8, 39–41.
- Maripuu, Meelis. 2012. *Omaalitsuseta omaalitsused: halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944*. Dissertationes historiae universitatis tartuenssis 26. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- . 2019. Saksa okupatsioon. – *Tallinna ajalugu IV. 1917–2019*, toimetanud Toomas Tamla, 179–185. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv.
- Mikk, Marta. 1943. „Kodusel teel valmistatud viljakohv.“ – *Ajakiri Naisele* 3 (november): 19.
- Noormets, Tiit. 2002a. Eesti elu-olust Saksa okupatsiooni all Teise maailmasõja ajal. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri* 4: 59–66.
- . koost. 2002b. *Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944: Eesti üldine olukord ja rahva meeleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis*. Tallinn: Eesti Rahvusarhiiv.
- Nurmis, Kristo. 2011. *Das fein geschliffene Glas. Saksa okupatsiooni aegne propaganda organisatsioon Eestis*. Magistritöö. Juhendanud Olaf Mertelsmann. Tartu Ülikool, filosoofiateaduskond, ajaloo ja arheoloogia instituut.
- . 2013. „Eesti ja eestlane Saksa okupatsiooni aegsetel propagandaplakatil, 1941–1944.“ – *Kunstiteaduslikke uurimusi = Studies on art and architecture* 22 (1–2): 30–71.
- Padernik, Karin. 1944. „Vitamiinirikast toitu kevadel.“ – *Ajakiri Naisele* 4 (jürikuu): 22.
- Peil, Mirjam. 1998. „Ajakiri Naisele 1943–1944. Üks taastamiskatse.“ – *Kultuur Eestis sõja-aastail 1941–1944*. Tallinna Pedagoogikaülikooli toimetised. Humaniora A10, toimetanud Kaalu Kirme ja Maris Kirme, 42–49. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Pillak, Peep. 2003. „Estonian Cultural Heritage Lost in Wars and Occupations.“ – *The Baltic Countries under Occupation. Soviet and Nazi Rule 1939–1991*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 23, toimetanud Anu-Mai Köll, 111–119. Stockholm: Stockholm University.
- Põllumajanduse Keskvalitsus. 1942. „Kodumajandusameti 1942. a eelarve kavad.“ Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1011.85.
- Ränk, Gustav. 1943. „Kodu rahvustunde kasvatajana.“ – *Ajakiri Naisele* 4 (jürikuu): 4–5.
- Postimees. 1942a. „Põllumees on rahva kandvaim alus. Harjumaal algas tootmislahing“ 15. jaanuar, 2.
- . 1942b. „Teadaaanne.“ 8. august, 2.
- . 1942c. „Tartu restoranide ja kohvikute teenistujad lõikusabitöödel.“ 11. september, 4.
- . 1943a. „Nõuandmisest perenaistele.“ 10. veebruar, 3.
- . 1943b. „Loodi talutööde ratsionaliseerimise komisjon.“ 22. aprill, 2.

———. 1943c. „Värskendatakse maaperenaise teadmisi. Kodumajandusliku nõuandetöö korraldamine maal.“ 11. detsember, 2.

———. 1944a. „Büroole „Võitluse hävinguga“ uusi töökodasid.“ 22. märts, 4.

———. 1944b. „Sõjaaegne nõuanne maanaisele.“ 3. veebruar, 3.

———. 1944c. „Maanaisteseltside panus rinde heaks.“ 17. veebruar, 5.

Rezeptdienst. *Reichsausschuss für volkswirtschaftliche Aufklärung*. Berlin: Reichsnährstand Verlagsges. (Museum-digital. Staatliche Museen zu Berlin. <https://smb.museum-digital.de/people/52768>).

[Roger, Lydia]. 1943. „Koonda ja säilita rahvuslikku elujõudu!“ – *Ajakiri Naisele* 1 (september): 4.

[Saar, Hans]. 1941. „Eestis toidukaartide sisseseadmise määrus.“ – *Ametlik Teataja = Amtlicher Anzeiger* 8. 5. detsember, 70.

Sakala. 1944. „Maanaiste hoogne töö.“ 27. märts, 4.

[Samarüütel, Erna?]. 1941a. „Kodumajandusameti tegevuskavast.“ – Kodumajandusamet. Loengud perenaistele kodu ja majapidamiste korrashoiu kohta. Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.8, 4–8.

———. 1941b. „Kodumajanduse arendamistöö uuesti korraldamisel.“ – Kodumajandusamet. Loengud perenaistele kodu ja majapidamiste korrashoiu kohta. Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.8, 14.

Sillaots, Marta. 1944. „Meie elame siiski.“ – *Ajakiri Naisele* 4 (jürikuu): 2.

Soosaar, Leida. 1942a. „Puhtuse ja korra küsimusi. Raadioloeng 16. märtsil 1942.“ – Kodumajandusamet. Loengud perenaistele kodu ja majapidamise korrashoiu kohta.“ Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-1165.1.8, 115–120.

———. 1942b. „Kogugem ja kasutagem jõhvikaid.“ – *Sakala*, 22. aprill, 2.

———. 1943. „Või aseaine leiva kattteks.“ – *Eesti Sõna*, 15. veebruar, 4.

Sumner, Judith. 2019. *Plants go to War. A Botanical History of World War II*. Jefferson: McFarland & Company.

Treitel, Corinna. 2020. *Eating Nature in Modern Germany. Food, Agriculture and Environment, c. 1870 to 2000*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tönsmeier, Tatjana, Peter Haslinger, Włodzimierz Borodziej, Stefan Martens ja Irina Sherbakova, toim. 2022. *Fighting Hunger, Dealing with Shortage. Everyday Life under Occupation in World War II Europe: A Source Edition*. 2 köites. History of Warfare 133. Leiden; Boston: Brill.

Tönsmeier, Tatjana, Dirk Luyten, Karl Christian Lammers ja Irina Sherbakova. 2022. „Fighting Hunger, Dealing with Shortage. Everyday Life under Occupation in World War II Europe – an Introduction.“ – Tönsmeier, Haslinger jt 2022, kd 1, IX–LVIII.

Anu Kannike – PhD, Eesti Rahva Muuseumi vanemteadur. Tema peamiseks uurimisvaldkonnaks on 20. sajandi argikultuur ja selle moderniseerumine, esmajoones kodu- ja toidukultuur. Ta on avaldanud uurimusi ka vaimse kultuuripärandi tänapäevastest tõlgendustest ja rakendustest ning museoloogiast, kureerinud näitusi ja toimetanud teadusartiklite kogumikke.

E-post: [anu.kannike\[at\]erm.ee](mailto:anu.kannike[at]erm.ee)

The Estonian Women's Movement during the German Occupation 1941–1944: Adaptation and Development

Anu Kannike

Keywords: German occupation, women's movement, Home Economics Authority, modernisation, everyday life

Life during the Second World War in Estonia has mainly been studied from the viewpoints of military history, human losses and crimes against humanity, administrative arrangements, and propaganda. There are no comprehensive academic studies of everyday life or the women's movement. The article provides a preliminary view of women's initiatives in organising everyday life and counselling during the period of German occupation (1941–1944), focusing on the activities of the Home Economics Office. The analysis is based on manuscripts and documents from the Estonian National Archives, the media, and other official documents.

As the economic priority of the occupation authorities was to support the front, the civil population suffered from a lack of industrial goods and food products, fuel and electricity. In December 1941, a system of food rationing was introduced and farms were obliged to sell their products to the state. People had to rely on an extensive system of natural economy and exchange between the city and the countryside, saving methods and substitute products. Social assistance was built on local pre-war experiences and structures, but also on new organisations that followed the patterns of Nazi Germany. An umbrella organisation was set up called Joint Assistance of the Estonian People (*Eesti Rahva Ühisabi*) which organised collection campaigns and delivered aid to families in need as well as soldiers at the front. The ERÜ was integrated into the power structures of the German occupation authorities, although its rhetoric also emphasised the need to enforce the Estonian national spirit and the people's vitality.

Women played a significant role in the efforts to normalise everyday life. In September 1941, the Office of Home Economics was established. This meant a restoration of the structure of the pre-war Chamber of Home Economics (1936–1940), thus the chief women's organisation did not rely on a model imported from Germany. Through its network of local consultants the office arranged lectures and courses for women. Due to its subordination to and financing through the Board of Agriculture, the main target group was country women. For example, from early 1942 to early 1943 it delivered about 400 courses to about 8,000 participants and 535 lectures to about 12,000 participants. Home economics experts also delivered advice in the media.

The most topical theme was saving, which was also in the focus of the occupation authorities' official consumption policy. Several exhibitions introduced rational methods of production and consumption, which also served the interests of Nazi propaganda. The Office of Home Economics published leaflets and booklets on nutrition, household laundry, dye plants, etc. Housewives were convinced to cook and eat more vegetarian dishes, although they were not counselled to abandon meat altogether. In addition, nutritional issues were not politicised, unlike in Germany where "natural eating" became one of the main ideas of fascist biopolitics.

The *Woman's Journal* (1943–1944) was also an influential channel for advising and supporting women and homes. It was a predominantly nationally minded journal that largely ignored official pro-

paganda. There are no articles praising life in Germany or the achievements of German women, as were published frequently in the dailies. The advice is practical and, speaking to women, the authors do not underline their obligations but try to support their spirit and keep alive hope for a better future.

The main efforts of the Office of Home Economics were focused on improving women's situations by reducing their workloads and making their domestic work more effective. For this purpose, the Office launched long-term field studies in farms all over Estonia. Office consultants documented the use of time, with the results indicating that women had excessive workloads and that there was a lack of measures to alleviate this. In 1942, Aino Käsper, deputy head of the Office, published a book in which she made suggestions for organising women's work on farms in a more rational manner. She described improvements that could be made by better planning of buildings, solving technical problems, and abandoning the traditional gendered division of work and making more investments in the comforts needed for women.

During the period of German occupation, the women's movement in Estonia adapted to the structures and financing priorities of the German authorities. At the same time, the opinion leaders of this movement clearly prioritised everyday coping strategies – saving, self-provisioning, rational organisation of homes and housework. They maintained their pre-war nationally minded, yet socially critical, attitudes, aiming to empower women even at a time of crisis.

Anu Kannike holds a PhD in ethnology and is senior researcher at the Estonian National Museum. Her main research focus is Estonian everyday culture and its modernisation in the 20th century, particularly home and food culture. She has also published studies on the contemporary interpretations and applications of intangible cultural heritage and museology; she has curated several exhibitions and edited collections of scholarly articles.

E-mail: [anu.kannike\[at\]erm.ee](mailto:anu.kannike[at]erm.ee)

Ema mälestusi lugedes. 1926. aastal sündinud naise meenutused sõjaaegsest ja -järgsest argielust

Anu Korb

Teesid: Artikli aluseks on Pärnumaa väiketalus sündinud-kasvanud Linda Teesalu, artikli autori ema mälestused, mille ta pani kirja järeltulijaile mõeldes oma pika elu viimasel aastakümnel. Talletatud mälestuste põhjal analüüsin, mil moel tulevad Teise maailmasõja sündmused ja selle järelmõjud esile üleskirjutustes, mille keskmes on argielu, ning kuivõrd aitab mälestustega tutvumine toimunud paremini mõista. Üksikisiku mälestused moodustavad koos teiste inimeste mälestustega võrgustiku, milles tulevad esile põlvkondlikud mustrid. Kirjalikud jutustused ja teistelt kuulud lood möödunud annavad omakorda mälule tuge. Sõja ja okupatsioonidega seostuv traumakogemus puudutab ka neid inimesi, kes ei sattunud otseselt sõjaväljale, küüditamise või vangistamise ohvriks.

Võtmesõnad: kultuurimälu, mälestusjutustus, okupatsioonid, sõda, sündmus, trauma

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24130>

Sissejuhatuseks

Artiklis analüüsin, kuivõrd ja mil moel tulevad Teise maailmasõja sündmused ja sõja järelmõjud esile peamiselt argielule keskenduvates eluloolistes mälestustes. Kasutan Pärnumaa väiketalus sündinud-kasvanud ema Linda Teesalu (snd Vaimann, eestistatud Järvemets; eluaastad 1926–2022) mälestusi, mille sain oma valdusse pärast ema lahku-mist. Oma eluajal ta neid kellelegi lugeda ei andnud ja nii polnud võimalik kirjutada kohta täiendavaid küsimusi esitada. Samas püüan meenutada, mida ma ise, ilmale tulnud mõned aastad pärast sõja lõppu, vanematelt ja teistelt sugulastelt sõjaaja ja sellele järgneva kohta eri eluperioodidel kuulsin. Kuivõrd haakub ema kirjutatud minu lapsepõlve- ja noorpõlvemälestustega? Kuidas mõjutas süüvimine ema talletatud mälestustesse minu arusaamu tagantjärele?

Ema pani mälestused kirja oma pika elu viimasel kümnendil, aastatel 2014–2019. Kirjutamine oli ema jaoks harjumuspärane tegevus, sest suurema osa oma tööteest oli ta töötanud ajakirjanikuna. Oma ametis oli ta suuresti iseõppija, sest vastavat erihari-dust tal ei olnud. Kuna ta töötas ajakirjanikuna esmalt tolleaegse Kingissepa rajooni ajalehe juures, hiljem ajakirja Sotsialistlik Põllumajandus toimetuses, olid tema tööala-sed kirjutised enamjaolt seotud õpitud erialaga – põllumajanduse ja maaeluga.

Ema säilitas huvi ümbritseva vastu, hea mälu ja erksa meele oma elupäevade lõpuni. Isiklike mälestusi hakkas ta talletama eeskätt oma suurperele – neljale lapsele ja nende järeltulijaile mõeldes. Ta nägi oma eluajal ära ka kolm viienda põlvkonna esindajat. Oma kirjanekutega soovis ta noorematele esivanematest ja endisaegsest

elust-olust teadmisi anda, ilmselt pidas vajalikuks ka põhjendada oma keerulistel aegadel tehtud valikuid. Mõnda eluetappi on kirjeldatud korduvalt – sündmusi, olusid jm vastavalt pealiskaudsemalt või põhjalikumalt käsitledes. Mälestuste kirjapanemine pakkus talle rõõmu, see oli tema jaoks suuresti teraapiline tegevus, mis võimaldas taas läbi elada elu helgemaid hetki, ent aitas ka leppida elus ette tulnud keeruliste olukordade ja solvumistega.

Mälestused, individuaalne ja kollektiivne mälu

Enam kirjanekud võib liigitada mälestuste alla. Minevikust jutustavaid autobiograafilisi tekste ongi kõige sagedamini nimetatud mälestusteks või täpsustatult eluloolisteks mälestusteks (Hinrikus 2016, 253). Etnoloogist kirjanik Ilmar Talve (1997, 7) toob esile, et mälestuste kirjutaja tahab aidata lugejal orienteeruda ajas, milles ta on elanud, ja sündmustes, mis on tema elu jooksul toimunud. Oma kogemustest lähtuv jutustus tugineb meenutaja elu olulisematele sündmustele (Pöysä 1994, 234; Ukkonen 2000, 39–40), kuid on seotud ka ühiskonna oluliste kogemustega. Nii on sündmuste jutustamine kultuuriomane moodus muuta osa maailmast mõistetavaks iseendale ja kuulajatele (vt Salmi-Niklander 2009, 21).

Kristi Salmi-Niklander toob esile sündmusjutustuse mõiste. Sündmusjutustuseks nimetab ta minevikku suunatud mälestusjutustustest erinevat kaasaegset jutustust, mille teemadeks on lähiminevikus toimunud suhteliselt tavapärased sündmused (nt reisid, matkad, peod, võistlused), mis tulevad argipäevast esile, kuid ei sisalda indiviidi või ühiskonna elu muutvaid elemente (Salmi-Niklander 2004, 172–174).

Sündmus, kogemus ja jutustamine mõjutavad üksteist vastastikku aktiivselt. Indiivid kogeb nähtusi oma vaatenurgast, aga võib suhestada allikmaterjali ka teiste asjaosaliste meenutustega (Salmi-Niklander 2009, 20–21). Olaf Mertelsmann (2006, 132–133) rõhutab, et mälestused on ajaloolase jaoks eelkõige allikas sellest, mida ja kuidas mäletatakse. Mälu on subjektiivne, seda mõjutavad meie haridustee, meedia, poliitilised eelistused, raamatud, filmid, isiklikud kriisid jne. Mälestusi mõjutab paratamatult ka aeg, mil need on kirja pandud. Nõukogude Eestis oli mälestuste avalikustamine neid korrigeerimata praktiliselt võimatu.

Et Nõukogude Liidu lagunemisega lahvas Eestiski nagu mitmetes teistes Ida-Euroopa maades elulugude ja mälestuste kogumise buum, on üsna ootuspärane. Eestis andsid sellele hoogu ka mitmed üleskutsed. Näiteks kirjutas Mart Laar: „Pannes kirja kas iseenda või vanemate-vanavanemate mälestused, on igaühel võimalus kaasa aidata meie ajaloo rahvale tagasiandmisel“ (Laar 1988, 13). Eestis käivitas mälestuste kogumise Muinsuskaitse Selts 1988. aastal, teatepulga võttis üle Eesti Kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv (Hinrikus 2009, 107).

Eluloolises kirjutises jooksevad kõrvuti vähemalt kaks kronomeetrit – isikliku elu sündmused ja „suur ajalugu“. Siin on tegemist konstrueeritud minevikuga, mille taastoomisel tugineb kirjutaja enda ja sageli ka oma lähedaste mälule ja lähtub kirjutamis-aegsest „olevikust“. Seega on olulise mõjuga ajavahe, mis eraldab sündmuste läbielamist ja nende kirjapanemist. Mälu võimendab ajapikku emotsionaalselt eredamaid aspekte (Kirss 2006a, 621–623).

Elulugude ja mälestuste uurimisel võib lähtuda kollektiivse mälu mõistest, mille tegi tuntuks Maurice Halbwachs. Halbwachi hinnangul on individuaalsete mälestuste sisu ühtlasi kollektiivne, sest indiviidi võime meenutada ja mäletada on põimitud kollektiivse mälu raamidesse (Halbwachs 1985, 381). Kultuurimälu uurija Aleida Assmann (2006) rõhutab, et individuaalne kogemus laseb end tõlkida kollektiivsesse mälusse, kuid võtab sobiva kuju. Seega ei ole mälestused isoleeritud, vaid moodustavad koos teiste inimeste mälestustega võrgustiku (Assmann 2021, 28).

Aleida Assman (samas, 30) rõhutab, et iga mingisse vanuseastmesse kuuluvat inimest mõjutavad kindlad ajaloolised tuumkogemused ja tahes-tahtmata on aastakäikudel sarnased veendumused, hoiakud, maailmapilt, ühiskondlikud väärtusmõõdikud ja kultuurilise tõlgendamise mallid. Rutt Hinrikuse sõnul on naiste sõjamälestustele iseloomulik, et põhiosa neist ei käsitle mitte rindeelu, vaid tagalat (Hinrikus 2009, 115). Ta märgib, et 20. sajandi esimesel poolel sündinud põlvkondade jaoks on Teine maailmasõda sündmuseks, mis on nende elu kõige rohkem muutnud või oluliselt varjutanud (Hinrikus 2016, 262–263). Alates 1988. aastast kogutud mälestustes ja elulugudes pööratakse tagasi sõja-aastate või neist aastaist lähtunud sündmuste poole, sageli varasemast radikaalselt erinevate tõlgendustega, ja esitatakse arvukalt seni maha vaikitud fakte.

Eesti Kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv on koostöös ühendusega Eesti Elulood kogunud spetsiaalselt sõja meenutamisele keskenduvaid elulugusid, nt 2003/2004. aastal eluloovõistlus „Minu ja mu lähedaste elu Saksa ajal“ (tulemuseks 194 teksti ja 10 intervjuud) ja 2004/2005. aastal kogumisvõistlus „Sõja mõjud minu ja meie pere elus“, mil kogu täienes paarisaja uue tekstiga (Hinrikus 2009, 112). Kuid ka teiste kogumisaktioonide käigus kogutud ainese puhul on suurema osa enne 1940. aastat sündinud autorite mälestustes dominantsel kohal sõjasündmused või sõjast põhjustatud elumuudatused.

Kuigi eluloojutustustes üldiselt trauma mõistet ei kasutata, on sõjast jutustavad lood enamasti seotud traumaatiliste kogemustega. Seda esmalt meditsiinis ja psühhiaatrias tuntud mõistet on alates 20. sajandi teisest poolest kasutatud ühiskonna valu- ja kannatuskogemuse märkimiseks (Jaago 2018, 114). Leena Kurvet-Käosaar (2008, 136–137) toob esile, et trauma eeldab sündmuste ja olukordade järelmõju ja selle teadvustamist. Eestis 20. ja 21. sajandi vahetuse avalikkuses esilekerkivateks traumaatilis-

teks kogemusteks võib pidada Nõukogude võimu kehtestamisest lähtunud repressioone, nn eesti ja vene küsimust, Teises maailmasõjas Saksa sõjaväes teeninute ja metsavendade vastupanu teemat (Aarelaid-Tart 2016, 46 jj).

Ema elukäik ja mälestused

Pärnumaa väiketalus kasvanud ja vanema õe kõrval lugemisoskuse omandanud Linda alustas 6-aastasena 1933. aasta sügisel õpinguid kohalikus Jõõpre 6-kl koolis. Ta lõi aktiivselt kaasa kooli isetegevusringides ja astus kodutütarde ridadesse. Kodus ja koolis peeti omariiklust oluliseks, nii kasvas Linda rahvusliku meelsuse vaimus. 6-klasilise kooli lõpetas Linda 1940. aasta kevadel, suvel okupeerisid NSV Liidu relvajõud Eesti. Linda oli varasest lapsepõlvest omandanud talutöö-oskused ning koolivaheaegadel töötanud suurtaludes karjasena ja perenaise abilisena. Kooli lõpetamise järel jäi ta kodukohta, teenides ülalpidamist suurtaludes töötades. Tema tööpanust hinnati, ise toetus ta paremal järjel olevate talude perenaiste kogemustele, omandades neilt töövõtteid ja majapidamisnippe. Kui Teine maailmasõda jõudis Eesti pinnale, elas Linda endiselt kodutalus. Saksa okupatsioonipäevil 1943. aasta sügisel alustas ta õpinguid Polli aianduskoolis. Sõjapäevil katkes vahepeal õppetöö, kuid jätkus Nõukogude okupatsiooni tingimustes 1944. aasta sügisel. Aiandusagronoomi kutse sai ta 1947. a talvel Türi aiandustehnikumist. Kooli lõpetamisega samaaegselt abiellus Linda oma koolikaaslasega, kes oli hoidnud kõrvale nii Saksa kui Nõukogude mobilisatsioonist. Noored suunati esmalt tööle Hiiumaale ja paar aastat hiljem Saaremaale. 1949. aasta märtsiküüditamine tabas ka Linda õde Salmet, kes küüditati koos kolme eelkoolialise lapsega Novosibirski oblastisse.

Ema pani ühtekokku kirja ligi 1000 lk mälestusi. Ta alustas oma vanemate tutvustamise ja sünnikodu rajamise looga ning jõudis sealtkaudu oma arvukate sugulaste ja naabrite elukäikude kirjeldamiseni. Võib öelda, et oma kirjapanekutega võtab ema mõneti ajaloolase-krooniku rolli. Tema talletatud pere- ja suguvõsaloost võib leida detailseid etnograafilisi kirjeldusi (nt taluelamud, talutööd), toimunud sündmuste kajastusi (nt laadad, pere- ja külapeod), nii omaenda kui lähikondsete ja naabrite saatustest jutustades annab ta toimunule ka omapoolseid hinnanguid. Sündmus, kogemus ja jutustamine-kirjutamine mõjutavad üksteist vastastikku aktiivselt. Kirjapanekutes ei lähtunud ema kogumisvõistluste üleskutsetest ega etteantud kirjutamisjuhenditest, ta eesmärgiks polnud oma lugu mäluasutusse jäädvustada. Siiski ei tunne ma süümeppiinu, jagades osakest ema mälestustest üldsusega. Arvan, et tajun vaistlikult seda õhkõrna piiri, mis peab jääma avaliku ja privaatse teabe vahele.

Kui ema oma kirjapanekuid alustas, oli Eesti Vabariigi taastamisest möödunud enam kui 20 aastat. Selleks ajaks oli trükivalgust näinud hulk viimastel aastakümnetel ilmunud eluloo- ja mälestusraamatuid, mida ema ka meelsasti luges. Rutt Hinrikus

(2010, 35) rõhutab, et kirjalikud jutustused möödunust annavad mälule tuge. Emale andis kindlasti loetu inspiratsiooni, ka sai ta oma mälestustes esile tuua Nõukogude päevil maha vaikitud fakte ja väljendada oma tundeid ja mõtteid riiklikku tsensuuri kartmata. Oma mälestustes keskendub ema eeskätt igapäevaelus toimetulekule nagu paljud teisedki naised.

Kuna ema pole kunagi päevikut pidanud, ei saanud ta toetuda eelnevalt kirjapanud. Küll aga konsulteeris ta mitmel puhul oma lähikondsete ja koduküla inimestega, täpsustades mõningaid andmeid telefoni teel.

Emade detailsemad mälestused on pärit just lapsepõlvest ja neiueast, Eesti Vabariigi päevilt enne Eesti okupeerimist. Sõja- ja Nõukogude okupatsiooni eelset lapsepõlve meenutab ta harmoonilisena, mis on iseloomulik paljudele sama põlvkonna inimestele, kes on mälestusi talletanud (vt nt Jaago 2023, 465). Lapsepõlvkodust kirjutades tuleb ema mälestustes esile esimene sõjaga seotud oluline info. Nimelt sai Linda isa Juhan, kes oli sündinud 1898. a jaanuaris vallaslapsena, Vabadussõjas osalemise eest tüki maad Audru kihelkonnas Jõõpres. Ta ostis veidi maad lisaks ja nii kasvas Linda Pärnumaa väiketalus. Tema mälestustest võib küll lugeda majanduslikult paremal järjel olevatest taludest, kuid sotsiaalse ebavõrdsuse teema tema kirjapanekutes esile ei tõuse, pigem rõhutab ta suurtalude omanike edasipüüdlikkust, lugupidavat suhtumist oma töölisesse ja hooajatöölise kohtlemist pere liikmetega võrdväärselt. Tiiu Jaago (2001, 278) näitab, kuidas talus kasvanud jutustajad eksponeerivad minevikust kaasajal positiivseks peetava, mis seostub talu hea käekäigu kujundamisega. Ene Kõresaare (2005, 43) hinnangul on ettekujutus lapsepõlveühiskonnast kui informaalset võrdsuse põhimõttel toimivast harmoonilisest kooslusest vanemate eestlaste elulugudes dominante teadmine. Sündmuste ja elu-olu kirjeldamisel on ema loos märgata sõjaeelse generatsiooni elulugudele iseloomulikke rahvuslikku meelsust. Uhkusega kirjeldab ta näiteks tegutsemist kodutütarde ridades ja emotsionaalset kohtumist president Pätsuga.

Emade mälestustes ei ole sõda ja sõja mõjud esiplaanil. Tema koduküla ja selle lähikümbrus jäi sõjapäevil otsesest lahingutegevusest puutumata. Nii ei pidanud pere üle elama pommitamist ega selle tagajärjel tekkinud purustusi. Kuna peres kasvasid ainult tütred, ei hüstanud neid ka sundmobilisatsioon. Majanduslikud probleemid jäid sõjapäevil peamiselt vanemate õlgadele ja ei puudutanud samavõrd noort neidu. Kuna oma toidukraam kasvatati suuresti ise, ei tuntud Linda kodus esialgu ka toidupuudust.

Teisalt mõjutas Teise maailmasõja jõudmine Eesti pinnale, aga ka sellele eelnenu – Punaarmee sissetung Eestisse 1940. aasta suvel, riigipööre 21. juulil ja liitmine Nõukogude Liiduga 6. augustil põhjalikult kogu ühiskonda. Muutus Eesti senine riigikorraldus, represseeriti poliitiline juhtkond, algasid sotsialistlikud ümberkorraldused, natsionaliseerimine.

Artiklis analüüsin ema mälestuste seda osa, mis seondub Eesti okupeerimise, Teise maailmasõja ja sõja järelmõjudega. Teemadena kerkivad esile okupatsioonid, küüditamine, sõda Eesti pinnal, sõjaaegne argielu (õpingud aianduskoolis, tähtpäevade tähistamine, noorte suhted, oma pere loomine).

Linda Järvemets 1947. aastal. ERA, DF 48239.

Mälestused Eesti okupeerimisest ja sõja jõudmisest Eesti pinnale

Maatüdruk tajub uue korra kehtestamist riigisümboolika muutumises, aga ka vaikes vastuhakus.

See oli 1940. aasta suvi, mil hakkas Eestis kehtima nõukogude võim. Taludele anti korraldus, et mingil tähtpäeval, ei tea, millisel, pidid kõikjal masti tõmmatama punalipud, mille nurgas kindlasti kollane sirp ja vasar. Vastavad lõiked ja lipu mõõdud anti teada ajakirjas „Taluperenaine“. Kuulsin öösel õmblusmasina klõbinat pererahva magamistoas, kus perenaine õmbles punalippu. Kõik kartsid võimalikku karistust käsu täitmata jätmise korral. Nii lehviski ettenähtud päeval õuemastis, kus oli seni olnud sini-must-valge, nüüd punane plagu. Ka kellad kästi keerata Moskva aja peale, s.o üks tund ette. See nõue jäeti täitmata, sest kellaega ju õuest kindlaks teha ei saa.

Seik näitab küll eestlaste meelsust, kuid ajapikku tuli lähtuda ikkagi okupantide seatud ajast. Kuna isatalu oli väike, ei ohustanud peret esialgu maa võõrandamine, väiketalunikule pakutud hoopis maad lisaks.

Vene korra ajal maa riigistati ja anti kehvikutele suurtaludest juurdelõikeid. Minu isal väiketalunikuna oleks olnud samuti võimalik juurdelõiget saada, kuid isa keeldus sellest kategooriliselt. Ta teadis maa hinda, oli südamega põllumees ja ütles, et teise pere maad ta ei võta.

Isaga lähedastes suhetes olnud tütar näeb pakutud lisamaast loobumises märki, et isa käitus õiglase ja väärrika mehena, kes ei soovi teiste arvelt kasu saada. Ta lisab, et isa keeldunud ka pakutud miilitsa-ametist, mis säästis võimu vahetumisel ilmselt ta elu.

Sõjategevuse jõudmist Eesti pinnale kirjeldab ema läbi ereda mälestuse ehk nn mälusähvatuse (*flashbulb memory*), mis on mällu sööbinud tugeva emotsiooni tõttu. Mälusähvatuseks on hakatud nimetama mälestusi, mida inimesed mäletavad, „nagu oleks see olnud eile“. Inimesele meenuvad eredalt siiski ainult mõned episoodid või detailid, seega pole tegemist täielikult fotograafilise mälu (Korkiakangas 1994, 64–65). Ema meenutab:

Mulle meenus 1941. aasta, kui oli alanud Teine ilmasõda ja lahingud jõudsid ka Eestisse. Mängisin parajasti eeskambris lõõtsa (õigemini küll õppisin seda pilli tundma), kui sisse tormas isa, rebis mul pilli käest ja ütles: „Väljas käib sõda ja sina mängid pilli.“ Läksin õue. Mulle öeldi, et Sauga mõisas toimus lahing, kus surma sai 2 või 3 meest. Ema teadis, et nende hulgas oli ka minu esimene armastus M.L. Ma olen küll lapsena ristitud, leiris käinud ja laulatatud, kuid hingelt olen olnud lapsest saadik ateist. Käies koos vanaemaga kirikus, ma kunagi ei palvetanud, ei teinud seda ka söögilauas. Kuid seda teadet kuulnud tuli mulle tunne, et pean palvetama. Kodus vanemate silma all häbenesin seda teha. Läksin siis joostes suure kraavi juurde, laskusin põlvili kraavi (vett seal ei olnud, vaid rohtunud põhi) ja palvetasin jumala poole. Mida ma palves laususin, ei tea enam, kuid see oli minu elus esimene ja viimane palve jumalale.

Kuidas sõda inimelusid pillutab ja pereliikmed lahku ajab, kirjeldab Linda hoopis sõbranna – noore praktikandi kodu kaotusena.

Ira oli Kehtna kõrgema kodumajanduskooli praktikandina Lepiku talus, sain temaga päris südamesõbrannaks nagu naabri Maigagi. Tihti istusime Lepiku (naabertalu) toas diivanil kõrvuti, käed teineteise piha ja kaela ümber. Me rääkisime teineteisele kõigest. Kui sõda jõudis Eestisse, oli Ira sunnitud jäämagi Jõõpresse. Ema oli tal ammu surnud, isa mobiliseeritud Nõukogude armeesse, kasuema koos väikese õega läinud Saksamaale. Tal ei olnud enam kodu mujal kui Lepikul ja seal koheldi teda samaväärselt peretütrega.

Linda kujutab mälestustes oma lapsepõlvkodu, aga ka teisi koduküla inimesi empaatiliste, toetavate ja ühtehoidvatena. Nagu talus praktikal olnud neiule sai osaks pereliikmetega võrdväärne suhtumine, võib esile tuua ka sõjapõgenike tallu jõudmise kirjelduse, kus hädasolijaile pakuti parimat, mis majapidamises leidis.

Kartul andis head saaki, eriti sõja aastal 1941, kui lahingud käisid Eestis mitmel rindel ja ka Pärnu-Jaagupi kandis. Jõõpre ja Lavassaare jäid puutumata. Siis hakkas meile tulema sõjapõgenikke Maimast. Tuli onu pere hobuse ja vankriga, vankril hädavajalik kraam. Samuti tuli onu naabri Uida pere mõne-kuise pojaga. Tema kasutada anti tagakamber. Üldse leiti kõigile ruumi. Olid vaid naised ja lapsed, mehed vist hoidsid mobilisatsioonist kõrvale ja nende asukohta ei reedetud. Läbi käis ka Sepa küla teiste talude rahvast. Toidupott oli pea alati tuel ja kartulit jätkus kõigile. Kuna suvel olid olnud Salme pulmad, oli lihakraami ning nisu- ja rukkipiüli. Mäletan, et küpsetasin ahjutäie saiu ja saunanaine Hilda ütles, et sa oled sisse pannud ka muna. Tõesti, panin taigasse nii võid kui mune. Küpsetasin nii saia kui peenleiba. Piim, või ja munad ning kõõgiviili oli omast käest ja kõik said söönuks.

Okupatsioonid mälestustes

Eestlaste mälestustes on sage kahe okupandi – venelase ja sakslase võrdlemine. Rutt Hinrikus märgib, et 1920. aastatel sündinud põlvkond meenutab sõda, okupatsiooni ja tumedat tulevikku kui aega, mil õiget valikut oli raske teha. Taheti võidelda Eesti eest, aga polnud selge, kuidas seda teha. Kommunismivastast võitlust nähakse siiski antifaašistlikust võitlusest olulisemana, sest kommunism oli toonud Eestile suuremaid kannatusi (Hinrikus 2006, 8). Tiina Kirss rõhutab, et üksikisiku Saksa okupatsiooni-aja mäletamine sõltub sellest, millised tõlgendusmallid on talle kättesaadavad. Ka venelaste-sakslaste kontrast ei ole iga kirjutaja poolt iseseisvalt „välja mõeldud“, vaid tugineb sotsiaalsele mäluvarale, mida on suulise pärimusega edasi antud. Saksa ja esimese Nõukogude okupatsiooni vahel toodud võrdlused on asjatunnistajate elulugudes sagedased ning neid võib pidada narratiivseteks skeemideks (Kirss 2006b, 141, 147).

Minu ema tsiteeris viimastel aastakümnetel sageli oma isa, kes toonitas, et sakslased ja venelased on mõlemad okupandid, kuid sakslased on ikkagi kultuurrahvas. Ta jagas ka paljude oma eakaaslaste tolleaegset lootust saada tagasi omariiklus.

Kui Eestisse marssisid sisse Saksa väed, lootsime kõik, et nüüd on Vene okupatsiooni lõpp ja saame tagasi Eesti Vabariigi. Seenä (õemees) tõmbas kodus Nurgal vardasse sini-must-valge lipu ja tõttas siis kirikusse ja õhtuõhus kaikusid kirikukella helinad, mis kuulutasid uue ajastu algust. Ta astus Omakaitsesse ja käis selles liinis tundmatuid radu. Kuipalju ta oli osanik punaametnike hukkamisel, ei tea omaksed. Sageli oli ta hommikul koju tulnud purjuspäi, kaasa toonud sel ajal poes mitte müüdavaid toiduaineid. Vene vägede teistkordsel tulekul tuli tal maksta oma eluga ja pere Siberisse küüditamisega.

Mitmed leheküljed ema mälestustes on pühendatud Saksa okupatsioonipäevil 1943. aastal alustatud aiandusõpingutele Polli aianduskoolis. Oma õppima suunamisel näeb ta olulisena isa rolli, kes oli rajanud kodus puuvilja- ja marjaaia ning soovitas tütrele õppida aednikuks, et siis kogu talu põllumaa aia alla viia ja sealt tulu saada.

Õpinguaega Saksa okupatsiooni päevil kirjeldab Linda mälestustes napisõnaliselt, üksikute tähendusrikaste seikadena, näiteks:

Polli köögis tegi meile süüa üks sõjapõgenik kahe lapsega. Mees oli tal mobiliseeritud Saksa sõjaväkke. Suurem tüdruk käis meiega koos tööl, noorem oli veel tilluke.

Sõbranna Alli kutsus mind Pollis korraldatud samariitlaste kursusele. Läksingi. Kuna ma meditsiiniga ei sõbrunenud (kardan verd ja vigastusi), jätsin kursuse pooleli. Hiljem selgus, et Alli oli läinud sõjaväkke ja tema edasisest saatusest ma teada ei saanudki.

Sõjaväljal Saksamaa poolel võitlevatele eesti meestele jõulukungi tegemine seon-
dub Linda mälestustes negatiivse emotsiooniga.

Esimesel kooliaastal Pollis tegime õpetaja käsul Saksa sõjaväes teenivatele eesti meestele jõulukungi, iga tüdruk pidi kuduma meeste labakindad, kusjuures parema käe kindal pidi olema eraldi kootud esimene sõrm (arvatavasti püssile vajutamiseks). Anti kahte värvi villast lõnga ja vardad. Olin siis algaja kuduja, olin vast kudunud enne vaid paari kindaid, tulemus ei olnud just kõige parem, kuid ajas asja ära. Kindapaari juurde tuli kindlasti lisada oma nimi ja aadress. [. . .]. Hiljem saabus mulle ja ka teistele tüdrukutele rindelt kiri, milles kinda saaja tänas saadetise eest. Minule saadetud kirjale oli lisatud, et mees on abielus ja tal on 2 last ning seetõttu ei saa ta edaspidi kirjavahetust jätkata. Olin väga solvunud.

Sõjamehelt saadud vastus solvas noort neidu südamepõhjani, sest kingitust tehes ei olnud tema eesmärgiks kirja teel tutvust sobitada.

Linda kirjeldab oma kooliaja mälestustes ka Nõukogude vägede pealetungiga seonduvat peataolekut, aga ka noorte kokkuhoidmist, toetust ja abi üksteisele.

Sõja lähenemine ja vene vägede edu jõudis ka meieni. Rahvas oli ärevil. Vanemad tüdrukud arvasid, et peaksime koju sõitma. Kui sõda jõuab Eestisse, ei pruugi enam rongid liikuda ja me ei saagi koju. Õpetajaid, kellelt nõu küsida, me ei leidnud. Olime jäetud omapäi. Üks minu kursuse tüdruk elas Hallistes, üsna raudteejaama lähedal talus. Ta läks koju, tuli sealt tagasi hobuvankriga, kuhu pani ta omad asjad ja meie kohvid (meid Pärnu kandi tüdrukuid oli 3–4) ja viis meid raudteejaama. Nii saimegi koju. Ka seal oli õhk ärevil. Ka Lepiku Mai, kes õppis Pärnus gümnaasiumis, oli kodus.

Nõukogude okupatsiooni päevil kehvade transpordiolude kiuste taas kooli jõudmise kirjelduses toob Linda esile teda seejuures abistanud inimesed.

Novembrikuus tuli mulle Pollist kiri. Selles seisis, et Polli on loodud aiandustehnikum ja mind on arvatud I kursuse õpilaseks. Järgmisena oli märgitud kooli alguse kuupäev, mis oli samuti novembris. Sel ajal raudteerongid veel plaanipäraselt ei liikunud. Isa viis mu Pärnu raudteejaama. Sain sealt ka rongile, mis asus teele Viljandi suunas. Kilingi-Nõmme jõudes teatati, et rong enam edasi ei lähe. Sain mingile hobuveokile, mis läks Apja. Seal võtsin kohvri ja läksin sõbranna Alli vanemate korterisse, et kohver sinna hoiale jätta. [. . .] Võtsin jalad selga ja läksin Polli (10 km). Kui sinna jõudsin, selgus, et ei olnud veel ühtegi õpilast. Oli vaid endise õpetaja Männiku noorem õde Asta, kes oli määratud internaadi juhatajaks ja elas oma õe 2-toalises korteris. Nimelt oli kooli algust mõne päeva võrra edasi lükatud ja sellest ka teatatud, kuid minuni see teade ei jõudnud. Ta võttis mu oma korterisse. Magasin elutoa diivanil ja sain temalt ka süüa. Ta leppis kokku tallimehega, et saaksin hobuse Abjast kohver ära tuua.

Saksa okupatsiooni ja Nõukogude okupatsiooni aegse koolielu võrdluses kirjeldab Linda Saksa okupatsiooni aega märksa helgemates toonides, Nõukogude okupatsiooni aegset õhustikku iseloomustab trööstitu minnalaskmismeeleoluna.

Koolielu oli palju muutunud. Ulila elektrijaam, mis andis voolu ka Polli koolile, oli sõja käigus purustatud ja olime ilma elektrita. Üldiselt kasutatavates ruumides köök, söökla ja üks klassiruum olid vajaduse korral petrooleumi lambid. Saal, koridorid ja internaadi toad olid pimedad. Vesi tuli küll majja käte jõul. Õpilased käisid kordamööda kahekaupa pumpa ringi ajamas. Pumbal oli arvatavasti selle paigaldamisest saadik küljes 2 suurt puiduga kaetud käepidet, millega pump tööle pandi. See oli üsna raske töö. Lampe, samuti toidunõusid ei jätkunud. Kuigi kooli alguse kutse peal oli nõue kaasa võtta taldrik, kruus, nuga, kahvel ja lusikas, kadusid need kohe pärast esimest söögikorda, sest paljud, eriti poisid, ei olnud nõusid kaasa toonud.

Ema, kes oskas läbi elu väärtustada korralikult kaetud lauda, seostab tsiviliseeritud lauakommete hääbumist Nõukogude ajaga, nagu ka teised samast põlvkonnast pärit mälestuste talletajad (vt nt Kõresaar 2005, 100–101).

Kehtis juba Vene võim. Enam ei olnud lühikest söögipalvust, sest Jumalat asendas Stalin. Nüüd tuli taldrikute vähesuse tõttu süüa suppi ka kruusist või joogiklaasist, abiks kahvel. Kartulit ja kastet sai söödud ka lusikaga, kui kahvleid ei jätkunud. Toidukraam peale kartuli ja köögivilja, mis toodeti oma majandis, oli normeeritud ja seda polnud noortele inimestele piisavalt. Igaüks pidi ise hea seisma, et kõht täis saaks. Kes kiirem, oli võitja. Viimasele jäid vaid riismed.

Ene Kõresaar rõhutab, et okupatsiooni alguse katkestuse kultuurikonflikt laieneb kogu Nõukogude võimu perioodile Eestis, Nõukogude põlvkondadele omistatakse samasuguseid kultuurituse jooni kui 1940. aastate Nõukogude sõduritele (Kõresaar 2005, 101).

Igapäevaelu ja tähtsündmused sõjapäevil

Kui lugeda naiste mälestusi okupatsioonide ja sõjaajast, pööratakse neis suurt tähelepanu igapäevaelus toimetulemisele. Sageli mainitakse kaupuudust ja pingutusi eluks vajaliku hankimisel. Ema mälestustes on need teemad suhteliselt tagaplaanil, sest väiketalus oldi harjutud kokkuhoidlikult majandama, põhiosa riidest oli Eesti Vabariigi päevil omavalmistatud ning kaubareisidel Pärnus käidi harva. Siiski leiab mälestustest mõne kirjelduse kesise kaubavaliku tingimustes vajaliku riidekraami hankimisest.

Olin saanud just 14-aastaseks. Siis kehtis juba Eestis nõukogude kord ja poed tühjenesid ruttu kaubast. Käisin korra Pärnus. Ühest pooltühjast kangapoest õnnestus saada roheline paksust siidist kleidiriie, millel olid läikivad õiemotiivid. Muster mulle eriti meele järgi ei olnud, kuid paremat polnud võtta. Ühest poest sain veel osta sinised üsna kenad kontsaga kingad. Nõukogude kaubana olid müügil poolvillased ruudulised pearätid, puuvilla lõimesse oli kootud villane lõng. Otsin ka ühe sellise.

Okupatsioonide ja sõjaaja kitsad olud tulevad ema mälestustes paremini esile seoses omaenda või mõne pereliikme tähtsündmuse tähistamisega, näiteks:

Kui ma leerin käisin, oli Peedi perenaine tulnud õnnistamispäeval Pärnu kirikusse ja kinkis mulle potilille, suure hortensia. See oli küll ilus, kuid nägin kurja vaeva selle jalgrattal koju toomisega. Otsa perenaine kinkis kodus kasutatud lauluraamatu, millest eelmise omaniku nimega leht oli välja lõigatud. See oli 1943. a kevad, oli Saksa okupatsiooni aeg ja poed olid tühjad. Lepiku Mai kinkis mulle väikese hõbesõle, nähtavasti laskis selle tsaariaegsest hõberahast teha. Pidasin ka leeripidu, üsna tagasihoidliku lauaga, oli hulga noori. Toidud aitas teha Sõeru Marta. Tema oli lõpetanud kodumajanduse kooli ja oskas ka lihtsast materjalist peotoite teha.

Õe pulmi, mis jäid Eesti pinnale jõudnud sõja algusse, kirjeldab Linda napisõnaliselt, tuues esile eeskätt ettevalmistusega seonduvad probleemid: tarbekaupade puudus, olemasoleva kauba vilets kvaliteet, rahvakogunemiste keelustamine.

Salme ja Seeni pulmad peeti 1941. aasta juulis, kui Salme oli äsja saanud 18-aastaseks. [. . .] Mõningane raskus oli pruudi rõivastega. Kuna kehtis nõukogude kord, olid poed kaubast tühjad. Peensuhkrut ka ei olnud, olid vaid suured ebakorrapärased värvitud kristallid, mida andis ikka tampida, et peensuhkrut

saada. Ja kindlasti tuli tampimisel saadud mass üle sõela lasta, sest tükid ei pudenenud, need olid nagu jää tükid. Valget kleidiriiet ja tülli ei olnud kuskilt saada. Et Salme oli just eelmisel aastal käinud leeris, oli tal olemas ilusast paksust siidist pikk kleit, mille matil pinnal väikesed läikivad oksakesed. Kleit oli olemas, aga loori polnud kuskilt saada. Pärnu ühes poes müüdi vaid klaasbatisti. See oli labase koega jäik kangas. Lõpuks Salme otsustas, et tuleb sellest teha.

Mõni päev enne pulmi kuulutati välja sõja algus, kusjuures keelati ära kõik pidustused. Isa läks väga närvi: olid ju pulmalised kutsutud ja ettevalmistused tehtud, kuidas saab pulmi ära jätta. Kui aga pulma ajal tuleb kohale miilits ja keelab peo ära, mis saab siis? Õnneks kohalik miilits ega muu ametnik pulmapidu keelama ega segama ei tulnud.

Emä rõhutab oma mälestustes korduvalt, et kodukandi inimesed hoidsid kokku ning nende seas ei olnud pealekaebajaid, nii et mõne keelu eiramine ei toonud enamasti pahandusi kaasa.

Mälestustes leiab kirjeldusi ka sellest, kuidas sõda sundis tegema ümberkorraldusi talutöodes, sest kütusedefitsiidi tingimustes tuli vili ikka salve saada.

Ühel sõja aastal, kui kütuse puudumise tõttu ei saanud paljud rehepeksumasinad töötada, pesti meie kodus ka suvevilja omal jõul. Selleks laotati vili rehealuse põrandale. Isa astus selle keskele, hobune ohjapidi käes. Hobust sunniti sõrkima mööda vilja. Kauga pahmamine kestis ja kui paksult vilja põrandale laotati, ma ei tea, seda tööd tegi isa ükski. Pahmatud viljateradest eraldati põhk reherehaga.

Sõja ja okupatsioonide laastavat mõju koduümbrusele aga ilmestab kirjeldus kohaliku mõisapargi uuendamise katkemisest.

Koolijuhataja Hugo Pihla eestvõttel, isa käis isegi Jõõpres ja aitas kooli ümbruses olevat vana mõisa parki uuendada. Kohale oli toodud palju istikuid, eeskätt mitut liiki okaspuid. Kõigil olid määratud omad kohad ja isa Pihla juhendamisel istutas need paika. Pärast seda varustati kõik istutatud puud ja põõsad ilusate valgete etikettidega, mille peale kirjutatud nii eesti kui ladinakeelne nimi. Sõja keerises läksid kaduma sildid ja hävisid ka paljud istutatud puud, kuigi lahinguid siin ei toimunud.

Sõja mõjud noorte suhetele

Rutt Hinrikus märgib, et hiljem sündinud generatsioonid ei ole kogenud nii draamatilist noorust, nagu see sai osaks 20. sajandi esimesel neljal kümnendil Eestis sündinutele. Emä ei sattunud küll otsese vägivalda ohvriks, kuid kirjeldab oma mälestustes üht temale ohtlikuna tundunud olukorda.

Ühel lõunapausil, kui olime koristustöödega eelviimasel heinamaatükil, läksin ajaviiteks üle heinamaa rabasse, kus kasvas võsa ja kidurad puud ning leidus ka mõningaid metsamarju. Teadsin, et olen sellel

maal täiesti üksi. Suur oli aga minu ehmatus, kui pead tõstes nägin mõne meetri kaugusel võsa vahel sõduri välimundris meest, kes seisis ja jälgis mind. Ta moodustas vasaku käe pöidlast ja esisõrmest ringi, mille sisse parema käe esimese sõrmega toksis. Mis see muud tähendas kui seksile kutset. Mind valdas paaniline hirm. Hakkasin kiiresti oma heinamaa poole tagasi minema, julgemata joosta ja tagasi vaadata. Mind ta ei kõnetanud ega jooksnud ka järele. Kust ta pärit oli ja mis keelt kõneles, ma ei tea. Küllap oli mõni sõjaväest eemale hoidev metsavend. See oli Saksa okupatsiooni aeg 1943. a suvi, kui olin 16 aastane. Pärast seda ei julgenud ma enam isast kaugemale minna.

Aili Aareleid (2000, 770–771) rõhutab, et 1940. aastal jäi iseseisvuse vaimus üles kasvatatud põlvkond järsult ilma neile omasest poliitilisest ja sotsiaalsest keskkonnast, traditsioonilistest tarbimisharjumustest ja vaimsetest väärtustest. Samal ajal on teada, et noored ei taju ohte samaväärselt vanema põlvkonna esindajatega ning hoolimata karmidest aegadest ja keeldudest said noored kokku, lõbutsesid, armuti ja loodi perekondi.

Kuna oli sõja aeg, olid Saksa võimu ajal keelatud avalikud peod. Kuid noored tahtsid ju ikka kokku saada ja tantsida. Siis käisime koos talutubades, kus leppisime kokku, kuhu järgmisel pühapäeval lähme. Kord tuli ka meie maja uue toa kätte. Isa oli sellele väga vastu, ütles, et elame tee ääres, politsei näeb ja teeb trahvi. Kuid mina ei saanud ju ära öelda, sest käisin ise igal peol. Pidu siiski toimus ja tagajärgi ei olnud.

Mälestustes on Linda toonud esile oma suhteid noormeestega, mis katkesid noormehe mobiliseerimise või sõjas langemise tõttu.

Elmar ütles, et pühapäeval on Karksi-Nuias (3 km kaugusel) pidu ja ta palub mind endaga koos peole tulema. Järgmisel päeval me läksimegi. Ta tantsis väga hästi. Koju tulime koos. Trepialuse esikus väike suudlus ja sõprus sobitatud. Kahjuks võeti Elmar peagi Saksa sõjaväkke ja temast päris kavaleri ei saanud.

Töö kõrvalt oli noortel tüdrukutel ja poistel aega vallatlemiseks, isegi armumiseks, nagu see juhtus minuga Lepikul rehel olles 1944. Sinna olid appi kutsutud perele juba tuttavad kaks noormeest, kes töötasid Lavassaares poliitvangide valvurina. Oli Saksa võimu aeg. Mina olin masina peal alla-laskja abilisena vaheldumisi peretütrel Maiga. Juba masinal olles köitis minu pilku põhivedaja noormees. Vahepeal sel puhkepausil kohtusime isiklikult. Meeldivus oli mõlemapoolne, vestlus käis nalja ja naeruga ning töö lõppedes õues kätelt ja näolt rehetolmu maha pestes pidasime läbi vastastikuse veelahingu. Pärast naabritena söögilauas vesteldes jätkus keskustelu teises toas, millest võtsid veel osa peretütar Mai ja Kehtna kõrgema majanduskooli praktikant Ira. Meil oli väga lõbus ilma alkoholita. Hilisõhtul saatis see meeldiv noormees mu koju ja pärast seda tuli ta tööst vabadel õhtutel mulle külla, sõitis jalgrattal Lavassaarest 5 km. Mõlemad olime armunud. Istusime toas minu voodil teineteise embuses ja suudlesime. Oli väga hea olla. Otsustasime, et las sõda möödub (oli 1944. a sügis), siis saame uuesti kokku ja eks näe, kuidas me kokku sobime. Seda aega aga ei tulnud, sest noormees sai samal sügisel surma.

Oma tulevase abikaasa Evaldiga kohtus Linda aiandusõpingute käigus, kui nende kolmandale kursusele tuli lisaks kolm vanemat poissi. Nad olid aastate eest lõpetanud kaheaastase aianduskooli ja pidid diplomi saamiseks tegema mõned lisaeksamid. Linda kirjeldab kohtumist Evaldiga ja mainib, et noormees hakanud talle kohe silma heitma. Oma mälestustes meenutab Linda, kuidas Evald usaldanud talle õige varsti pärast tuttavaks saamist oma saladuse – ta oli mõlema okupatsiooni vältel mobilisatsioonist kõrvale hoidnud. Linda kirjeldab:

Türi tüdrukud organiseerisid lõpumärkide valmistamise, kujundasid kavandi ja tegid ka märgi sisseõnnistamise õhtu. Poest ju midagi peale tšekikauba osta ei saanud. Peolaua jaoks kogusid tüdrukud kodustest üht-teist. Evald ütles, et tal on nisupüüli, mida võiks ära anda. Kohe kamandati teda see ära tooma. Evald kutsus mind kaasa. Oli talvine aeg ja väljas pime. Läksime käevangus lõbusalt juttu vestes, kuid jutt kaldus peagi tõsiseks. Evald rääkis mulle, kuidas tema oli Nõukogude sõjaväest eemale hoidnud, kuidas ta vangi pandi, kust ta enne raudus kätega ära jooksis ja kuidas tema pärast vanemad oma kodust välja aeti ning pandi sinna elama võõrad. Kuulasin vaikides tema juttu ega osanud midagi öelda. Kui ta lõpetas, ütles: Ma ei tea, miks ma sulle seda rääkisin. See oli ju sel ajal salajane info. Küllap tal oli vaja neist raskestest päevadest kellegagi rääkida ja ju siis mina tundusin talle usaldusväärseksena.

Linda kirjeldab ka Evaldiga abiellumist 1947. aasta novembrikuus, kui noorte elu tähtsündmust tumestasid sõjajärgsete kehvade olude kõrval ka hirm võimaliku vangistuse ja kohtumõistmise ees.

Enne lõpuaktust läksime kahekesi Türi linna perekonnaseisu aktide büroosse, kus meid üks noor näitsik paari pani. Ei uut kleiti ega ülikonda, ei muusikat, lilli ega sõpru. Mina ja minu vanemad tahtsid ka tagasihoidlikud pulmad teha. Saime ka Evaldi nõusse. Panime kirja kõik oletatavad pulmaliste nimed ja koostasime menüü. Pulm oleks olnud minu kodus. Kui aga Evald vahepeal kodus käis ja sealt tagasi tuli, ütles, et tema ema oli pulmad ära keelanud. Nimelt oli Evald end nii Saksa ajal kui ka Vene ajal sõjaväest kõrvale hoidnud ja end kusagil varjanud. Saksa sõjaväes oli ta mõnda aega küll olnud, kuid varjas ka seda. Samuti oli ta venelaste kätte vangi langedes nende käest põgenenud, käed raudus ja jälle end varjanud. Ema oli kartnud, et keegi võib neist asjust võimudele teatada ja tuleb uus vangi minek. Eriti kardeti Evaldi endist pruuti, kes võis tema maha jättnud peigmehe peale kaevata. Eks neil oli ka põhjust karta, sest kord olid nad juba poja sõjaväe eest varjamise pärast kodust välja aetud ja elasid Kirblas isa venna juures. Kodus olid võõrad sees. Kui Evald vist amnestiaga end võimudele üles andis, said vanemad oma kodu tagasi.

Hirm ja ohukogemus jätavad mälujälje, millega inimese keha ja mõte tegelevad pikka aega (vt Maddox jt 2019, 61, 70–71). Evaldi sõjaväljalt kõrvalehoidmine, vahepeal sakslaste kätte vangilangemine ja selle oma ankeedis mahasalgamine mõjutas minu vanemate ja meie pere elu kogu Nõukogude võimu perioodil. On ju füüsiline ja psüühi-

line enesesäilitamine iga inimese jaoks esmatähtis. Isa kartis nii oma ja ka pereliikmete elu pärast ja püüdis olla lojaalne Nõukogude võimule. Näiteks võib ema mälestustest lugeda:

Minu esimene kallim Mihkel andis mulle oma foto, kus ta kandis Saksa sõjaväe mundrit ja tõmbas piipu. [. .] Panin selle kodus albumi. Kui mees nägi minu albumis Saksa sõjaväe mundris mehe fotot, andis ta kõva käsu see kohe põletada. See käsk ei tulnud mitte armukadedusest, vaid sellest, et tal olid ankeedis valeandmeid ja ta kartis enda pärast.

Samuti ei pidanud mees võimalikuks hoida sidet Siberisse saadetud naiseõega. Ema meenutab:

Kogu õe Salme Siberis oleku aja sain temast teateid vaid vanemate kaudu, mees ei lubanud mul Salmega kirjavahetust pidada, sest aadressid reedaksid, et meil on suhe riigivastastega. Oli ju sügav nõuka aeg, Stalini käskude aeg. Mees kartis enda pärast. Oli ta ju ankeedis salanud enda olekut Saksa sõjaväes ja kartis, et kui peres on suhe küüditatutega, võidakse hakata ka tema kohta teateid hankima. Kuigi ma ei pidanud kirja teel sidet Salmega, oli ometi Pärnu oblasti parteikomiteest Saaremaa ajalehe tööd kontrollima tulnud ametnikul teada, et minu õde on küüditatud. [. .] Evald varjas kõikides dokumentides Saksa sõjaväes olekut ja kirjutas, et varjas end Saksa sõjaväkke mineku eest ja oli puhas poiss paarkümmend aastat. Siis astus ikkagi ühe kunagise sõbra kaebuse peale „kohtu“ ette.

Kui Evaldi Saksa sõjaväkke sattumine avalikuks sai, oli juba 1966. aasta. Selle tagajärjel pidi ta loobuma küll oma juhtivast ametist rajooni põllumajandusvalitsuses, kuid vangla teda ei ähvardanud.

Sõja ja Nõukogude okupatsiooni mõjud lapsepõlvkodus

Minu lapsepõlvkodus ei räägitud lugusid elust Eesti Vabariigis, ka välditi sõja ja küüditamisega seotud teemasid. Rajooni põllumajanduses juhtivatel kohtadel töötanud isa püüdis igati hoiduda võimudega pahuksisse sattumisest. Kui näiteks vanavanemad tõid jõuluks kuuse tupp ja värvisid lihavõttepühadel mune, siis meil kodus neid tähtpäevi ei tähistatud. Mäletan, et Siberist teismelise-eas koju jõudnud tädipojad, kellest ma varem õieti kuulnud polnud, olid korraga meil külas. Oma Siberi elust nad suuremat ei rääkinud ja küsimuste esitamiseks olin ma tookord veel liiga noor. Tädi pere küüditamise loo talletasin alles 21. sajandi algul. Ema kandis oma põlguse Nõukogude korra vastu üle kõigile venelastele ja vältis võimaluste piires nendega suhtlemist. Oma lapsepõlvesuvedest isakodus mäletan, et mu kinnise iseloomuga Läänemaa vanaema ei arutanud kunagi oma pere asju külarahva juuresolekul. Imestasin tookord, et vanaemale oli isegi vastukarva, kui naaber mõnd pereliiget kiitis. Seda, et isa oli Nõu-

kogude armeesse värbamisest kõrvale hoidnud ja mobiliseeritud Saksa sõjaväkke, kust ka lõpuks põgenenud, sain esmakordselt kuulda 1960. aastate keskpaiku. Isale tuttava mehe kaebus sundis teda töö- ja elukohta vahetama ning meie pere lahkus Saaremaalt. Hirm saatis minu isa siiski läbi elu, veel 1980. aastate lõpulgi hoiatas ta lapselapsi, kes tema kuuldes laulu „Tere, perestroika“ laulsid, et nad selle laulmisega mõnes avalikus kohas endale häda kaela ei tõmbaks.

Küüditamise ja sõjaga seonduvast tegid minu vanemad ettevaatlikult juttu alles pärast Eesti Vabariigi taastamist, kuid jäid neil teemadel suhteliselt napisõnalisteks. Ema jagas meelsasti pigem lapsepõlve- ja kooliaja-muljeid elust Eesti Vabariigis, suu- resti selleaegset elu idealiseerides.

Linda Teesalu 2018. aastal. Foto: Eha Kõiv.

Kokkuvõtteks

Mälestuste talletamise teadlikuks põhjendamiseks võib olla iseenda saatuse selgeks rääkimine. Emale oli mälestuste kirjapanemine ühelt poolt teraapiline protsess, teisalt soovis ta jätta oma arvukatele järeltulijaile teadmisi kunagi läbielatud aegadest. 1920. aastail sündinud ema argielu mälestustes tulevad isikliku elu sündmused esile „suure ajaloo“ taustal ja haakuvad suuresti teiste sama põlvkonna naiste kirjapanekutega. On ju aastakäikudel sarnased veendumused, hoiakud, maailmapilt, kultuuri tõlgendamise mallid. Mälestused on küll individuaalsed, kuid paratamatult mõjutatud

teistelt kuulnud või loetud lugudest ja mälestuste talletamise ajast. Eesti Vabariigi päevil sündinud talulaps Linda näeb oma lapsepõlve harmoonilisena, kodukohta ja sealseid inimesi kujutab ta empaatilise ja toetavana, neid iseloomustab rahvuslik meelsus. Kirjeldused rängalt kogu ühiskonda mõjutanud okupatsioonide ja Teise maailmasõja ajast on märksa napolisõnalisemad, kuid samas mõjuvad. Tajusin, et emal on neid aegu ka tagantjärele raske meenutada. 1940. aastal jäi iseseisvuse vaimus üles kasvatatud põlvkond järsult ilma neile omasest poliitilisest ja sotsiaalsest keskkonnast, traditsioonilistest tarbimisharjumustest ja vaimsetest väärtustest. Muutunud poliitilise riigikorra ja sõja tõttu võime rääkida traumakogemusest ka neil puhkudel, kui jutustaja ise ei sattunud sõjaväljale, küüditamise või vangistamise ohvriks.

Tutvumine ema mälestustega aitas minul oma vanemate tolleaegseid võimalusi ja valikuid paremini mõista. Tema kirjapandu lugemine aitas kergemini leppida ka tema lahkumisega.

Artikkel on seotud Eesti Kirjandusmuuseumi baasrahastusprojektiga EKM 8-2/22/3.

Allikad

- Aarelaid, Aili. 2000. Topeltmõtlemise kujunemine kahel esimesel nõukogulikul aastakümnel. – *Akadeemia* 12 (4): 755–773.
- Aarelaid-Tart, Aili. (2010) 2016. „The Theory of Cultural Trauma and Applying to Explain the Estonians’ Soviet-Time Mentality (Based on the Biographical Method).“ – *Cultural patterns and Life Stories*. Acta Universitatis Tallinnensis. Socialia, toimetanud Kirsti Jõesalu ja Anu Kannike, 39–76. Tallinn: TPU Press.
- Assmann, Aleida. 2006. „History, Memory, and the Genre of Testimony.“ – *Poetics Today* 27 (2): 261–273. <https://doi.org/10.1215/03335372-2005-003>.
- . 2021. *Mineviku pikk vari. Mäletamiskultuur ja ajaloopoliitika*. Bibliotheca controversiarum. Tõlkinud Mari Tarvas. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Halbwachs, Maurice. 1985. *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hinrikus, Rutt. 2006. „Saateks.“ – *Sõja ajal kasvanud tüdrukud. Eesti naiste mälestused Saksa okupatsioonist*, koostanud Rutt Hinrikus, 7–14. [Tallinn]: Tänapäev.
- . 2009. „Naised ja sõda eesti naiste mälestustes ja kirjanduses.“ – *Humanitaarteadused*. Teadusmõte Eestis V, toimetanud Jaan Ross, Arvo Krikmann jt, 107–118. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- . 2010. „Eesti autobiograafilise kirjutuse kujunemisest 18. sajandist Teise maailmasõjani.“ – *Methis. Studia Humaniora Estonica* 5/6. *Omaelulookirjutus Eesti kultuuris*, toimetanud Leena Kurvet-Käosaar, 20–37. <https://doi.org/10.7592/methis.v4i5-6.516>.
- . 2016. „Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive.“ – *Kahe vahel. Artikleid kirjandusest ja elulugudest*. EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 8, 252–285. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi teaduskirjastus.

Hinrikus, Rutt ja Tiina Kirss. 2006. „Mälu narratiivi ämblikuvõrgus.“ – *Võim ja kultuur* 2, koostanud Mare Kõiva, 419–452. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Jaago, Tiiu. 2001. „Perepärimus ajaloo peegeldajana.“ – *Pärimuslik ajalugu*, koostanud Tiiu Jaago, 264–280. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

———. 2018. „Trauma ja elulood.“ – *Mäetagused*, nr 71, 111–142. <https://doi.org/10.7592/MT2018.71.jaago2>.

———. 2023. „Emad ja tütreid eluloos.“ – *Keel ja Kirjandus* 66 (5): 459–475. <https://doi.org/10.54013/kk785a1>

Kirss, Tiina. 2006a. „Põgenemisteedkonnad ja põgenemislood.“ – *Rändlindude pesad. Eestlaste elulood võõrsil*, koostanud Tiina Kirss, 611–646. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

———. 2006b. „Mälujäljed ja tõlgendusvõimalused: Eestlaste elulood Saksa okupatsiooni ajast.“ – *Vikerkaar* 21 (4–5): 136–149.

Korkiakangas, Pirjo. 1994. „Childhood Memories and the Conceptualisation of Childhood.“ – *Ethnologia Scandinavica: a journal for nordic ethnology*, nr 24, 60–69.

Kurvet-Käosaar, Leena. 2008. „Vaikuse vajanud aeg. Naiste traumaatiline repressioonikogemus Imbi Paju dokumentaalfilmis ja raamatus *Tõrjutud mälestused*.“ – *Ariadne Lõng. Nais- ja meesuuringute ajakiri* 8 (1/2): 136–147.

Kõresaar, Ene. 2005. *Elu ideoloogiad. Kollektiivne mälu ja autobiograafilise minevikutõlgendus eestlaste elulugudes*. Eesti Rahva Muuseumi sari 6. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Laar, Mart. 1988. „Veidi meie ajaloolisest mälest.“ – *Kultuur ja Elu* 4: 11–13.

Maddox, Stephanie A., Jakob Hartmann, Rachel A. Ross ja Kerry J. Ressler. 2019. „Deconstructing the Gestalt; mechanisms of fear, threat, and trauma memory encoding.“ – *Neuron* 102 (1): 60–74. <https://doi.org/10.1016/j.neuron.2019.03.017>.

Mertelsmann, Olaf. 2006. „Mälu ajaloo allikana?“ – *Vikerkaar* 21 (4–5): 129–135.

Pöysä, Jyrki. 1994. „Nykyperinteen tutkimus.“ – *Kulttuurintutkimus*. Tietolipas 130, toimetanud Jari Kupiainen ja Erkki Sevänen, 226–248. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Salmi-Niklander, Kirsti. 2004. *Itsekasvatusta ja kapina: Tutkimus Karkkilan työläisnuorten kirjoittavasta keskusteluyhteisöstä 1910- ja 1920-luvuilla*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 797. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

———. 2009. „Sündmus, kogemus ja jutustamine.“ – *Mäetagused*, nr 43, 20–38. <https://doi.org/10.7592/mt2009.43.salmi-niklander>.

Talve, Ilmar. 1997. *Kevad Eestis*. Tartu: Ilmamaa.

Ukkonen, Taina. 2000. *Menneisyyden tulkinta kertomalla: Muistelupuhe oman historian ja kokemuskertomusten tuottamisprotsessina*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 967. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Anu Korb – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur. Tema kogumis- ja uurimisvaldkonnaks on olnud Siberi eesti kogukonnad. Oma teadustöodes on ta käsitlenud Siberi eestlaste laulutraditsiooni, rahvameditsiini, eluloolisi mälestusi, Siberist kogutu põhjal folkloristliku välitöö eri aspekte.

E-post: [anu.korb\[at\]folklore.ee](mailto:anu.korb[at]folklore.ee)

Everyday Life and Memories of War. The Memories of a Woman Born in 1926

Anu Korb

Keywords: cultural memory, memories, occupation, Second World War, experience of trauma

In this article, I analyse to what extent and in what way the events of the Second World War are reflected in memoirs that do not focus directly on the events of the War, but on everyday life. I use the memoirs of my mother Linda Teesalu, born and raised on a small farm in Pärnu County, recorded in the last decade of her long life. She wrote down her memories primarily with her descendants in mind, although doing so also had a highly therapeutic function for her.

Researchers of cultural memory have observed that we must not underestimate society as an environment of memory. In Soviet Estonia it was practically impossible to make memoirs public without editing them. The collapse of the Soviet Union also led to a boom in the collection of biographies and memoirs in Estonia. In biographical writing, the events of people's personal life and the events of 'great history' converge. The result is a constructed past which the writer recreates from his or her own memory, and often that of their loved ones, from the 'present' of the time of writing. My mother's most detailed memories are of her childhood and adolescence, the days of the first Republic of Estonia. In describing events and everyday life, my mother's story has the nationalist sentiment typical of the biographies of the pre-War generation. In her memoirs, Linda portrays her childhood home, as well as the other people in her village, as empathetic, supportive and united.

Every person of a certain age group is influenced by certain historical core experiences. For generations born in the first half of the 20th century, the Second World War is the event that has most changed or significantly overshadowed their lives. My mother's home village and the surrounding countryside were untouched by direct combat action during the War, so it is not a prominent part of her memoirs, but it does have an impact. In her War-related recollections, my mother, like many other women, focuses on coping with everyday life, with an emphasis on gardening school, celebrating life events, adolescent relationships and leisure activities during the occupation and the War. Estonians often compare the German and Russian occupations in their memoirs. In 1940, a generation brought up in the spirit of independence was suddenly deprived of the political and social environment, traditional consumption habits and spiritual values that had been so familiar to them. The contrast between Russians and Germans is not independently invented by each writer, but is based on social memory, passed down through folklore. In a comparison of school life during the German and Soviet occupations, Linda describes the German period in much brighter tones, while portraying the Soviet occupation as having a dismal and uncaring mentality.

In women's memoirs of the occupation and the War, a great deal of attention is paid to coping with everyday life. Shortages of goods and struggles to buy essential everyday products are often mentioned. In my mother's memoirs, the harsh conditions of occupation and wartime are better expressed in relation to her own or a family member's celebrations of life events. Linda's memoirs also include an important place for adolescent relationships that were interrupted when the young man was mobilised or killed in the war. Linda's marriage to a man who had evaded mobilisation, had been captured by the Germans in the meantime, and had concealed this on his application form, had a profound effect on my

Summary

parents' and our family's lives. Fear for his own life and the lives of his family remained with my father throughout the Soviet occupation. We can also talk about the experience of trauma in cases where the narrator did not end up in a war zone, or as a victim of deportation or imprisonment.

Anu Korb is Senior Research Fellow at the Estonian Literary Museum's Estonian Folklore Archives. Her main collection and research field is Siberian Estonian communities. Her research is dedicated to the song tradition of Siberian Estonians, folk medicine, life stories, and different aspects of folkloric field-work based on the material collected in Siberia.

E-mail: [anu.korb\[at\]folklore.ee](mailto:anu.korb[at]folklore.ee)

Arved Viirlaiu romaanikangelase Eerik Hormi lugu *versus* Eerik Heine elulugu

Anu Raudsepp

Teesid: Arved Viirlaid kirjutas oma romaanikangelase, Nõukogude okupatsiooni aegse vastupanuvõitleja Eerik Hormi lood Eerik Heine (1919–2008) jutustuste põhjal. Hiljem hakati Eerik Hormi lugu omakorda Eerik Heine elulooks pidama. Käesoleva artikli eesmärk on võrrelda Viirlaiu teoste ajaloo fakte Rahvusarhiivi allikatega ja otsida vastuseid küsimusele, kes oli Eerik Heine. Vaatluse all on kolm Eerik Hormi ja Eerik Heine lugude põhiküsimust: vangistamine 1940 ja vabastamine Läände saatmisega 1941, vangistamine ja põgenemine 1948 ning vangistamine 1950.

Võtmesõnad: vastupanuvõitlus Eestis, Nõukogude repressioonid, Arved Viirlaid, Eerik Heine, pagulaskirjandus

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24132>

Sissejuhatus

Teises maailmasõjas osalenud Arved Viirlaid (1922–2015) põgenes 1944. aasta sügisel Nõukogude Liidu poolt okupeeritud Eestist Läände. Tema teeneks pagulaskirjanikuna on jutustamine eestlaste sõjajärgsest relvastatud vastupanust okupeeritud Eestis ja Siberi vangilaagrites.

Viirlaiu tööde peategelaseks sai Eerik Horm, kellest ta kirjutas romaanides „Vaim ja ahelad“ (1961), „Kustuvad tuled“ (1965a), „Sadu jõkke“ (1965b), „Kes tappis Eerik Hormi?“ (1974) ja „Surnud ei loe“ (1975). Kirjanikul oli nende teoste kirjutamisel eeskujuks eestlane Eerik Heine (1919–2008), kes jutustas talle oma elukäigust Teise maailmasõja ajal ja järel, mille peamised sõlmpunktid olid järgmised:

- vangistus 1940–1941 ja NKVD poolt „sakslasest“ ümberasujana vabastamine ning Saksamaale saatmine;
- Saksa sõjaväes teenimine 1941–1944;
- 1944. aasta augustis Tartu lähedal Punaarmee poolt vangistamine;
- „sakslasest“ sõjavangina Nõukogude vangilaagrites viibimine ja põgenemine 1945. aastal, vangistamine Leningradis ja Eestisse Tallinna sakslaste sõjavangilaagrisse saatmine ning sealt põgenemine 1946;
- metsavendluses osalemine;
- 1948. aastal vangistamine Viljandis ja põgenemine;
- 1950. aastal vangistamine, Siberi vangilaagrites viibimine, vabastamine 1956. aastal ja „sakslasena“ Läände saatmine.

Kirjandusteadlane Ülo Tonts (2008, 183–185) nimetas Eerik Hormi Heine kirjanduslikuks teisikuks. Kirjandusteadlane Mall Jõgi küsis aga Eerik Heinelt: „Mida te ütlete – kui palju neis raamatutes on seda, mida kirjanik on omalt poolt lisanud, kui palju teie tõelist elu?“ Heine vastas: „Kõik need sündmused on tegelikult juhtunud. Võib öelda, et see on minu biograafia, minu testament vabadusele“ (Jõgi 2007, 283).

Viirlaiu romaanide tõttu on Eerik Heine elulugu palju kõneainet pakkunud. Välis-Eestis ei uskunud osa eesti pagulasi eesotsas sõjaväelase Alfons Rebase ja Eesti Vabadusvõitlejate Liidu esimehe Jüri Rausiga Eerik Heine versiooni Venemaalt vangistusest Läände pääsemise kohta. Ka Ameerika Ühendriikide Luureagentuuri (CIA) arvates oli Heine NSV Liidust Läände saadetud KGB agent (FOIA 1966a). Aastatel 1964–1971 toimus USAs Heine küsimuses kohtuprotsess, mis aga lõplikku tõde ei avaldanud. 2002. aastal pärjati ta kui sõjaliste teenetega vabadusvõitleja Kotkaristi IV klassi teenetemärgiga (Riigi Teataja 2002).

Eerik Heine eluloo usutavusega seotud väiteid on analüüsinud ajakirjanik Hellar Grabbi (2007) ja ajaloolane Peeter Kaasik (2023). Tuginedes põhiliselt isiklikele vestlustele Eerik Heinega, jõudis Grabbi järgmisele seisukohale: „Aga siiski, kas Heine oli või võis olla KGB poolt Ameerika mandrile saadetud agent? Nüüd, mitukümmend aastat hiljem seda küsimust uuesti läbi mõeldes ütlen: „Ei““ (Grabbi 2007, 124). Kaasik on suuresti kasutanud ajakirjanduses avaldatud Heine mälestusi ning arvab:

Tagantjärele ongi raske kindlaks teha, mis tema jutust, kirjanikust, filmilindile jäädvustatust ja raadio-etteastetesse jõudnud on tegelik mälestus, mis väljamõeldis ja mis kuskilt kuulnud informatsiooni ümberjutustus või kõverpeegeldus, sest kõik need segunesid üheks suureks legendiks, millele vähemalt tagantjärele lisab oma osa ka ilukirjanduslik Eerik Heine ehk Eerik Horm. (Kaasik 2023, 228)

Eesti Rahvusarhiivis leidub siiski palju allikaid, põhiliselt NKVD ülekuulamisprotokollid, mille põhjal saab detailselt uurida Eerik Heine eluloo kolme põhiprobleemi: vangistamine 1940 ja vabastamine 1941, vangistamine ja põgenemine 1948 ning vangistamine 1950. Kasutades võrdlevat ja allikakriitilist meetodit, mis on ajaloo uurimise kesksed uurimisviisid, kõrvutatakse Viirlaiu romaanide fakte arhiiviallikatega, et selgitada, kas Eerik Hormi lugu on tõepärane Eerik Heine elulugu.

Eerik Horm versus Eerik Heine: vabadusvõitlus ja vangistamine 1940

Eesti kaotas 1940. aasta suvel omariikluse. 16. juunil 1940 esitas NSV Liit Eestile ultimaatum, milles nõuti Punaarmee vaba sissepääsu ja Moskvale meelepärase valitsuse moodustamist. Eesti Vabariigi valitsus ja president otsustasid lootusetuses olukorras ja jõudude ebavõrdses vahekorras alistuda. 17. juuni varahommikul algas Eesti okupeerimine, siia saabusid lisaks 1939. aasta sügisest Nõukogude sõjaväebaasides

olnud relvajõududele täiendavad üksused. NSV Liidu stsenaariumi järgi toimus 21. juunil 1940 Eestis riigipööre ning võimule sai vallutajatele meelepärane valitsus.

Nii ilukirjanduslik tegelane Eerik Horm kui väidetavalt ka tema prototüüp Eerik Heine liitusid vastupanuliikumisega. Eerik Horm arreteeriti 28. augustil 1940. Ta eitas ülekuulamistel kõiki süüdistusi ning ei reetnud kaaslast (Viirlaid 1961, 50–60), kõneldes küll kohtumisest ühe kaaslasega:

Mäletan, kuidas mind seati silm silma vastu Sarve-nimelise koolipoisiga. Tedagi oli hirmutatud ja peksitud, ta oli „pehme“. Ta silmad, auku vajunud, haarasid minust halastust anudes. Samal ajal luuras nendes oma elu eest võitlev hoolimatus. Minu süü omaksvõtmine tähendas temale elu, vanglast vabanemist, lõppu. (Viirlaid 1961, 65)

Pole teada, millal Heine kinni võeti. Tema esimene ülekuulamine toimus 10. septembril 1940, kus ta erinevalt Eerik Hormist nimetas kohe oma kaaslasena Eduard Sarve (ENSV RJK, Heine 1940). Viimase ülekuulamised olid alanud 23. ja 24. augustil (ENSV RJK, Sarv 1940b). Heine ja Sarv vastandati tõepoolest ülekuulamisel 27. septembril 1940 (ENSV RJK, Sarv 1940c).

Eerik Horm kõneleb esimesest vastupanuliikumise aktsioonist nii:

Mulle ei antud nooruse pärast erilisi ülesandeid ja ma olin pettunud. Ma ei läbenud rahulikult oodata, „kuni aeg on küps“. Mul meenus üks punaste korraldatud miiting Raekoja ees – töölisel sundusega kohale aetud. Istusime pealtvaatajana Barklai platsil. Salkkond koolinoori, rahutuid ja tegevusnust haigeid, kui pahvatasin välja mõtte: „Igale eestlasele rongkäigus rahvusvärviline lint rinda!“ Seda olimegi oodanud. Jooksime Lepa poodi ja ostime kogu raha eest sini-must-valget linti. Pargis lõikasime paela tükkideks ja kui rongkäik hakkas liikuma, jagasime lindikesed möödujatele. (Viirlaid 1961, 44)

Eerik Heine tunnistas ülekuulamisel samuti, et ostis vendade Leppade ärist värvilintu ning jagas 23. juunil miitingu ajal rahvusvärvides lindikesi (ENSV RJK, Heine dat.-ta). Seda märgiti ka Sarve süüdistuskokkuvõttes 14. aprillil 1941 (ENSV RJK, Sarv 1941).

Romaanis on Eerik Hormi loos märgiline tema julge katse koos kahe koolivennaga sini-must-valget lippu raekoja torni viia:

Tõstsin lipu üles ja lehvitasin läbi akna. Inimesed viipasid vastu, kuid jäid surmavaikseks – vene tankid liikusid tänavanurgalt aegamisi raekoja poole! Neelatasin. Mu suu oli kuiv ja kurk kare, nagu oleksin külmetanud. Vaikusse matsusid linnapea löögid vastu kabinetist. „Vähemalt kaks lippu peab olema raekoja tornis!“ tegin nõutult, iseend häbenedes, järeleandmise. Aga ma teadsin, et meil endil tuleb lipp torni viia ja ees seisab võitlus juba seepärast, et ükski võim ei takista mind punast kaltsu rahva jalge alla heitmast, kui pääsen kord üles. Võitlus algas juba raekoja pööningu hämaruses, kui nad tungisid meile kolmele

kallale. Tolm pöörles ja löögid sadasid igalt poolt. Nad haarasid meil kätest ja jalgadest, rebisid maha. Meil igaihel oli kuus, seitse vastast. Hoidsin lippu ja peksin jalgadega. Lõin peaga ja püüdsin hammustadagi, kui olin mitme keha raskuse all põrandale surutud. Lipp kisti mu käest tükkahaaval. Tolmused ja ähkivad mehed lohistasid meid pööningult alla. (Viirlaid 1961, 46–47)

Seda lugu on omistatud Eerik Heinele isegi ajalookirjanduses, esitades seejuures valeviite arhiiviallikatele, milles nimetatud intsidendist juttu pole (Niitsoo 2001, nr 1, 30). Eerik Heine kõneleb oma mälestustes samuti lipust:

Aga mis kõige rohkem mu arreteerimise aluseks oli: ma käisin Tartu raekoja tornis punast lippu alla toomas. Tahtsin Eesti lippu asemele panna. Rahvaomakaitse tormasid üles ja läks lahti igaveseks kalluseks. Nad vedasid mu alla, et viia NKVD-sse. Aga selleks ajaks oli Raekoja platsile kogunenud määratu rahvamurd. Inimesed hakkasid laulma Eesti hümnit. Rahvaomakaitse nagu kangestusid sellest. Ma sain lahti rabeleda, jooksin rahva hulka ja kadusin põranda alla. (Jõgi 2007, 264)

Eerik Heine ülekuulamisprotokollides ei mainita aga lipuintsidenti kordagi. Kui see tõesti oli tema arreteerimise aluseks, siis miks seda ei nimetata? Eduard Sarve toimikust selgub, et sellega seonduisid hoopis teised noormehed. Sarve sõnul taheti teda koos kolme kaaslasega Tartus Eesti hümnit laulmise eest kinni võtta. Neil õnnestus kellegi elegantse kodaniku abil põgeneda kohvikusse Ateen, kus see kodanik neile kohvi ja saiu pakkus ja ässitas raekoja tornist punalippu alla tooma. Kohale minnes ei õnnestunud neil aga lipuni jõuda, kuna üks oli lukus. Samal ajal liikus raekojas keegi sinises ülikonnas Halliku-nimeline mees, kes lubas muretseda muukraudu. Sarv läkski Hallikuga kaasa viimase koju neid otsima, aga ei leitud sobivaid. Lõpuks jäi lipu alla toomise plaan teostamata (ENSV RJK, Sarv 1940a).

Eerik Horm hakkas pärast lipulugu aktiivselt Nõukogude võimu vastu võitlema ning organiseeris põrandaaluse organisatsiooni:

Peale võitlust lipu pärast raekoja pööningul ei olnud mul enam mingisugust valikut ega kõrvalteed. Kõik pidi minema, nagu läks ja ma pidin vastu võtma, mis mulle määratud. Tõdesin seda rabava selgusega järgmisel ööl Pauluse kalmistul Vabadussõjas langenud kangelaste ausamba ees, kuhu viisime lilli. Tartu koolinoorus asetas tol ööl lilli kõikidele mälestusmärkidele. Kõikjal süüdati küünlad ja noored seisid valvel tulede juures. Oldi ühenduses nendega, kes olid lahkunud enne meid, sest meie rahva jõuallikaks on surnud, kes iial ei sure. Ja siis ma tundsin äkki, et ka mina ise ei sure. Ma ei sure iialgi, tulgu mis tuleb. Langedes astun ainult nende hulka, kes praegu vaatavad arvustavalt mu poole, ja mu ühendus püsib mahajäänutega igavesti.

Sain kolonelilt ülesanded – suuremad, kui oskasin ette aimata. Mul tuli organiseerida üleriiklikult koolinoorte kommunismivastast liikumist. Luua efektiivne põrandaalune organisatsioon, mis oleks hetke saabumisel valmis kõigeks. Nägin nüüd väga harva oma kodu ja vanemaid. Sõitsin mööda maad ringi – Tallinn, Narva, Pärnu, Viljandi. Sõitsin linnast linna, maakonnast maakonda. Üritus võttis ilmet palavikulise kiirusega. Kõikjal oli juba midagi omaalgatuslikult teoksil. Iga gümnaasiumi, iga kutsekooli kasvandike hulgas oli tekkinud spontaanselt vastupanugruppe, tihti verevandega ühendatud. (Viirlaid 1961, 48)

Eduard Sarv rääkis augusti lõpus NKVDle, et ta tutvus 25. juulil Eerik Heinega eelpool nimetatud lipuloos mainitud Halliku kaudu. Heine tutvustas talle organisatsiooni, mida juhitakse Tallinnast, ning tegi talle ülesandeks värvata poisse eesmärgiga vabastada Eesti Nõukogude võimust ja eraldada NSV Liidust (ENSV RJK, Sarv 1940a).

Sarv ütles 10. septembril 1940 ülekuulamisel:

See Eerik Heine oli ühtlasi organisaator kogu Lõuna-Eesti jaoks ja selleks otstarbeks käis Viljandis, Otepääl, Valgas ja Elvas. Nädal aega enne minu arreteerimist ma sain Eerik Heine käest kuulda, et meie illegaalse, revolutsiooni vastase organisatsiooni organiseerijaks olnud inglise salaluure, kes seadis omale ülesandeks organiseerida Eestis mässud Nõukogude korra ja N.S.V.L. vastu. (ENSV RJK, Sarv 1940b)

Eerik Heine tunnistas ülekuulamisel 10. septembril 1940 samuti noorte värbamist kontrrevolutsioonilistesse organisatsioonidesse Tartus ja Lõuna-Eestis. Heine väitel rääkis ta oma ideest Eduard Sarvele, kes värbaski organisatsiooni liikmeid (ENSV RJK, Heine 1940, 15).

27. septembril 1940 toimus Eduard Sarve ja Eerik Heine ühine ülekuulamine Tartu vangimajas. Sarv kordas üldjoontes varasemat infot seoses Heine kontrrevolutsioonilise tegevusega, täpsustades aga Nõukogude Liidu vastase väljaastumise kavandatud aega – see pidi toimuma 1. septembril 1940. Heine tunnistas Sarve ütlused õigeks. Ta ei mäletanud ainult, kas teda instrueeriti Tallinnast (ENSV RJK, Sarv 1940c, 16).

Sarv loetles 30. novembril 1940 oma organisatsiooni liikmed: 17-aastane tööline Heldur Hääl, Kloostri tänaval elav Linnus, 18-aastane tööline Abel, 16-aastane Mattieseni trükikoja tööline Arnold Kütt, 17-aastane Ats Unt, 18-aastane raadioäri müüja Kaaarel Roosaar, 17-aastane töötu Manivalde Soni, 17-aastane Harri Koger, 17-aastane Tartu pagariäri Boening müüja Gustav Seeba, 16-aastane Lembit Kokk. 9. augustil 1940 toimus Sarve organisatsiooni koosolek Tähtvere kandis heinaküünis (ENSV RJK, Sarv 1940d).

Selle grupi tegevusest on ta ülekuulamisel rääkinud järgmist: Roosaar muretses punalippude pritsimiseks soolhapet, Kütt ja Soni varastasid Mattieseni trükikojast lendlehtede paljundamiseks trükitähti, lendlehed valmistasid Kütt, Kokk ja Sarv. Sarve sõnul algas näiteks üks lendleht sõnadega „Eestlased ärge laske end ära osta, armastage oma kodumaad“, selle juurde tuli lisada haakrist ja loosung „Elagu Hitler“ (samas).

Olemasoleva info põhjal võib tõstatada ka hüpoteesi, et NKVD võis ka ise organiseerida oma kaastöötajate abil nn vastupanugrupi, kelle provokatsioonide kaudu noorte meelsust kontrollida ja potentsiaalseid Nõukogude võimu vastaseid leida. Sellele võimalusele viitab Eduard Sarve vastupanugrupi koosseis, mille 11 liikmest neli olid Sarve sõnul ELKNÜ liikmed (Kütt, Roosaar, Soni ja Kokk). Sarve ise oli ELKNÜ liikmekandidaat. Komsomoli kuulumist on võimalik tõendada Kaarel Roosaare puhul, kuna on säilinud tema avaldus ELKNÜ „Tartu Kommunist“ algorganisatsiooni liikmeks astumise kohta 27. juunist 1941 (Roosaar 1941). Kedagi Sarve nimekirjast ei leidu representiivsete andmebaasides.

Eerik Horm versus Eerik Heine: vabastamine 1941 ning Läände saatmine

Teise maailmasõja ajal, aastatel 1939–1941 lahkus Eestist Saksamaale üle 21 000 inimese: omariikluse ajal 1939. oktoobrist 1940. aasta maini ning Nõukogude okupatsiooni ajal nn järelümberasumisel 10. jaanuarist 26. märtsini 1941. aastal (vt lähemalt Liivik ja Tark 2016). Sakslaste Saksamaale ümberasumisega seotud küsimusi korraldas 1939. aasta oktoobris Saksamaa Tallinna konsulaadi juurde loodud Saksa Usaldusvalitsus (Uus Eesti 1939).

Eerik Hormi vanemad lahkusid Eestist nn saksa järelümberasujatena ja ka ta ise vabastati seetõttu 1941. aasta kevadel NKVDst (Viirlaid 1961, 76–79). Tema päästmisel mängis võtmerolli eelpool nimetatud lipulugu: „Mu vanemad ei olnud kunagi kavatse- nud Eestist lahkuda, algatus tuli Saksa usaldusvalitsuselt. Võitlus lipu pärast Tartu raekoja pööningul oli ulatunud nende kõrvu ja nende otsus kõlas: „Selle poisi peame venelaste käest kätte saama“ (samas, 79).

Eerik Heine vanematele võimaldati tõesti lahkuda Eestist Saksamaale 1941. aastal järelümberasujatena. Saaremaalt pärit klaveri- ja mööblivabrikant Oskar Karl Heine (snd Hein) ja Margarethe Emilie Heine (snd Kuusik) olid lahutanud oma abielu 1936. aastal, aga abiellusid 21. jaanuaril 1941. aastal uuesti (ENSV RJK, Heine 1950d). Neile anti ümberasumisluba Saksamaale 7. veebruaril 1941 (Saksa kodakondsuse taotlejate toimikud 1942, 5b–5bp) ja nad lahkusid Eestist 4. märtsil (samas, 6p).

Kaks nädalat hiljem, 18. märtsil 1941. aastal tegi NKVD otsuse ka Eerik Heine süüas- jas. Selles märgiti, et Heine arreteeriti 30. oktoobril 1940. aastal noorteorganisatsiooni organiseerimise eest eesmärgiga kukutada Nõukogude võim, värvates organisatsiooni ka teisi noori. Samuti astus ta Nõukogude võimu vastu välja 1940. aasta juunis esimeste tööliste demonstratsioonide ajal. Kuna aga Eerik Heine vanematele oli lubatud ümber asuda Saksamaale, siis vastavalt NSV Liidu ja Saksamaa vahelisele lepingule 10. jaanua- rist 1941 ja NSV Liidu NKVD korraldusele 19. veebruarist 1941 otsustati 18. märtsil Eerik Heine saata esimese lahkuva transpordiga Saksamaale (ENSV RJK, Heine 1941, 28).

Koos Eerik Hormiga toodi 18 meest üle Eesti vanglatest Tallinna, kes vahetati Leedu piiril Saksa võimudele kaheksateistkümne „juudi ja kommunisti vastu“ (Viirlaid 1961, 76–79). Raamatus kõneldakse nimeliselt Kattemaast. Horm kui Eesti koolinoorsoo vastupanuliikumise juht ei tahtnud lahkuda, kodumaad ja kaaslasi hüljata. Kattemaa veenis teda vabanemise võimalust kasutama:

„Me oleme väike rahvas,“ rääkis kaasvang Kattemaa. Ta oli noor õilsate näojoontega mees, silmade tuline leegitsus taltsutatud tasakaaluka terasega. Ta suu oli kindel ja rahulik, sealt ei tulnud sõnu, mida tuul oleks kandnud oma soovi järgi. „Iga mõttetu ohver pole sangaritegu, vaid roim rahva vastu. Usun, et sa ei hooli alati oma elust, au sulle – see on meie sõdurivaim. Oleme alati pidanud võitlema, sest muidu meid poleks. Me pole saanud valida kohta ega aega, kus või millal valada oma verd. Aga ma ei usu, et ükski meie langenud sõdur oleks end pakkunud tagapingile nagu sina praegu, mil kogu heitlus – sõda Saksamaa ja Venemaa vahel – seisab alles ees. Sa oled mees, mitte loll vasikas – sul tuleb mitte üksnes oma elu, vaid ka surma eest vastutada. Meie sõdurid on olnud head sõdurid, iseenast mõrvata pole lubanud nende au.“ (Viirlaid 1961, 77)

Sarnaselt Eerik Hormiga figureerib Eerik Heine loos kaasvang Kattemaa. Erik Kattemaa arreteerimise määrus anti välja 6. jaanuaril 1941. aastal (ENSV RJK, Kattemaa 1941a, 1–1p). 9. jaanuaril võeti ta kinni ning ta kirjutas käsikirjalise avalduse NSV Liidu Siseasjade Komissarile. Ta selgitas, et astus 1940. aasta novembri lõpus Saksa Usaldusvalitsuse teenistusse. Talle tehti seal ettepanek aidata leida relvi 10–14 inimese jaoks, keda saata Soome valmistuma võitluseks Eesti vabastamiseks Nõukogude võimu alt. Hiljem tehti Kattemaale veel Saksamaa saatkonnas ettepanek astuda Gestaapo teenistusse ülesandega koguda andmeid Punaarmee ja rahva meeleolude kohta Eestis (ENSV RJK, Kattemaa 1941b, 15–18). Kattemaa ankeedi kohaselt töötas ta kuni 8. detsembrini 1940 Saksa usaldusvalitsuses raamatupidajana (ENSV RJK, Kattemaa dat.-ta).¹

Kattemaa süüdistuskokkuvõtte järgi oli ta välismaise luure agent ja tegeles aktiivselt spionaažiga NSV Liidu vastu. Kattemaa tunnistas end täielikult süüdi, uurimine lõpetati ja toimik saadeti NSV Liidu NKVD eriosakonda (ENSV RJK, Kattemaa 1941c). Eriosakonna nõupidamisel konstateeriti samuti Kattemaa NSV Liidu vastast spionaaži Saksamaa kasuks. Rängast süüdistusest hoolimata otsustati Kattemaa karistamise asemel hoopis NSV Liidust välja saata (ENSV RJK, Kattemaa 1941d, 16). 22. märtsil 1941 kinnitati ka Eesti NKVDs, et Kattemaa spioneeris Saksamaa kasuks, NSV Riikliku Julgeoleku rahvakomissar Boris Kumm kordas seda 22. märtsil 1941. aastal aga arvestati sakslaseks osutunud Kattemaa soovi Saksamaale minna. NKVD käskis ta esimese transpordiga Saksamaale saata (sammas, 17–18)

1 Kattemaa kohta vt ka Hein 2022.

Kattemaa esitas 1943. aastal Saksa okupatsiooni ajal ajalehes Järva Teataja oma-poolse versiooni enda vabastamisest:

Saksa valitsuse esinduse nõudel pidi NKVD andma välja oma ohvri, sest Kattemaa kui endine Saksa Usaldusvalitsuse raamatupidaja oli avaldanud soovi ümberasumiseks Saksamaale. Ta viidi üle keskvanglasse, kus 23. märtsil endine N. Liidu saadik Eestis ja selleaegne N. Liidu rahvakomissaride nõukogu esindaja Tallinnas Botškarev isiklikult oli ära saatmas tšeka kүүsist pääsenud surmakandidaate. (Järva Teataja 1943)²

Pakub huvi, kes olid lisaks Heinele ja Kattemaale ülejäänud sakslastena vabaks lastud mehed. Eerik Heine meenutab nii: „Aprilli lõpus viidi mind Tallinna Patareisse. Sattusin kambrisse, kus oli ees 17 meest, kõik puha prominentsed eesti mehed. Neil oli juba enam-vähem teada, et meid antakse poliitvangidena Saksamaale välja“ (Jõgi 2007, 285). CIA andmebaasist tuleb välja Eesti sõjaväelane, kolonel Paul Bassen-Spiller (1892–1962), kes värvati, aga andis sellest kohe Läände jõudes teada (FOIA 1966b). Bassen-Spilleriga kohtunud isik kõneles CIAle, et teda hirmutati, peksti ja valmistati muul viisil Tartu vanglas ette spioonina Saksamaale saatmiseks. Bassen-Spiller olevat olnud veendunud, et kõik, kes olid venelaste käes vangis ja tahtsid minna Saksamaale, pidid läbi tegema sama protseduuri. Ta nimetas ainult ühe nime, Erich Kattenbergi (eestistatult Kattemaa), imestades seejuures, et venelased tahtsid temasuguse naiivse ja nõrga inimese spiooniks teha (FOIA 1966c).

Baltisakslase Bassen-Spilleri arreteerimismääruse järgi 6. jaanuarist 1941 töötas ta Saksa Usaldusvalitsuses, oli võidelnud Punaarmee vastu Judenitši armees ning osalenud Tartu tööliste demonstratsiooni mahasurumises 1. mail 1924 (ENSV RJK, Bassen-Spiller 1941a). 13. jaanuaril 1941 ülekuulamisel pinniti temalt, miks ta kirjutas Saksamaale ümberasumise avalduse. Bassen-Spiller põhjendas seda sellega, et naine on sakslane, sugulased Saksamaal ning Eestis ei saa tööd leida (ENSV RJK, Bassen-Spiller 1941b). Ta oli nimelt esitanud Saksa Usaldusvalitsusele ümberasumisavalduse 14. detsembril 1940 (ENSV RJK, Bassen-Spiller 1940).

Bassen-Spiller eitas ülekuulamistel kontrrevolutsioonilist tegevust, spionaaži Saksamaa kasuks jm. 18. märtsil 1941 langetati tema süüasjas otsus, mille järgi ta arreteeriti Judenitši väes Punaarmee vastu võitlemise eest, aga kuna ta oli sakslane, siis tuli ta saata esimese transpordiga Saksamaale (ENSV RJK, Bassen-Spiller 1941c). Paul Bassen-Spiller tegigi 20. märtsil 1941 NKVDle avalduse lubada tal Saksamaale ümber asuda, sest on rahvuselt sakslane (ENSV RJK, Bassen-Spiller 1941d).

2 Sama artikkel ilmus septembris 1943 ka ajalehtedes Meie Maa, Virumaa Teataja, Sakala ja Põhja Kodu.

Eerik Horm versus Eerik Heine: vangistamine 1944 ja põgenemine

Eerik Horm liitus pärast Eestist lahkumist 1941. aasta augustis Saksa armeega ja osales Teises maailmasõjas, aga lähemalt sellest ei kõnelda. Ta langes sõja lõpus 1944. aastal Eestis sõjavangi, viidi Leningradi ja sealt Uuralisse sõjavangilaagrisse, kust ta peagi põgenes. Kui ta koduteel nälginuna leiba varastas, võeti ta uuesti kinni ja saadeti taas vangilaagrisse, kust ta seejärel Eestisse karistust kandma saadeti. 1946. aasta jaanuaris jõudis Horm Tallinna Kopli sõjavangilaagrisse, kust ta samuti peagi põgenes (Viirlaid 1961, 85–252).

Eerik Heine alustas sõjateed politseipataljoni Ostland koosseisus Ukrainas ja lõpetas 1944. aasta suvel 20. Eesti SS-diviisis (ENSV RJK, Heine 1950d). NKVD toimiku andmetel vangistati ta 25. augustil 1944 Punaarmee poolt Tartumaal (ENSV RJK, Heine 1950b, 24) ning põgenes vangilaagrist 1947. aasta kevadel (ENSV RJK, Heine 1950d, 21).

1957. aastal jutustas Heine: „See oli 22. augustil 1944 kui sain Tartu külje all Jänese silla juures lennukipommi plahvatuses nii tugevalt põrutada, et jäin meelemärkuseta venelaste kätte vangi. Meid viidi jalgsi Petseri ja sealt Venemaale, Uurali mägedesse Kiisela laagrisse, kus oli umbes 800 sõjavangi“ (Meie Kodu 1957).

Eerik Horm versus Eerik Heine: vangistamine ja põgenemine 1948

Eerik Horm arreteeriti pärast kaheaastast varjamist uuesti 1948. aastal, sest aitas endisele sõjavangikaaslasele, nüüdsele Tallinna veobaasi autojuhile Maksile uusi dokumente hankida.

Romaanis „Sadu jõkke“ räägib Eerik Horm Maksi dokumentide kaotust järgmiselt:

Maksil oli kalduvus ajada autoga marssivatest punaarmee üksustest võimalikult lähedalt mööda. „Las tunnevad, kuidas surm lõõtsutab!“ ilkus ise, kui sõdurid hüppasid lubamatu kiirusega kihutava veomasina eest kõrvale. Maksile peale oli autobaasi korduvalt kaevatud ja teda hoiatatud. Aga ta lõi käega ja tegi edasi „surmatuult“, kuni ühel päeval juhtus see, mis pidi juhtuma: ta ajas punaarmeele autorataste all surnuks. Maks arreteeriti sealsamas, peksti oimetuks ja saadeti, kui suutis jälle omal jalal tuigerdada, kahe miilitsamehe valve all jaoskonna poole. Teel tegi ta enda täiesti sandiks ja laskis end saatjatel talutada. Ja siis, kui keegi ei osanud paha aimatagi, lendasid miilitsamehed näoli ning arreteeritu kadus lähimast majaksest sisse. Kui märatsevad militsionäärid suutsid lõpuks ukse avada, oli Maks tagahoovide kaudu juba tabamatus kauguses. Ta saabus Eeriku juurde, tagaetatav dokumentideta mees. (Viirlaid 1965b, 152)

Eerik Heine eluloos vastab Maksile Ilmar Pallo, kes töötas Tallinna Autoremonditehases Sirp ja Vasar. Pallo sõitis enda sõnul autoga 1947. aasta augustis Tallinnas inimese surnuks, ta ise viidi aga hoopis Tallinna Linna Polikliinikusse. Selle intsidendi käigus läksid dokumendid kaduma ning ta pidi hakkama end varjama, kuna kartis karistust avarii eest. Ilmar Pallo tädi Hilda Grünbaum tundis Eerik Heinet, illegaalsete doku-

mentide järgi Priit Põltsamaad, kes lubas aidata Pallol uusi dokumente saada (ENSV RJK, Heine 1950a, 106).

Eerik Hormi loos on Maksile dokumentide hankimises üks võtmefiguur Arvi Kikas:

Õnneks leidis Maksil endal Tallinna miilitsas arvukalt tuttavaid. Ta oli mitmetega koos seltsimehelikult napsitanud ja aidanud realiseerida nende konfiskeerimise nime all röövitud kaupa. Sõbrad mõtlesid ja kombineerisid ning esitasid oma kava: Maks pidi esinema metsast väljuva endise sõdurina, kelle kohta maksis amnestiaseadus. Väljatuleku kohaks määrati Viljandi, kus teda peale fiktiivset ülekuulamist pidid ootama dokumendid. Eerikule ei meeldinud lugu üldse. Aga Maks usaldas oma sõpra Arvi Kikast, kes näis olevat kogu mängu lavastaja. Kikas oli kuidagi teeseldult ülisõbralik ja lipitsev, mustad juuksed ja tõmmu nägu õlised, keha valvsusest küürus nagu hiirt jälgival kassil. Endine Eesti armee leitnant, nagu ta ise saladusena avaldas; joomise ja võltsimise pärast sõjaväest kõrvaldatud, mille jättis avaldamata. Uued dokumendid läksid Maksile maksma neli tuhat rubla ja nad sõitsid kolmekesi Viljandisse. Eerik oli kaasas Maksi palvel, sest ka viimane ise oli hakanud milleski ebalema. Kikas tundus liiga tihedalt olevat seotud MVD-ga.³ (Viirlaid 1965b, 152–153)

Teine võtmetegelane dokumentide saamisel on romaanis „Sadu jõkke“ Viljandi MVD kolonel Nikolai Spemakov, kelle pool Maks, Horm ja Kikas pummeldasid: „Peost võtsid osa veel kaks MVD ohvitseri, kes oma ülemuse armulikkust kasutades jõid viina suurte klaasidega nagu vett. Kikas karjus vaimustusest elagu võimsale Nõukogude Liidule, Eesti sotsialistlikule isamaale ja generalissimus Stalinile“ (Viirlaid 1965b, 154).

Viirlaiu romaani Arvi Kikas kannab Eerik Heine eluloos nime Juhan Kikka, kes hankis oma võõraspoja Oskar Tõnissoni palvel Ilmar Pallole uusi dokumente. Juhan Kikka väitel kohtus ta Tallinna Sõjakomissariaadis juhuslikult major Stepan Vorobeiga Viljandi Sõjakomissariaadist, kes lubas selles küsimuses aidata (ENSV RJK, Heine 1948c, 75–76). Vorobei kinnitusel küsis Kikka 24. jaanuaril temalt nõu, kuidas saaks üks Viljandi maakonnas elav tuttav sõjaväepileti, ning ta lubas selgitada, kelle poole Viljandi Sõjakomissariaadis pöörduda (Viljandi Rajooni Sõjakomissariaat 1948, 33). Ilmar Pallo väitel külastas Eerik Heine teda Türil kaks korda, teatades 6. veebruari kohtumisel, et uusi dokumente võib saada 12. veebruaril (ENSV RJK, Heine 1948b, 98).

Juhan Kikka, Ilmar Pallo ja Erik Heine sõitsidki 12. veebruaril Tallinnast rongiga Viljandisse. Kuna Stepan Vorobei oli aga haige, mindi liitri viinaga tema juurde koju (ENSV RJK, Heine 1948a). Ka Vorobei tunnistas 12. veebruaril toimunud joomingut koos Kikka, Pallo ja Heinega, kes end Priit Põltsamaaks nimetas. Vorobei pidi raha eest aitama dokumente saada (Viljandi Rajooni Sõjakomissariaat 1948, 33).

³ Ilmselt mõeldud siseministeeriumi (vene k *Министерство внутренних дел*).

Romaanis hakkab Maks kokkulepitud ajal kartma miilitsajaoskonda minekut, aga Eerik Horm on julge mees ja otsustab ise minna:

Imelikul kombel muutis teise pinge Eeriku rahulikuks. Mingisugune tühjus ja tundetus laskusid ta üle. Ta vahtis kellaosuteid, mis nihkusid lähemale tunnile, mil Maks pidi minema miilitsajaoskonda uusi dokumente vastu võtma.

Järsku pahvatas kaaslane:

„Eerik, mina sinna ei lähe!“

„Soo!“ vahtis see teda imestades.

„Ma ei saa minna. Ei saa, noh! Vaata mu käsi, näe, värisevad, saatan! Iga sõrm kämbla küljes. Kirjuta nendega allkirja või midagi – sullepea kukub tõtsti põrandale. Mina ei lähe!“

Eerik vihastas.

„Nüüd sa siis ütled seda! Segane! Nagu varem ei olnud aega sellele jampsile mõelda. Ma kutsusin sind metsa – sinna sa ei julgenud tulla. Mille eest sa oma higi ja vaevaga kombineeritud neli tuhat rubla sellele pakmaole siis värvli vahele toppisid? Ainult naljaks! Või ainult viinasolgi ja kaaviari eest! Jäta lapsejutt, paberid tuleb nüüd ära tuua.“

„Mitte mina!“ oigas Maks.

„Siis mina ise!“, pahvatas Eerik. „Siis lähen toon mina need ise ära!“ (Viirlaid 1965b, 135)

Horm aga äratub kahtlusi ning peab näitama oma ballettmeister Priit Põldmaa nimele väljaantud isikutunnistust:

Eerik viskas isikutunnistuse ballettmeister Priit Põldmaa nimega lauale. Punapea muutus sellest taltsamaks, kuid hüples, nagu oleks põrand ta all hakanud vajuma. Kogunud tšekistil ei kestnud segadus kaua.

„Võltsitud! Tunnistus on võltsitud!“

Ka vasikanäoline kolonel oli püsti tõusnud ja käratas:

„Mis tsirkust sa siin teed, kui sul on juba paberid taskus? Keda sa tahad oma metsast tulnu jutuga tõgada?“ Ta silmamunad kuulusid nüüd härjale, öisest joomingust punetavad ja pungil. „Ütle, kes sa oled?!“

„Priit Põldmaa,“ vastas Eerik rahulikult.“ (Viirlaid 1965b, 157)

Eerik Horm arreteeritakse. Kuigi ta otsitakse läbi („treenitud väledusega sorisid tšekistide käed ta taskutes, hõlmade all kubemes“), ei avastata Hormi „kõhukoopas“ laetud relva, mis võimaldab tal põgeneda (Viirlaid 1965b, 157–156).

Erinevalt romaanist oli Heine Viljandi Sõjakomissariaadis koos Pallo ja Vorobeiga, kust nad saadeti ENSV Riikliku Julgeolekuministeeriumi (venekeelne lühend MGB) Viljandi jaoskonda. Pallolt võeti ära sõjaväepileti ostmiseks mõeldud 2300 rubla (Viljandi Rajooni Sõjakomissariaat 1948) ja ta kandis surmaga lõppenud avarii eest kaheaastast

vanglakaristust aastatel 1948–1950 (EKP Põltsamaa RK 1953, 4). Viljandi Sõjakomissariaadi major Stepan Vorobei sai noomituse kommunistliku partei liikmekaardile kandmisega joomingu eest hiljem bandiitideks osutunud meestega (Viljandi Rajooni Sõjakomissariaat 1948, 35).

Eerik Heine põgenes, aga seoses temalt ära võetud Priit Põltsamaa dokumentidega (ENSV RJK, Heine 1950b) vahistati kohe, 13. veebruaril 1948 teatris Vanemuine töötanud tõeline Priit Põltsamaa (ENSV RJK, Põltsamaa ja Valdre 1948c, 38).

Põltsamaalt küsiti ülekuulamisel 17. veebruaril, kus asub tema pass (välja antud 2. juunil 1945) ja sõjaväepilet nr 009551. Põltsamaa tunnistuse kohaselt müüs ta oma passi ja sõjaväepileti tuhande rubla ja 8 liitri piirituse eest kolleegile Enn Valdrele, kes vajab neid oma sugulasele Eerik Heinele (ENSV RJK, Põltsamaa ja Valdre 1948a, 17p–18). Valdre tunnistas samuti, et ostis Põltsamaalt dokumendid ja andis need 1947. aasta jaanuaris end Nõukogude võimuorganite eest alates 1944. aastast varjavale Eerik Heinele (ENSV RJK, Põltsamaa ja Valdre 1948b, 20).

Arhiividokumendi järgi oli Põltsamaa tõesti taotlenud 1947. aasta kevadel uut sõjaväepiletit, kuna kaotas selle (kehtiv kuni 1. jaanuarini 1948) ajavahemikus 1. märtsist 25. aprillini (ENSV RJK, Põltsamaa ja Valdre 1947a). See dokument, täpse nimetusega „Ajutine tunnistus (sõjaväepileti asemel) nr 009551, kehtivusega kuni 1. jaanuar 1948“ (ENSV RJK, Põltsamaa ja Valdre 1947b) võetigi Heinelt ära. Seega said Heinele sarnaselt Hormiga küll tõepoolest saatuslikuks valedokumendid, aga Heine läks miilitsajaooskonda teadlikult kehtetute dokumentidega, mis loomulikult äratasidki kohe tähelepanu. Seejuures on Heine ise hiljem väitnud, et ta valmistas ise valedokumendid oma valedokumentide vabrikus (Jõgi 2007, 294).

Heine minek sõjakomissariaati võõraste aegunud dokumentidega andis ajendi Priit Põltsamaa ja hiljem Enn Valdre arreteerimiseks, aga neid süüdistati hoopis Saksa okupatsiooni aegses tegevuses poliitilises politseis. Meestele mõisteti 21. mail 1948. aastal karistuseks 25 aastat vangistust ja 5 aastat asumist (ENSV RJK, Põltsamaa ja Valdre 1948c, 38–39) ja nad saadeti Mordva ANSVs asuvasse Dubravlagi (Õispuu 1996, 413, 591).

Eerik Horm versus Eerik Heine: vangistamine 1950

Romaanis „Kustuvad tuled“ arreteeritakse Eerik Horm 1950. aasta juulis Tallinnas laulupeol. Nimelt on ta tulnud ta pealinna, et teha ettevalmistusi Karjala kaudu Läände põgenemiseks (Viirlaid 1965a, 13–22). Temalt võetakse läbiotsimisel ära järgmised esemed:

Rahakott valepassiga visatakse lauale. Järgneb raha – mõned Vene tsaariaegsed kuldmündid, taskunuga ja sigaretid. Kõik, mis mu taskutes leidub. Higi nõriseb kaenlaaukudes, see on külm ja nõrkust tekitab. Püstol!? Tunnen oma truu kaaslaste kõrvetavat pitsitust. Püstol – mu päästja või hukatus. Olukorras, nagu

ma viibin, saab see mind vaevalt päästa. Väledad näpud libisevad kubemes, kaenlaaukudes ja vandumise saatel, mis lööb segi kõik loogilised laused nende suus, kistakse mu kõhukoopast relv välja. (Viirlaid 1965a, 19)

Eerik Heinelt võeti 22. juulil 1950 arreteerimisel ära pass Helmut Helenurme nimele, püstol padrunitega, kell, peenraha 1 rbl 78 kop, kollasest metallist 2 münti, valest metallist mündid, 2 sõrmust kollasest metallist, ühele graveeritud „LW 19. I 14“ ja teisel monogramm „MR“, laulupeo pilet, sigaretid Priima, rongipilet Tamsalust Tallinna jm (ENSV RJK, Heine 1950c, 9p).

Eerik Hormilt nõutakse esimesel ülekuulamisel tema õiget nime, aga hoolimata peksust Horm seda ei ütle:

Esitan kõik andmed oma valepaberite alusel. See vältab umbes pool tundi, siis äigab major raevuka löögiga laua enese ees puhtaks. Tindipotid, sullepead ja paberilehed paiskuvad mööda põrandat laiali. Ta nägu on vihast tumelilla. Rusikas raksatab lauaplaadile. „Valetad, koer! Valetad! Valetad! Iga sõna, sa äraneetud!“ röögib ta, kuna teise kahe sõimamine käib koorina kaasa. Vandeid ja sülg pursates venib major mu ette. Ta haarab niiske kämbлага mu ninast ning taob mu kukalt vastu seina. Tal on looma jõud. „Ära! Tagasi – kuuma!“ ähib ta viimaks. „Ilma toidu ja veeta, ilma peldikus käimata! Mõttele järele, mis sa tuled meile haukuma, koer!“ (Viirlaid 1965a, 24–26)

Eerik Heine tunnistas erinevalt Eerik Hormist esimesel ülekuulamisel 22. juulil 1950 esimese küsimuse „Õelge oma õige nimi!“ peale, et ta on Erik Oskari p Heine. Valepassi Helmut Juhani p Helenurme nimele varastas ta 1949. aasta veebruaris Tallinn-Petseri rongis magavalt kupeekaaslaselt (ENSV RJK, Heine dat.-ta, 22). Kui Eerik Horm kedagi ei reetnud, siis Heine rääkis 22. juulil 1940 avameelselt mitmetest teda aastatel 1947–1950 abistanud inimestest. Nii varjas Heine end 35-aastase Emilie Kuke juures Kõdekülas Järvamaal märtsini 1949, mil Kukk ära küüditati (ENSV RJK, Heine 1950b, 34p). Emilie Kukk (s 1909) saadeti nimelt 8. oktoobril 1949 asumisele Krasnojarski kraisse, kust ta vabanes 1956. aastal (Õispuu 1999, 230). Heine kõneles, et ta varjas end Tallinnas 18.–19. juulil Karl Sanderi (20. SS-diviisi võitluskaaslase) ning 21. juulil Konstantin Treffneri (endise koolidirektori) juures (ENSV RJK, Heine 1950b, 31). Heine rääkis Sanderile, oma väidetavale võitluskaaslasele 20. diviisist, plaanist NSV Liidust põgeneda. Heine väitel olnud Sanderi näost näha, et ta oli selle üle rõõmus (ENSV RJK, Heine 1950d, 37). Karl Sanderi ei teadnud enese väitel Heine varjamisest midagi (ENSV RJK, Heine 1950g, 139). Konstantin Treffner ei teadnud samuti Heinest suurt midagi, tunnistades küll, et viimane oli 1950. aasta juulis oma musta portfelli tema korterisse toonud (ENSV RJK, Heine 1950f, 132p–137).

Eerik Hormi loos huvitab ülekuulajaid ainult metsavendluse teema, millest Horm aga ei räägi suurt midagi:

Major pinnib üha metsavenna ajajärku. Kuidas – neli aastat metsas ega puutunud kokku bandiitidega?! Nõukogude sõdurid ei tohi metsadele üldse ligineda, kui juba püssid pauguvad vastu, ja tema ei tea millestki! Räägin, et ma ainult vahel harva läksin metsa peitu, kui mujal oli jalgealune kuum. Käin lihtsalt heinaküünides magamas. Enamiku aega veetsin küldes või linnades, kus hangeldasin mitmesuguste artiklitega. (Viirlaid 1965a, 35)

Eerik Heine 1950. aasta ülekuulamisprotokollides olid põhiteemad hoopiski Heine vangistamised ja põgenemised, vabastamine 1941. aastal sakslasena, teenimine Teise maailmasõja ajal Saksa armees ja sealt põgenemine, Priit Põltsamaalt dokumentide ostmise. Heine süüdistuskokkuvõte 2. veebruarist 1951 on järgmine: Heine arreteeriti 1940. aastal nõukogudevastaste hüüete pärast Tartus tööliste demonstratsiooni ajal ja saadeti sakslasena 1941. aasta aprillis Saksamaale; Heine oli 1941–1944 Saksa armee teenistuses, Eesti SS Leegionis; Heine võeti 1944 kinni, põgenes 1947 (ENSV RJK, Heine 1951, 167–168). Talle mõisteti 10-aastane vanglakaristus ja ta saadeti Kargpollagi. Eerik Horm jõudis viimasesse, Potma laagrisse 28. veebruaril 1956 (Viirlaid 1975, 135) ja saadeti sealt novembri alguses saksa vangina Moskvasse (samas, 220–221). Eerik Heine saadeti Dubravlagist Moskvasse repatrieerumiseks välismaale 13. novembril 1956 (ENSV RJK, Heine 1957, 175). Dubravlagi süsteemi üks laager asus ka Potmas.

Lõpetuseks

Kas Eerik Hormi lugu on Eerik Heine elulugu? Eerik Heine mälestuskatked kinnitavad seda versiooni (nt Meie Kodu 1957; Vaba Eestlane 1957; Jõgi 2007; Heine 2009), NKVD allikad (protokollid, dokumendid) lükkavad selle väite ümber.

Need on eri liiki allikad. Mälestustes jäädvustatakse infot tagantjärele oma eluloo koostamiseks või ajaloo rekonstrueerimiseks. Dokumentides jäädvustatakse infot faktide tõendamiseks, mõeldud kasutamiseks üksikisikule või institutsioonile. Protokollides jäädvustatakse infot otsustusprotsessi tõendamiseks ja need on mõeldud institutsioonile. NKVD hankis eri meetodeid (meelitamist, piinamist jm) kasutades fakte, mille põhjal eelkõige süüdi, mitte õigeaks mõista.

Süüdimõistetute karm karistamine on totalitaarsete režiimide vägivald poliitika tüüpiline võte. Ka nõukogudevastase organiseeritud tegevuse eest karistati 1940–1941 väga karmilt (vt lähemalt Niitsoo 2001). Muinasjutulise „õnneliku lõpuna“ saatis NKVD Eerik Heine *versus* Eerik Hormi 1941. aastal nn saksa ümberasujana Eestist Läände ilma vastuteenete kohustuseta, kuigi Heine võttis omaks 1. septembril 1940. aastal planeeritud relvastatud ülestõusu ettevalmistamise. Kõlab uskumatuna, et NKVD „premeeris“

sellise süüteo eest vabana Läände saatmisega. Samamoodi ei jätnud NKVD ellu sellise spionaažisüüdistusega inimesi nagu Erik Kattemaa. Kolmas seni teada olev 1941. aasta kevadel NKVD poolt vabastatud mees, baltisakslasest kolonel Paul Bassen-Spiller tunnistab Läänes kohe oma värbamise üles.

Eerik Heine *versus* Eerik Hormi teisedki vabanemised NKVD haardest on muinasjutulised. Nii näiteks räägib Heine 1948. aastal Viljandis põgenemisest sarnaselt Hormiga:

Siis pandi mind alla arestikambrisse. Otsiti küll läbi, aga nii lohakalt, et püstolit ei leidnud. Ma olin vanasti rinnakas poiss, rind oli alati ees ja mul oli kõhu peal parabellum. Seda nad ei leidnud, kui mind kambrisse pandi. Siis ma vaatasin, et siit tuleb ära minna, ei ole midagi teha. Üks valvur oli sees ka, püssiga. Üks teine eesti poiss oli samuti sääl vangis. Küsisin valvurilt luba suitsetamiseks. Hakkasin suitsu ja tikke otsima, haarasin püstoli ja panin talle nina alla, et ole nüüd vakka. (Jõgi 2007, 292)

Parabellum on päris suur relv ja lihtsalt niisama kõhu peal või mehe rindade (!) all ei püsi, veel vähem on tõenäoline, et sellise kuju ja suurusega relv ei ole avastatav läbiotsimisel. Seejuures läks Eerik Heine julgelt võõraste aegunud dokumentidega tagajärgi kartmata 1948. aasta veebruaris Viljandis julgeolekuasutusse, et surmaavarii eest varjavale tavakodanikule (mitte metsavennale!) uusi dokumente saada. Seetõttu arreteeriti talle oma dokumendid müünud Priit Põltsamaa ja dokumente hankida aidanud Enn Valdre.

Vabadusvõitlejast romaanikangelane Eerik Horm on loodud eri inimeste lugudes esinenud detaile kirjanduslikult kokku komponeerides. See ei ole Eerik Heine elulugu. Eerik Heine kui vabadusvõitleja kuvand hakkas meedias tema mälestuste põhjal kujunema kohe alates tema teisest Läände pääsemisest 1956. aastal. Endiselt jääb aga õhku küsimus: „Kes oli tegelikult Eerik Heine?“

Artikkel on valminud Haridus- ja Teadusministeeriumi projekti „Eesti kultuuri arengumustrid“ (EKKD-III2) ja Eesti Kirjandusmuuseumi projekti „Kultuurilugu ja arhiiv: allikad, probleemid, vaatenurgad“ (EKM 8-2/22/1) raames.

Allikad

EKP Põltsamaa RK 1953. „Pallo, Ilmar Jaani p. Ilmar Pallo isiklik leht kaadrite arvestuseks.“ – EKP Põltsamaa Rajoonikomitee. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.3716.25.12.

ENSV RJK, Bassen-Spiller = „BASSEN-SPILLER Paul Stefan (1892).“ – ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.130SM.1.1622:

———. 1940. „Saksa Usaldusvalitsuse tõend, 14.12.1940.“

———. 1941a. „Paul Bassen-Spilleri arreteerimismäärus 06.01.1941.“

——. 1941b. „Paul-Bassen Spilleri ülekuulamisprotokoll 13.01.1941.“

——. 1941c. „NKVD otsus Paul-Bassen-Spilleri süüasjas 18.03.1941.“

——. 1941d. „Paul-Bassen-Spilleri avaldus NKVD-le 20.03.1941.“

ENSV RJK, Heine = „HEINE Erik Oskar (1919).“ – ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.130SM.1.1620-1:

——. 1940. „Erik Heine ülekuulamisprotokoll 10.09.1940.“

——. 1941. „NKVD otsus Erik Heine süüasjas 18.03.1941.“

——. dat.-ta. „Erik Heine ülekuulamisprotokoll.“

ENSV RJK, Heine = „HEINE Erik Oskar (1919).“ – ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.129SM.1.23607-1-2:

——. 1948a. „Ilmar Pallo ülekuulamisprotokoll 13.02.1948.“

——. 1948b. „Ilmar Pallo ülekuulamisprotokoll 17.02.1948.“

——. 1948c. „Juhan Kikka ülekuulamisprotokoll 15.02.1948.“

——. 1950a. „Hilda Grünbaumi ülekuulamisprotokoll 22.02.1950.“

——. 1950b. „Erik Heine ülekuulamisprotokoll 22.07.1950.“

——. 1950c. „Erik Heinelt ära võetud esemete nimekiri 22.07.1950.“

——. 1950d. „Erik Heine arreteerimismäärus, 24.07.1950.“

——. 1950e. „Tartu Linna Perekonnaseisuaktide Büroo teatis 17.11.1950.“

——. 1950f. „Konstantin Treffneri ülekuulamisprotokoll 25.12.1950.“

——. 1950g. „Karl Sanderi ülekuulamisprotokoll 25.12.1950.“

——. 1951. „Erik Heine süüdistuskokkuvõte 02.02.1951.“

——. 1957. „Dubravlagi MVD teatis, 21.09.1957.“

ENSV RJK, Kattemaa = „KATTEMAA Erik Martin (1891).“ – ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.130SM.1.1632-1-2:

——. 1941a. „Erik Kattemaa arreteerimismäärus 06.01.1941.“

——. 1941b. „Erik Kattemaa avaldus 09.01.1941 NSV Liidu Siseasjade Komissarile.“

——. 1941c. „Erik Kattemaa süüdistuskokkuvõte 27.02.1941.“

——. 1941d. „NSVL NKVD otsus Erik Kattemaa süüasjas.“

——. dat.ta. „Erik Kattemaa ankeet.“

ENSV RJK, Põltsamaa ja Valdre = „PÕLTSAMAA Priit Karl (1919). VALDRE Enn Priidik (1912).“ – ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.129SM.1.1255-1-2:

——. 1947a. „Priit Põltsamaa avaldus Tartu Linna Sõjaväearvestuslaua ülemale.“

——. 1947b. „Priit Põltsamaa Ajutine tunnistus (sõjaväepileti asemel).“

——. 1948a. „Priit Põltsamaa ülekuulamisprotokoll 17.02.1948.“

———. 1948b. „Enn Valdre ülekuulamisprotokoll 20.02.1948.“

———. 1948c. „Valdre ja Põltsamaa kohtuotsus, 21.05.1948.“

ENSV RJK, Sarv = „SARV Eduard Jaan (1921).“ – ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee lõpetamata uurimistoimikute kollektsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.129.SM.1.2154-1:

———. 1940a. „Süütõendis ENSV vastu, Eduard Jaani p Sarv, 26.08.1940.“

———. 1940b. „Eduard Sarve ülekuulamisprotokoll, 10.09.1940.“

———. 1940c. „Eduard Sarve ja Eerik Heine ühine ülekuulamisprotokoll, 27.09.1940.“

———. 1940d. „Eduard Sarve ülekuulamisprotokoll 30.11.1940.“

———. 1941. „Eduard Sarve süüdistuskokkuvõte 14.04.1941

FOIA (Freedom of Information Act Electronic Reading Room). 1966a. [CIA Eerik Heine kogu.] <https://www.cia.gov/readingroom/search/site/Eerik%20Heine>. Vaadatud: 6. detsember 2023.

———. 1966b. [Intervjuu Ilmar Veskimetsaga, 7.11.1966.] https://www.cia.gov/readingroom/docs/HEINE%2C%20ERIK%20%20VOL.%205_0005.pdf. Vaadatud: 13. detsember 2023.

———. 1966c. „Miscellaneous Information. Subject: Col. Bassen-Spiller, who reportedly was recruited by Soviets in 1941.“ https://www.cia.gov/readingroom/docs/HEINE%2C%20ERIK%20%20VOL.%205_0008.pdf. Vaadatud: 13. detsember 2023.

Grabbi, Hellar. 2007. „Eerik Heine saaga ja Arved Viirlaiu romaanid.“ – *Looming* 1: 112–124.

Saksa kodakondsuse taotlejate toimikud. 1942. „Heine, Oskar-Karl.“ – Saksa kodakondsuse taotlejate toimikute kollektsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERA.R-211.1.228.

Hein, Karl. 2022. „Eesti loomakaitse liikumine sõdadevahelisel perioodil. Erich Kattenbergi tegevus.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30. Keskkondluse erinumber, Toimetanud Ulrike Plath, Elle-Mari Talivee, Kadri Tüür, 47–67 <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22106>.

Heine, Eerik. 2009. „Tunnistus komisjonile.“ – *Kultuur ja Elu* 1: 58–61.

Jõgi, Mall. 2007. „Eerik Heine. Võitlus lõpuni.“ – *Kõnelesid. Jutuajamisi kirjarahva ja teadlastega aastatest 1979–2006*, 280–314. Tallinn: Tänapäev.

Järva Teataja. 1943. „Vahialusena NKVD vanglas Tallinnas. Endise Loomakaitse Liidu esimehe E. Kattemaa okastee läbi NKVD piinakambrite.“ 23. september.

Kaasik, Peeter. 2023. „Legendi looja. Eerik Heinest ja metsavennalegendist.“ – *Akadeemia* 35 (2): 198–238.

Liivik, Olev ja Triin Tark. 2016. „Okupeeritud Eestist Saksa Reich'i: täiendusi 1941. aasta järelümberasumise uurimisse.“ – *Tuna* 2: 58–70.

Meie Kodu. 1957. „Metsavend Eestist jutustab.“ 9. mai.

Niitsoo, Viktor. 2001. „Relvastamata vastupanu.“ – *Tuna* 1: 22–33; 2: 31–38; 3: 48–56; 4: 32–37; 5: 86–94.

Riigi Teataja. 2002. „Riiklike autasude andmine. Vastu võetud 04.02.2002 nr 97.“ <https://www.riigiteataja.ee/akt/163562>.

Roosaar, Kaarel. 1941. „ELKNÜ-sse astumise avaldus.“ – ELKNÜ Keskkomitee. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.31.1.2916.

Tonts, Ülo. 2008. „Arved Viirlaid.“ – *Eesti kirjandus paguluses XX sajandil*, toimetanud Piret Kruspere, 183–185. Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuuglase Kirjanduskeskus.

Uus Eesti. 1939. „Luuakse „Saksa Usaldusvalitsus“. 16. oktoober.

Vaba Eestlane. 1957. „13 aastat Eesti metsades ja Siberi sunnitöölaagrites.“ 24. aprill.

Viirlaid, Arved. 1961. *Vaim ja ahelad*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

———. 1965a. *Kustuvad tuled*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

———. 1965b. *Sadu jõkke*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

———. 1974. *Kes tappis Eerik Hormi?* Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

———. 1975. *Surnud ei loe*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

Viljandi Rajooni Sõjakomissariaat. 1948. „Koosoleku protokoll 06.04.1948.“ – Viljandi Rajooni Sõjakomissariaadi parteialorganisatsioon. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.8500.1.546.

Õispuu, Leo, koost. ja toim. 1996. *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988*. Kõide 1 = *Political arrests in Estonia 1940–1988*. Volume 1. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo.

———, koost. 1999. *Küüditamine Eestist Venemaale: märtsiküüditamine 1949*. 2. osa = *Deportation from Estonia to Russia: deportation in March 1949*. Volume 2. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo.

Anu Raudsepp – PhD, TÜ ajaloo didaktika kaasprofessor ja Eesti Kirjandusmuuseumi erakorraline vanemteadur. Ta uurib esiteks erinevaid Eesti 20. sajandi kultuuriloo (haridus, kirjandus, tsensuur, õiguse kirik) teemasid. Teiseks tema teadustöö põhivaldkonnaks on ajaloodidaktika, milles ta keskendub humanitaarvaldkonna õpikute analüüsile. Kolmandaks uurimisvaldkonnaks on tal viimastel aastatel kujunenud sisejulgeoleku ajalugu (siseministerium, piirivalve, politsei).

E-post: anu.raudsepp[at]ut.ee

The story of Eerik Horm, the hero of Arved Viirlaiu's novel, versus the life of Eerik Heine

Anu Raudsepp

Keywords: resistance struggle in Estonia, Soviet repressions, Arved Viirlaid, Eerik Heine, refugee literature

Arved Viirlaid (1922-2015), who took part in the Second World War, escaped from Soviet-occupied Estonia to the West in autumn of 1944. His contribution as a refugee writer is the narration of Estonians' post-war armed resistance in occupied Estonia and Siberian prison camps. Eerik Horm became the protagonist of Viirlaiu's works, and he wrote about him in the novels "Vaim ja ahelad (1961), "Kustuvad tuled" (1965a), "Sadu jõkke" (1965b), "Kes tappis Eerik Hormi?" (1974) and "Surnud ei loe" (1975). Eerik Heine (1919-2008), an Estonian who told him about his life during and after the Second World War, served as a role model for the writer.

Because of his novels, Eerik Heine's life story has been much talked about. Some of the Estonian exiles abroad, led by the soldier Alfons Rebas' and the chairman of the Estonian Freedom Fighters' Association Jüri Raus, did not believe Eerik Heine's version of escaping from imprisonment from Russia to the West. Even according to the CIA, Heine was a KGB agent sent to the West from the Soviet Union. From 1964 to 1971, a trial was held in the USA on the Heine case, however, no definitive truth was revealed.

Both the fictional character Eerik Horm and his alleged prototype Eerik Heine joined the resistance movement in the summer of 1940, when Estonia was occupied by the USSR. On the basis of the present information, it can also be hypothesised that the NKVD itself, with the help of its collaborators, may have organised a "resistance group", which used provocations to control the minds of young people and find potential opponents of the Soviet regime.

The parents of the hero of the novel, Eerik Horm, left Estonia as so-called German emigrants, which is why he too was released from the NKVD in the spring of 1941. Eerik Heine's parents were indeed allowed to leave Estonia for Germany in 1941 as subsequent immigrants. On March 18, 1941, the NKVD also decided to send Eerik Heine to Germany on the first outgoing transport, as his parents had been allowed to resettle in Germany. The NKVD made such a decision despite the conclusion of the NKVD investigation that Heine had organised a youth organisation with the aim of overthrowing Soviet rule in Estonia.

After leaving Estonia in August 1941, Eerik Horm joined the German army and took part in the Second World War, although no further details are provided. Eerik Heine started his military career with the Ostland police battalion in Ukraine and graduated in the summer of 1944 with the 20th Estonian SS-Division. He was allegedly imprisoned on August 25th 1944 and sent to a prison camp in Siberia, from where he escaped and returned to Estonia. There is no documented evidence of this.

After two years in hiding, Eerik Horm was arrested again in 1948 in Viljandi for helping his former war-prisoner Maks, now a truck driver in Tallinn, to obtain new documents. Horm himself had false documents in the name of Priit Põldmaa. In Eerik Heine's biography, Ilmar Pallo, who worked at the Tallinn Car Repair Plant, was the inspiration for Maks. According to Pallo, he killed a man with his car in Tallinn in August of 1947, but was taken to the Tallinn's Polyclinic instead. In the course of the incident,

some documents went missing and he had to go into hiding for fear of being punished for the accident. Eerik Heine helped him get new documents and for which he went to the Viljandi Military Commissariat. To prove his identity he used the Priit Põltsamaa's documents. Heine was arrested, but he managed to escape. The real Priit Põltsamaa was also soon arrested and sentenced to 25 years in prison.

Eerik Horm and Eerik Heine were both arrested in Tallinn in July 1950 at the National Song Festival. While Horm, the hero of the novel, did not betray his companions, Heine spoke openly already at his first interrogation on July 22nd 1940 about several people who helped him between 1947 and 1950. In Eerik Horm's story, the interrogators were only interested in the issue of the Estonian partisan uprising, which Horm said almost nothing about. Both Horm and Heine were released from the prison camp in the autumn of 1956 and sent to the West as "Germans".

Anu Raudsepp – Associate Professor of History Didactics at the University of Tartu and Extraordinary Senior Researcher at the Estonian Literary Museum. She primarily researches various themes of Estonian 20th century cultural history such as education, literature, censorship, the Orthodox Church, etc. Her second main area of research is historical didactics, where she focuses on the analysis of humanities textbooks. In recent years, her third area of research has been the history of internal security (Ministry of the Interior, Estonian Police and Border Guard).

E-mail: [anu.raudsepp\[at\]ut.ee](mailto:anu.raudsepp[at]ut.ee)

Sõda eesti laste- ja noortekirjanduses

Ave Mattheus

Teesid: Tõukudes juba kolmandat aastat käivast sõjast Ukrainas, millele eesti autorid on reageerinud kiiresti ja erksa meelega, võtab artikkel vaatluse alla sõjateema kajastuse eesti algupärase laste- ja noortekirjanduses läbi aegade. Alates kõige varasematest juturaamatutest 18./19. sajandi vahetusel, mis sisaldavad tekste sõjaväeteenistusse saadetud noormeestest, kuni kõige uuemate sõjast rääkivate pildiraamatuteni 2023. aastast, annab artikkel kronoloogilise ülevaate lastele ja noortele suunatud teostest, mis kujutavad sõda, okupatsioone, revolutsioone või mõnd muud militaarse iseloomuga sündmust ning nendega seotud aspekte. Artikkel keskendub valdavalt eraldi kaante vahel ilmunud teostele, mis moodustavad vaid ühe osa mahukast tekstikorpusest, toob välja algupärase sõjateemalises laste- ja noortekirjanduses kõige enam kasutatud aineistikud ja motiivid ning loetleb sõjateema edasise uurimise võimalusi.

Võtmesõnad: sõda laste- ja noortekirjanduses, eesti laste- ja noortekirjandus, motiiv, aineistik, teema; Eesti ajalugu

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24133>

1. Lapsed, sõda ja kirjandus. Sissejuhatavat

2023. aastal ilmus eesti laste- ja noortekirjanduses kaks otseselt Ukrainas toimuvast sõjast tõukunud teost, mis tõid vastavasse traditsiooni uusi aspekte ja hakkavad suure tõenäosusega mõjutama seda, kuidas kujutatakse sõda algupärase laste-/noortekirjanduses (ja illustratsioonis) edaspidi. Eesti autori Indrek Koffi ja ukraina illustraatori Oksana Drachkovska „Kes võidab?“ on mõeldud väikelastele ja Marek Liinevi „Raske on olla inimene“ noortele. Mõlemad on omas vanuserühmas otsekohesed ja sirgjooneliised sõjakujutused ning mõjuvad muu tänapäevase kirjanduse taustal erilistena.

Nende teoste ilmumine, samuti ärevuse kasv Eesti ühiskonnas, mis on seotud Ukrainas jätkuva sõja ning teiste ühiskondlike kriisidega (Covid-19 pandeemia, energiahindade hüppeline tõus, kliimaprobleemid, massilise sisserände suurenemine jms), pakuvad hea võimaluse vaadata veidi lähemalt sisse eesti laste- ja noortekirjanduse sõjateemaliste tekstide korpusesse. Sellist uurimust ei ole mulle teadaolevalt Eestis varem tehtud (vt siiski Müürsepp 2015), ent mujal maailmas on sõja kujutamisele lastekirjanduses pühendatud just viimastel aastatel mahukaid monograafiaid väga erinevatel vaatenurkadest (vt nt Benner 2015; Budgen 2018; Galway 2022; Paul jt 2016).

Alljärgnevalt otsin vastust küsimustele: Kuidas on eesti lastele ja noortele läbi aegade sõjast räägitud? Milliseid sõjaga seotud aspekte on kujutatud (nt otsene sõjategevus, põgenemine sõja eest, eksiil, küüditamine, vastuhakk vaenlasele, tegutsemine

tagalas, elu enne sõda, sõja ajal ja pärast sõda, sõjaväeteenistus jms)? Kas teoste sõjakujutusest saab välja lugeda teatud eesmäärke, näiteks kasvatuslikke (pakkuda näiteid mehistemisest, iseseisvumisest, vaprustest jms), ideoloogilis-poliitilisi (nt riigitruduse rõhutamine, rahvuspoliitiline aade), kultuurilis-filosoofilisi (nt seista vabaduse, õigluse jms ideaalide eest) vms? Kas mõnel perioodil on sõjast räägitud intensiivsemalt kui teisel, kui jah, siis miks? Kes sõjast räägib? Kas ka laps/noor ise? Kas laste sõjatekstides esineb muidki seaduspärasusi, näiteks ilmumisaja, sihtrühma vanuse, kujutatud sündmuse, kujutamisaadi vms mõttes? Millist rolli mängivad sõjateema käsitlemisel laste- ja noortekirjanduses illustratsioonid?

Keskendun peamiselt eraldi raamatuna ilmunud teostele, mis on valdavalt proosas, sekka ka mõni värssteos või luulekogu. Kui mõnes perioodilises väljaandes või kogumikus ilmunud sõjateemaline tekst on mulle teada, siis mainin selle siiski ära, eriti lastekirjanduse arengu algusaegadest, mil kirjandust ilmus veel vähe. Meediaväljaannetes, luulekogudes ja antoloogiates ilmunud üksikute tekstide põhjalikum läbivaatus jääb tulevaste uurimistöode teemaks.

Kas ja kuidas lapsed, sõda ning kirjandus omavahel üldse kokku sobivad? Esmapilgul ei näi neil sõnadel olevat suurt ühisosa, kuid lähemal vaatlemisel ilmneb, et see on siiski küllalt suur. Kui kusagil käib sõda, siis ei jää keegi sellest puutumata, ka lapsed ja noorukid mitte. Sõda on totaalne ja mõjutab absoluutselt kõiki ühiskonna liikmeid ja sfääre. Isegi kui lapse kodumaal ei leia parasjagu aset militaarseid konflikte, on seda millalgi varem ajaloos ikka juhtunud ja see toob kaasa vajaduse sõda, selle põhjusi, käiku ja tagajärgi ka järeltulevatele põlvkondadele selgitada. Selgitustöö toimub muidugi alati kooli- ja aimeramatute abil, kuid teinekord on isegi mõjusamad sõnumid, mis jõuavad vastuvõtjani mälestuste ja teiste omaelulooliste tekstide, samuti ilukirjanduse ja muude kunstide (nt fotograafia, filmi, kujutava kunsti) kaudu.

Ükskõik kui kaugele ajaloos tagasi ei vaataks, sõdu on peetud pidevalt ja mistahes riigikorra ajal, põhjuseks tavaliselt võitlus territooriumi, toormeressursside, kapitali ekspordivõimaluste pärast, enese kehtestamise soov poliitilistel, usulistel või ideoloogilis-kultuurilistel eesmärkidel, samuti võõraviha. Eriti 20. sajandit on peetud sõdade ja konfliktide sajandiks ja seetõttu on paratamatu, et sõda on olnud teemaks ka eesti laste- ja noortekirjanduses. Kui piirduda ainult meie regiooniga ja 20. sajandiga, siis raamivad seda kõigepealt mitmed relvastatud kokkupõrgeteni viinud väljastumised ja revolutsioonid sajandi esimestel kümnenditel, seninägematult julmad ja ohvriterohked ilmasõjad (I MS 1914–1918, II MS 1939–1945), Eesti Vabadussõda (1918–1920) ja kolm okupatsiooni, mis kulgesid hirmu, kahtlustuse ja vastupanu õhkkonnas. Ka 21. sajand on alanud turbulentselt. Kuigi Eesti ei ole riigina käesoleval sajandil ühtegi sõjalisse konflikti otseselt kaasatud olnud (NATO egiidi all on küll eesti poisid sõdinud Afganistanis, Iraagis jm), on rahvusvahelised pingekolled toonud meile mit-

meid põgenikelaineid, muutnud meie julgeolekutunnet ja hoidnud sõjateemad pidevalt päevakorras.

Sõjateema käsitlemine lastele mõeldud kirjanduses on üsna vastuoluline. Ühelt poolt on see seotud ühiskonna ajaloolise arengu paratamatustega ja loob võimalusi noore põlvkonna kasvatamiseks ning sotsialiseerimiseks. Teiselt poolt, ja lähtuvalt 20. sajandi algusest esile kerkinud lapsekesksest kasvatusfilosoofiast, soovime lapsi igasuguse julmuse, jõhkruuse, kannatuste ja surma eest kaitsta, luua neile turvaline ja hooliv kasvukeskkond, kus nad näeksid võimalikult vähe ja harva inimühiskonna tumedamat poolt. Sest teadagi, vägivald sünnitab vägivalda, muudab inimesed selle suhtes ükskõiksemaks ja immuunsemaks, normaliseerib vägivaldse käitumise. Liigne julmus on ka üks põhjusi, miks raamatutele, filmidele, videomängudele või internetisisule seatakse vanusepiiranguid. Vägivaldse, sealhulgas sõjateemalise meediasisu poolt argumenteerides rõhutatakse, et lapse kokkupuude vägivaldsete ja/või surmaga lõppevate olukordadega turvaliselt, näiteks raamatulehekülgedel, arvutimängudes või filmides võimaldab tal juba varases eas õppida konflikte lahendama, eri poolte seisukohti mõistma ja analüüsima, et jõuda hilisemas elus lihtsamini rahumeelsete ja konsensuslike lahendusteni (vt nt Encyclopedia.com; Fox ja Hunt 2004). Et kokkupuude surmaga läbi meediafiltri võimaldab tal elu lõplikusse pingevabamalt suhtuda. Mõistagi õnnestub see vaid eeldusel, et meediasisu tõepoolest kujutab mingeid eri poolte vahelisi vastasseise või näitab surma õnnetuste, ränkade eksimuste või sõjaliste konfliktide tagajärjena, mitte ei glorifitseeri vägivaldsust ega paku ümbritseva maailma destruktsiooni lihtsalt lõhkumise lõbu pärast. Tasakaalupunkti leidmine nende kahe poole vahel sõltub väga palju sellest, kui vanad lapsed/noored on, mis laadis ja mis eesmärgil neile hävingut, kaost ja surma näidatakse ning mis ajajärgul seda tehakse. Järgnevas ajaloolises ülevaates tuleb laste- ja noortekirjanduse sõjakujutuse sõltuvus neist tingimustest väga selgelt esile.

2. Sõjateema eesti laste- ja noortekirjanduses läbi aegade

Võib olla üllatav, kuid eesti laste- ja noortekirjanduses on sõjateema tegelikult märkimisväärselt esindatud. Me lihtsalt ei pruugi neist tekstidest teada, sest iga uus režiim on püüdnud eelneva kultuurimälu (vt Assmann 2012; Assmann 2021) kustutada, maha vaikida, ära unustada. Eestile omane „katkestuse kultuur“ (Krull 1996) ilmneb selgelt ka laste- ja noortekirjanduses ning eriti seoses sellise ühiskondlikult tundliku teemaga nagu sõda, sest sõjad on tähendanud tihti ka režiimivahetust.

Esimene märk sõjatemaatika olulisusest eesti lastekirjanduses on vastavasisulised artiklid neis vähestes lastekirjanduse leksikonides, mis meil olemas on. 2006. aastal ilmunud autorite kollektiivi kokku pandud „Lastekirjanduse sõnastikust“ võib leida

teema-märksõna „sõda lastekirjanduses“, kus on lühidalt koos paari tekstinäitega nimetatud nelja sõjateemaliste tekstide alaliiki eesti lastekirjanduses:

1) romantiline, seikluslik, rahvusaateline [eri ajajärkudel eri varjundiga] sõjakujutus, nt ajaloolistes seiklusjuttudes [. . .]; 2) nõukogulik-patriootiline sõjakujutus [. . .]; 3) lapse ja nooruki sõjaaegseid üleelamisi psühholoogiliselt eritlev kujutus [. . .]; 4) fantaasiamänguline kujutus, nt sõda loomaühiskonnas [. . .] (Krusten jt 2006, 169.)

Kuigi olin ise üks sõnastiku koostajatest, võib praeguste teadmiste valguses öelda, et pakutav liigitus ei lähtu omavahel võrreldavatelt alustelt, sest kord on teksti liigitamise aluseks selle ilmumise aeg (Nõukogude periood), kord laad (fantaasiamängulisus), siis funktsioon (rahvusaatelisus) või kujutamistehnikad, kui peetakse silmas psühholoogiliselt kaasahaaravaid (laps)tegelase sõjaaegseid üleelamisi. On selge, et fantaasiamänguline sõjakujutus võib samuti teenida seiklusliku ja/või rahvusaatelise sõjakujutuse eesmärki ja rahvusaateline sõjateema käsitlus on täpselt sama ideoloogiline kui nõukogulik-patriootiline.

Teises, Andres Jaaksoo koostatud leksikonis „Kes on kes ja mis on mis eesti lastekirjanduses“ on põhjalik ülevaade „sõjalis-patriootilisest temaatikast“ eesti lastekirjanduses (Jaaksoo 1987, 212–216), mis Nõukogude ajale kohaselt keskendub põhiliselt Teise maailmasõjaga (toona: Suure Isamaasõjaga) seotud tekstidele ega käsitle varasemat traditsiooni. Jaaksoo on pakkunud välja nõukogulike sõjalis-patriootiliste tekstide liigituse, mida vaatlen lähemalt allpool, sest see sobib tõepoolest iseloomustama ainult Nõukogude perioodil ilmunud teoseid. Niisiis võib resümeerida: olemasolevad lastekirjanduse teatmeteosed pakuvad küll pidepunkte sõjateemaliste tekstide süstematiseerimiseks, kuid sisaldavad ka küsitavusi.

Pakun siinses uurimuses välja kronoloogilise vaate, mis liigitab tekstid Eesti ajaloo ühiskondlik-poliitiliste perioodide kaupa, sest sõjateema muutub kirjanduses aktuaalseks harilikult mingite (vägivaldsete) konfliktide ja/või režiimivahetuste ajal. Perioodi sees grupeerin tekste kas konkreetse (sõja)sündmuse, kujutamisladi (realistlik, fantastiline), žanri või mõne muud dominandi põhiselt.

2.1. Vene kotka tiiva all

Esimesed mulle teadaolevad teosed eesti lastekirjanduses, kus sõjast, sõduritest vms juttu on, ilmusid 18. sajandi lõpul, 19. sajandi alguses ja need tematiseerivad Vene Keisririigi sõjakat poliitikat. Juba päris esimestes eesti lastekirjanduse hulka arvatud teostes räägitakse noormeestest, keda võetakse väeteenistusse (Friedrich Gustav Arvelius „Üks kaunis jutto ja Õppetusse-Ramat“, 1782, jutt pealkirjaga „Hulkoja“, leitav ka Jaaksoo 1997, 9–10; Johann Wilhelm Ludwig von Luce „Sarema Jutto ramat I“, 1807, jutt

pealkirjaga „Rekrut“). Karl Ernst von Bergi kooliõpikus „Uus ABD ja Luggemisse-Ramat“ (1811) leidub sõdurpoiss Kaarli kiri oma isale sõjaväeteenistusest Moskvas, kus poiss mainib nii oma head kirjaoskust, vene keele oskust kui ka laias ilmas ringi rändamise võimalust, mis talle tänu sõjaväeteenistusele osaks on saanud. Neist tekstidest kumab läbi keisritruudus, soov olla meelepärane valitsejale (ehk ka teenida kodumaad), samuti ärgitus väeteenistusse minemiseks. Üsna tüüpiline neis ammustes teostes, millest mitmed olid ka kahese adressaadiga ehk ühtaegu suunatud nii täiskasvanutele kui ka lastele (Krusten jt 2006, 9), on raamjutustuse kasutamine – vana sõjamees pajatab lastele sõjatandril juhtunust. Üks niisugune sõdurijutt ilmus näiteks Paul Undritzi välja antud kogumiku „Mõistlik jutustaja“ 1. osas 1880. aastal pealkirja all „Ühe wana soldati mälestus“.

Võib arvata, et need kõige varasemad sõjateemalised lastele ja noortele mõeldud tekstid, kus õigustatakse ja kiidetakse sõjaväeteenistust, kuid samas näidatakse ka sellest hoidumist, kujutavad elu üsna tõepäraselt. Tolle aja noored mehed olid Vene riigivõimu, kohaliku baltisaksa aadli ja mingil määral ka oma külakogukonna meelevallas, kellel oli voli otsustada, kes saadetakse väeteenistusse, kes mitte. Väärib märkimist, et juba 18./19. sajandi vahetusel tuleb sõjateema keisri- ja sõjalaulude kujul ka eesti luulesse ja jääb sinna püsima kogu 19. sajandi vältel, pakkudes siirdeid rahvaluulesse ning muutudes temaatiliselt ja väljendusvahendite poolest rikkalikuks rohkete tõlgete tõttu (vt Kepp 2015). Õeldu kehtib ka lasteluule kohta, mille näiteid ilmus mitmetes kogumikes.

2.2. Rahvumütoloogiline sõjakujutus ärkamisajal

Rahvuslikul ärkamisajal jätkus lastele ja noortele mõeldud kirjanduses Vene Keisririigi sõjaliste võitude ja ekspansioonide tutvustamine ja sõjaväeteenistuse näitamine positiivses valguses (mh nt Suve Jaani sõjateemaliste teoste ja nende lastele mõeldud muganduste kaudu). Ent lisandus ka uut tüüpi tekste, mille iseloomustamiseks võib kasutada sõnapaari „rahvumütoloogiline sõjakäsitlus“. Need on tekstid, milles idealiseeritakse vanade eestlaste vaprust ja mehisust, mida nad näitasid üles ühelt poolt võitluses ristsõdijate vastu ja teiselt poolt meresõdalaste, aga ka -riisujatena Lääne-merel. Viimati mainitud suund, kus eestlasi ei näidata pelgalt ajaloo objektide, vaid subjektidena, arenes 1930. aastate kirjanduses edasi nn viikingiromaaniks (vt Kaljundi 2013), mille kohta leidub näiteid ka lastekirjanduses, nagu allpool näitan. Mütologiseeritaks võib seda käsitlust pidada seetõttu, et need lood on positiivse rahvusliku identiteediloometeenistuses, kuigi ajaloolisi andmeid toonastest võidukatest sõjakäikudest napib (vt Kukk 2003).

Pöördumine ajaloolise temaatika poole eesti kirjanduses, sealhulgas ka lastekirjanduses on otseselt seotud ärkamisajal esile kerkinud eestlaste ajaloo käsitlusega

Carl Robert Jakobsoni ja Jakob Hurda sulest (vt Undusk 1997). Nemad kaks hoolitsesid ka vastavateemalise lugemisvara eest lastele. Jakobsoni mitmeosalise populaarse kooliraamatute sarja „Kooli lugemise raamat“ 2. osa (1875) peatükis „Eesti rahwas“ on mitmeid sõjateemalisi jutukesi ja luuletusi, kus rahvusmütoloogiline ja patriootiline sõjakujutus käib käsikäes Faehlmanni müütide ja Kalevipoja-materjali tutvustusega, millele on lisatud ka mõned sõjateemalised rahvalaulud. Jakob Hurt on seal avaldanud jutud pealkirjadega: „Wana Eestlaste sõad“, „Wana Eestlaste merewägi“, „Sakslaste seietulemine“ jt, mille teemaks on meie esivanemate visadus, vaprus ja kõrge moraal 13. sajandil võitluses ristirüütlitega ning sellele eelnenud ajal meresõitjatena või oma maa kaitsjadena naaberhõimude eest. Jakobsoni kooliraamatu tekstid panid aluse eesti lastekirjanduse rahvusmütoloogilisele sõjakujutusele, mida viljeldakse kuni tänapäevani.

Rahvusmütoloogilist (sõja)ajaloo käsitlemist soosisid toona ka teised teosed, mida lapsed ja noored lugesid. Vanema eesti lastekirjanduse uurija Ants Järv on öelnud, et 19. sajandi lõpukümnenditel oli „[k]ooliõpilaste lektüüris [. . .] hinnatud kohal algupärane ajalooline jutustus (Saal, Bornhöhe jt) eestlaste muistsest vabadusvõitlusest ning Eiseni koostatud rahvaluuleväljaanded“ (Järv 1989, 73). Neile võib lisada luuletaja ja eesti esimese lasteajakirja Lasteleht (1901–1940) esimese toimetaja Jaan Bergmanni rahvusmütoloogilise luule, nt ballaadi „Ustav Ülo“ (1901), mida on hiljem korduvalt esitatud Bergmanni lasteluulekogumikes (Bergmann 1957, 47–50; 1987, 28–31). Bornhöhe „Tasuja“, kuid ka teiste ärkamisaja ajalooliste jutustuste sütitavast mõjust lapse- ja noorpõlves on rääkinud mitmed 19./20. sajandi vahetuse juhtivad ühiskonna-, haridus- ja kultuuritegelased (vt Palm 1935, 165–179). Juba sõjajärgses vabariigis lülitati „Tasuja“ põhikooli kohustusliku kirjanduse programmi, kuhu see on jäänud tänapäevani. Katkendeid „Tasujast“ on ilmunud ka eesti lastekirjanduse antoloogiates (vt nt Jaaksoo 1997, 157–165).

2.3. 20. sajandi alguse relvastatud konfliktid reaalelulises võtmes

20. sajandi alguses lisandub sõjateema käsitlusele eesti lastekirjanduses uus aspekt, sest kirjutama hakatakse aktuaalsetest (sõja)sündmustest, kusjuures neile reageeritakse üsna kiiresti ja vahetult. 1905. aasta revolutsioonisündmuste kajastusi on seni uuritud vaid üldkirjanduses (vt Hasselblatt 2007), kuid neid leidub ka laste- ja noortekirjanduses (nt Jaan Lattiku jutustuses „Ema, ära karda“ kogumikus „Meie noored“ (1907)).

Lastele räägiti möödunud sajandi alguses ka Esimese maailmasõja (1914–1918) teemadel. Euroopa impeeriumite natsionalistlik ja omakasupüüdlik poliitika, mis viis toona sõja puhkemiseni, väljendub selgelt rohkete ja osaliselt värviliste illustratsioonidega anonüümse autori koostatud raamatukeses pealkirjaga „Soldati-raamat“, mis ilmus 1913.[?] aastal Gustav Pihlakase kirjutuses. Teggu on värssteosega – sidusaks

looks seda pidada ei saa –, mille stroofides kiidetakse võitmatut Vene väge, kuid tutvustatakse ka teiste Euroopa riikide sõjavägesid. Selge sümpaatiaga suhtutakse Venemaa – „mu hiilgava isamaa“ (Soldati-raamat 1913, [7]) – liitlastesse (Prantsusmaa, Šveits), samal ajal kui Saksamaa ja teised nn keskriigid (Itaalia, Austria-Ungari) pälvivad küll tunnustust oma sõjalise vahvuse eest, kuid jäävad Venemaale siiski alla. Raamatu-kese illustratsioonid tutvustavad ühe või teise riigi sõdurite väljanägemist, nende riideid, peakatteid, relvi ja sõjahobuseid. Selline tugevalt militaarse alatooniga ja rohkete illustratsioonidega raamatuks on toonases lastekirjanduse üldpildis tähelepanuväärne.

2.4. Võiduka Vabadussõja tuules

Tõeline plahvatus laste sõjatekstide väljal leidis aset Eesti Vabariigi ajal, mil teoste spekter avarus nii motiivilises, žanrilises kui ka sihtrühma vanuse mõttes. Üks tähelepanuväärsemaid toonaseid muutusi on seotud sõjateema jõudmisega kõige väiksematele, eelkooliealistele lastele mõeldud lugudesse. Sellistes teostes räägitakse sõjast matkimismängu võtmes; lapsed on näinud militaarse iseloomuga sündmusi oma silmaga pealt või kuulnud neist rääkimas suuri inimesi ning aimavad neid oma mängudes järele. Tegelikult muidugi ei pea lapsed olema sõda kogenud, et mängida sõjamänge, sest omavahelised jõukatsumised ja võitlused, mida leidub seikluslikes kambalugudes, näiteks indiaani-, mereröövli-, rüütli- või detektiivijuttudes, kuuluvad lastekirjanduse arhetüüpsete süžeede hulka (vt Krusten jt 2006, 163–164; Kumberg 2016). Sõjajärgse vabariigis ilmunud lood lasevad aga aimata, et toonased lapsed võisid sõjaga kokku puutuda ka päriselt.

2.4.1. Satiirilis-grotesksed piltvärsslood laste sõjamängudest

1919. aastal ilmus karikaturist Gorilt (kodanikunimega Vello Agori / Grigori Tõnison) värsslugu piltides „Sõdur Sass“. Ilmselgelt sõjavastase sõnumiga tekstis naerdakse tüüpiliselt gorilike pilapiltide ja lodusalt riimuva tekstiga välja sõdurit mängiv poisike, kes varustab end kuurist leitud käepäraste „sõjariistadega“ ja läheb korda majja lööma rahumeelsete loomade ja lindude maailma. Teose ilmumise aeg ja avaiustratsioonil kujutatud sõjaväemunder viitavad Esimese maailmasõja aegsele Saksa okupatsioonile. Sarnase autoriraamatu (vt Krusten jt 2006, 24), kuid veelgi tugevama groteskinoodiga, on avaldanud ka Karl August Hindrey. Tema kaheosalises piltvärssloos „Loomade mäss“ (1920, faksiimiletrükk 1989) käib võitlus inimeste ja loomade vahel, kusjuures käiku lähevad kaivad ja piitsad, kihvad ja sarved ning loomad notivad halastamatult inimesi, makstes neile kätte halva kohtlemise eest. Nii hearütmiline tekst kui ka pildid on üht-aegu hirmsad ja naljakad, loomaallegooria kaudu loodud paralleelid äsja lõppenud Esimese maailmasõjaga on ilmselged. Tänapäeva vägivaltatust propageerivas lastekir-

anduses ei kujutaks sellist üle võlli teemakäsitlust ettegi ja küllap oli see ka omas ajas erandlik, kuid näitab, kuivõrd julgelt räägiti sõjast ka lastele.

Gori satiirile ja Hindrey groteskile sekundeerib mõni aeg hiljem oma väikelastele mõeldud värsslooga Elmar Valmre (kodanikunimega Tõns(son)), kuid hoopis leebemas võtmes. Helmut Valtmani lastepäraste illustratsioonidega lookeses „Vaprad sõdurid“ (1938) suunduvad viis poisikest „kindral Ossi“ juhtimisel „sõjaretkele“ koduhoovi. See on igihaljas väikelaste sõjamängu-kujutus, mis võiks sobida mistahes aega ja (maa)-ühiskonda, kuid millest ei puudu ka torked sõjategevuse mõttekuse ja sõdurite moraalil aadressil. Iseasi, kas lapsed sellest kriitikast aru said või saavad.

Silmapaistvalt huvitav on Aadi Virgese (kodanikunimega Eduard Männik) jutustus „Rajamaa talu“ (1935), milles ühe asunikupere kolm väikest last, kaks venda ja õde, mängivad ühe pärastlõuna jooksul läbi oma perekonna ja kodu rajamise loo, Saksa okupatsiooni ja Vabadussõja sündmused, sh sõjas hukkunud venna matused. Oma-aegne kriitika tunnustas „paiguti huvitavalt nähtud“ sündmustikku, kuid heitis teosele ette psühholoogiliselt ebaeenvat kujutust (Parijõgi 1936, 444). Samuti ei olevat usutat, et lapsed läbi mängitud juhtumised „ajalooliselt õigesti ja sündmustikult tihedas mängus rekonstrueerivad“, sest nemad lähtuvad vahetust kogemusest ja fantaasiast, mitte kronoloogilisusest. Võibolla ei märka (laps)lugejad neid eksimusi ega mõista ka mängusündmuste olemust, kuid selline lähiajaloo taasesitus laste mängus on nii toonases kui tegelikult kogu eesti lastekirjanduses eriline.

2.4.2. Viikingilood, Lembitu ainestik ja jüriöö-tekst 1930. aastate lastekirjanduses

Enamik sõjaeelse vabariigi laste ja noorte sõjatekste ilmus 1930. aastatel, riigirahvuluse kõrgajal. See oli aeg, mil tegeldi aktiivselt rahvusidentiteedi loomise ja taastootmisega nii kõige kõrgemal poliitilisel tasandil (riigikogu, riigivanem), kui ka teadustes ja kunstides, kaasa arvatud laste- ja noortekirjanduses (vt ka Niitra 2005). Kuna rahvuslikus identiteediloomes on keskne roll ühisel ajalooteadvusel, kujunes tegelemisest rahva minevikuga üks 1930. aastate kirjanduse lemmikvaldkondi (vt Laanes ja Kaljundi 2013, 563). See kehtib ka laste- ja noortekirjanduse kohta. „1920.–1930. aastatel kinnistub lõplikult rahvusliku ajaloomälu selgroog. Selle sisuks on võitlus sakslaste vastu ja iseseisvuse eest“ (Tamm 2003, 64). Kuna lastele mõeldud kirjanduses on pedagoogilistest ja ka praktilistest kaalutlustest lähtuvalt keeruline kujutada sõjaga kaasnevat otsest lahingutegevust, veriseid taplusi, vigastusi, jõhkraid purustusi jms, siis valitakse teisi sõjaga seotud motiive, näiteks mehustumine või kangelaseks kujunemine läbi erisuguste jõukatsumiste, kangelase teekond vangistusest vabadusse, koostöö ühise eesmärgi nimel jms.

Ajaloolistest perioodidest või sündmustest, mille abil kujundati 1930. aastatel laste- ja noortekirjanduses rahvuslikku ajaloomälu, tõusevad esile viikingiaeg, vastu-

hakk saksa vallutajatele ja ristiusustajatele 12.–13. sajandil ja ka hilisematel aegadel. 1936. aastal, koos mitme teise üldkirjanduse silmapaistva viikingiromaaniga (Hindrey, Mälk, vt Kaljundi 2013) ilmus Leontine-Elvine Roberti lastejutt „Rekon“ (1936) ning ajakirjas Perekonnaleht (1936, nr 1–11) Karl Ristikivi noorteromaan „Viikingite jälgedes“, mida on 21. sajandil kahel korral eraldi kaante vahel välja antud (2003, 2007). Roberti lastejutt räägib 11-aastase nimegelase küpsemisest sangariks ühe laadaretke jooksul, kui ta viikingite poolt röövitakse ja tal õnnestub vabaneda ning viikingilaev põlema süüdata. Viikingiteema populaarsusest toonase noorsoo hulgas annab tunnistust ajakiri Viiking, mis ilmus kirjastuse Maret väljaandel Tartus 1938–1939 ja tõi lisaks spordi, looduse ja tehnikaga seotud aimejuttudele (mh meresõidu ajaloo) ka sõjateemalisi proosapalu, millest tuleb veel juttu.

1930. aastatel oli populaarne ka muistse vabadusvõitluse käsitlemine, kusjuures vanade eestlaste kuulsa väejuhi Lembitu (ajaloolise algupärata) lähisugulased on lastekirjanikele rohkesti inspiratsiooni pakkunud. Karl Sulev Eineri „Raudkaarnad: jutustis XIII sajandist“ (1935) räägib Sakala vanema 14-aastasest pojast Varmast, hilisema rahvajuhi Lembitu (teoses: Lembo) nooremast vennast. Noormees langeb raudkaarnate ehk ristisõdijate kätte vangi ja pannakse orjatööle Riia linna ehitama, kust tal õnnestub koos teise kaasvangi Vaikega põgeneda. Epiloogis astub jutustaja välja loomaailmast, et kuulutada, kuidas „raudkaarna tiivad“ õnnestus lõplikult purustada alles aastasadade pärast (Einer 1935, 48), ehk ta seob omavahel kokku riikliku iseseisvuse väljakuulutamise 20. sajandil ja ammuse võitluse saksa ristiriütlite vastu. Enn Kippeli teosega „Meelis“ (1941) kerkis Lembitu kõrvale teinegi rahvuskangelane, Lembitu poeg Meelis. Teos sai lõpliku, ümber töötatud kuju alles esimese Nõukogude okupatsiooni ajal, järjejutuna hakkas aga ilmuma juba 1939. aastal ajakirjas Lasteleht pealkirja all „Lembitu poeg“ (kuni 1940). Vastavalt muutunud režiimile ja ideoloogiale kohendatud teoses näidatakse eesti ja vene hõimude ajaloolist sõprust võitluses saksa sissetungijatega. See motiiv pani aluse teose pikaajasele menule Nõukogude perioodil. Kuni 1986. aastani ilmus „Meelisest“ kuus kordustrukki hiigeltiraažides ja koolis loeti seda kohustusliku kirjandusena. Lembitu kujuteldava perekonna kõrval on autoritele inspiratsiooni pakkunud teistegi eesti muistsete hõimujuhtide järeltulijad: nt Anna Kohveri jutustuse „Ülo vanemavõitlus“ (1939) peategelaseks on vanema 15-aastane poeg Ülo, kes tahab tulevikus saada oma isa vääriliseks järglaseks.

Sageli kasutatud võte neis rahvsmütoloogilise sõjakujutuse liini jätkavates teostes on raamjutustus – lapsed kuulavad mõne vanema mehe pajatusi ammusest aegadest. Tuumjutustuses esitatakse lugu eestlaste vabadusvõitluse mõnest episoodist saksa rõhujate vastu. Sedalaadi tekstide tüüpiline esindaja on Enn Kahari „Toolse Hunt“ (1938), kus kaks suvel linnast maale sõitnud poisikest kuulavad vanaonu pajatust kunagi sealkandis elanud poisikesest, kes hukutas Toolse Hundi, õela, vägivaldse ja

maarahvast halastamatult orjastava saksa rüütli, kellel „olevat olnud tõesti hundi süda ja hundi kombed“ (Kahar 1938, 10). Selles loos torkavad silma mitmed paralleelid Bornhöhe „Tasujaga“ (vastuhakk rõhujatele kättemaksuks isikliku solvangu eest, kontrastsed tegelased, kangelase järkjärguline kasvamine vabadusvõitlejaks) ja kui eesti üldkirjanduses räägitakse nn jüriöö-tekstist ehk „Tasuja“ kõrval- ja järelkäijatest ning epigoonidest (Tamm 2008), siis leidub ka eesti laste- ja noortekirjanduses omajagu materjali, mis kuulub samasse voolusängi ja vääriks lähemat uurimist.

2.4.3. Lapse ohvrism Vabadussõjas

Muinasromantikast viljeleva ajaloolise jutustuse kõrval ilmus Teise maailmasõja eelses vabariigis ka rohkesti realistlikus laadis kirjutatud sõjajutte. Juba mainitud noorsooajakirjas Viiking on esil Vabadussõja teema, mille kohta ilmus ajakirja veergudel mitmeid jutte. Vabadussõda võib pidada teiseks ajalooliseks võtmesündmuseks 1930. aastate laste- ja noortekirjanduses. Viljaka ajakirjaniku, kirjaniku, kunsti- ja teatriloolase, Vabadussõja veterani Jaan Perti sulest ilmus Viikingis jutuke „Noored sangarid“ (1939). Napilt kahele lehele paigutatud, kuid nelja natuuritruu pildiga (kunstnik Heino Lehepuu) varustatud pala räägib kolme Tartu koolipoisi diversioonist Saksa vägede vastu 1918. aastal. Sakslaste ladudest Kaitseleidule varustuse näppamisele satub lõpuks peale vahisõdur ja „meie sangar jääb rohelisele murule verisena ning surnult maha...“ (Pert 1939, 46). Kuigi tegelaste hingeelu ja olustikuga ei ole tekstis vaeva nähtud, võib arvata, et jutuke on autobiograafiline. Siin näidatakse väga selgelt, kuidas lapsest/noorukist saab aktiivne ja kartmatu võitleja, kes oma maa ja rahva nimel on valmis riskima eluga – motiiv, mida leidub väga palju nõukogudeaegses laste- ja noortekirjanduses.

Teine autor, kes samuti noorteajakirjade veergudel aktiivselt sõjateemadel kirjutas ja ka mitmeid eraldi kaante vahel teoseid avaldas, on Eerik Laidsaar (kodanikunimega Johannes/Juhan Pillikse). Tema „Kompanii poeg: jutustus Vabadussõjast“ (1939) räägib 13-aastasest Aadist, kes Vabadussõjas ohverdab kangelastegu sooritades oma elu ja päästab sellega oma väeosa lüüasaamisest lahingus. Lugu on esitatud raamjutustusena 4,5-aastasele Andile ja tema perele võidupüha eelõhtul, kui nende tallu saabub mitme riigi sõjaordenitega pärjatud onu, ema vend Peeter, kes on parasjagu teel Aadi haule Võnnus. Jutuke on varustatud realistlike illustratsioonidega (kunstnik Axel Roosmann), millel on näha nii kaevikustseene, sõdureid püsside ja kuulipildujatega kui ka laipu. Nii sõjaeelses Eestis kui ka paguluses, kuhu autor Teise maailmasõja ajal siirdus, anti sellest välja mitmeid kordustrukke (1939, 1947, 1962). Teos paigutub 1930. aastate eesti kirjanduse nn Vabadussõja romaanide traditsiooni (vt Kõvamees 2008), milles positiivsete kangelaste varal kasvatatakse järeltulevas põlvkonnas patriotismi ja ennastsalgavust võitlusel isamaa vabaduse eest. Selle tekstikoprusse tuntuim näide on Albert Kivi-

kase „Nimed marmortahvil“ (1936), mis kujunes juba ilmumise ajal üheks noorsoo lemmikteoseks ja mida loetakse koolitundides ka tänapäeval.

Üks realistlikus kujutuslaadis kirja pandud jutustus eristub suurel määral eelkirjeldatutest, sest pakub vägagi detailseid sissevaateid poisslapse mõtte- ja tundemaailma. See on Arnold Tuliku „Poiss maanteel“ (1939), mis kujutab 1905. aasta revolutsiooni aega, mille kutsus muu hulgas esile Venemaa lüüasaamine Vene-Jaapani sõjas (1904–1905). Vanemad kaotanud 11-aastane linnapoiss Toomas satub eksi-rännakutel kokku väga värvikate tegelastega, kes moodustavad läbilõike toonasest Eesti ühiskonnast. Loo lõpus näeb ta pealt mõisate põletamise aktsiooni ja vangistatakse, ootamatult välja ilmunud isal õnnestub laps päästa. Klassikalise teekonna-loona esitatud kangelase kujunemisromaanis on väga mitmeid aspekte, mis vajaksid põhjalikumat lahkamist, alates sellest, kuidas on kujutatud Eesti ajalugu ja sotsiaalseid pingeid eri klasside vahel, samuti rahvuslikke stereotüüpe kuni põnevus- ja krimilugude tüüpustriteni välja. Eraldi analüüsi vääriksid ka lapse hingeliste läbielamiste kujutamine ja realistlikud illustratsioonid (kunstnik Helmut Valtman). 1982. aastal anti teosest välja kordustrükk – oleks huvitav vaadata, kas selles on võrreldes esmatrükiga tehtud muudatusi.

2.5. Vaba maailma vaateveerult

Paguluses ilmunud teosed toovad vaadeldavasse tekstikorpusesse uusi alateemasid ja motiive. Arvuliselt ei olnud paguluses ajavahemikus 1945–1991 ilmunud laste- ja noorteraamatute arv suur, kuid temaatiliselt oli valik siiski küllalt mitmekesine, vaatamata sellele, et seda piiras vajadus hoida rahvuslikku järjepidevust, mis kujunes võõrkeelses ja kultuurilises keskkonnas eriti katsumusterohkeks just järeltuleva põlvkonna jaoks (vt Krusten 2008, 541). Üks osa paguluses ilmunud reaalelulistest proosateostest jätkab juba vabariigi ajal rohkesti viljeletud ajalooliste sõdade temaatikat. Sellegi fookus on kas muinasaja vabadusvõitlusel, mida käsitletakse rahvusmütoloogilises võtmes (Erik Laidsaar „Vanema võsu“, 1963; Johannes Kaup „Linnuseehitajad“, 1954), või Vabadussõjal (Ilme Ivand „Siilikuru“, 1961). Johannes Kaupi teos on huvipakkuv selle poolest, et ühendab endas kolm ajatasandit: muistse vabadusvõitluse, Vabadussõja ja Eesti Vabariigi aja. Autor jagab siin lugejatele rohkesti infot nii Eesti ajaloo kui ka looduse ja kultuuriloo kohta, mis on pagulaspublikut silmas pidades mõistetatav. Ilme Ivandi „Siilikurus“ jutustab isa lastele mh Paju lahingust, väejuht Kuperjanovi raskelt haavata saamisest ja oma Vabadusristi saamiseni viinud kangelasteost. Laste süütute mängude keskel mõjub see osa küll mõnevõrra ebaloomulikult, kuid on ilmselgelt teosesse lisatud selleks, et tutvustada pagulasnoortele Eesti ajalugu.

Ilme Ivandi on kirja pannud veel ühe realistlikus laadis teose, „Pargi“ (1967), mis haakub sõjatemaatikaga. Arvatavasti põhineb see tema lapsepõlvemälestustel. Ivandi

teos laiendab eesti lastekirjanduse sõjateemat väga olulise sõja jalust põgenemise motiiviga. Siin kujutatakse ka ärevaid meeleolusid, mida rahvas 1940. aastate okupatsioonide ajal tundis.

Pagulaskirjanikud tõid eesti laste ja noorte sõjateemalisse kirjandusse ka põgenike kohanemiskuste kujutamise uuel asukohamaal. Täiskasvanud lugejale on neist aspektidest kirjutatud palju, ka lapsepõlvemälestusi, nagu kasvõi Elin Toona „Lotukata“ (1969), kuid nooremale publikule mitte eriti. Kirjanik, kes on oma väga mitmes teoses jäädvustanud sõjapõgeniku keerulist saatust ja pagulase elu eri etappides, on Helmi Mäelo. 1963. aastal ilmus temalt noortejutt „Võidukarika märgi all“, mille sündmustik ja peategelane on teataval määral perekonnaloalise taustaga (vt Krusten 2008, 546). Tegu on Stockholmis elava eesti poisi Andres Pärna „elulooga“, mille ta on kirja pannud gümnaasiumi lõpukevaldel. Sellest saab lugeda nii tema ähmaseid meenutusi lapsepõlvesuvedest sõjaeelsel Eestimaal, pildikesi paar aastat väldanud katsumusterohkest sõjapõgenikuelust koos emaga Saksamaal Geislingeni põgenikelaagris ja kohanemiskustest Rootsis, kus vanavanemad teda eestimeelseks kasvatavad.

Paguluses ilmunud teosed laiendasid eesti laste- ja noortekirjanduse sõjateema käsitlust ennekõike sõjapõgenike ja pagulaselu kujutamise suunal. Väga väikestele lastele sõjast ei kirjutatud, alg- ja põhikooliealiste jaoks oli oluline tutvustada kauged kodumaa ajalugu ja eluolu ning noortele kirjutati juba tõsisel aktuaalsetel poliitilistel teemadel. Palju oli omaeluloolist materjali. Tekste, mis oleksid käsitletud ohtlikku teekonda vabasse maailma kas meritsi või maitsi, mulle teadaolevalt ei ilmunud. Siin võib põhjusi olla mitu – autorite allasurutud ja veel läbi töötamata traumakogemusest kuni liiga sensitiivse materjalini nii autorite kui ka lugejate jaoks.

2.6. Punalippude all

Kõige militaristlikum periood eesti laste- ja noortekirjanduse ajaloos oli kahtlemata Nõukogude periood, sest siis ilmus rohkesti Teise maailmasõja (toona: Suure Isamaasõja) sündmustega seotud teoseid, kuid kujutati ka võitlust ühiskonnaelu teistes sfäärides, näiteks iganenuks peetud kodanlike arusaamade vastu, nõukogude meele- ja elulaadi juurutamise poolt. Sageli on need võitlused ja repressiivsed tegevused omavahel põimunud, mis tähendab seda, et kujutatakse heitlust nii välise vaenlase, fašistliku Saksamaa, kui ka nn sisemise vaenlase, Nõukogude käsitluses kodanlikuks nimetatud Eesti Vabariigi vastu. Viimane väljendub näiteks võitluses metsavendade ja jõukate talunike vastu, keda Nõukogude ajal nimetati kulakuteks. Sõjateema tähtsusest nõukogudeaegses ideologiseeritud eesti laste- ja noortekirjanduses annab tunnistust asjaolu, et ainsa, s.t olulise teema-märksõnana esineb see juba mainitud Andres Jaaksoo koostatud leksikonis „Kes on kes ja mis on mis eesti lastekirjanduses?“ Üldiselt esitab leksikon autorite, kunstnike, lastekirjandusväljaannete ja

-institutsioonide lühikirjeid, kuid märksõna „sõjalis-patriootiline temaatika“ on eraldi mitmel leheküljel lahti kirjutatud. Vastavas artiklis antakse detailne ülevaade arvukatest sõjatekstidest. Sõja ajal tagalas ilmunud teosed, mis kohati levisid ka käsikirjalistena, on ükshaaval välja toodud, kuid sõja järel ilmunud teosed jagab koostaja kolme rühma:

- 1) teosed, mille tegevus toimub Eesti pinnal a) kaitselahingute ajal b) Saksa fašistliku okupatsiooni ajal või c) vabastamislahingute päevil; 2) teosed, mis kujutavad eestlaste saatust Nõukogude tagalas; 3) teosed, mis kujutavad üldse nõuk[ogude] inimeste (laste) elu Suure Isamaasõja päevil. (Jaaksoo 1987, 214.)

Kui lisada siia ka arvukad tõlketeosed vene keelest, milles kujutati lapsi/noori sõjas ja mis pidid muu hulgas pakkuma eesti autoritele eeskujul omamaiste nõukogulike teoste loomiseks, siis ilmus lastele ja noortele mõeldud sõjatekste Nõukogude perioodil väga palju. Uudisteoseid ilmus ka veel aastakümneid pärast sõja lõppu ja varem ilmunutest tehti pidevalt suuretiraažilisi kordustrukke.

Veel 1986. aastal ilmus Manivald Kesamaalt luulekogu „Võidu raamat“, mille kaantel „ilutsevad“ viisnurkadega pilotkad ja siseillustratsioonidel kujutatakse lahingu- ja kaevikustseene (illustreerinud Hugo Mitt). Hearütmilistes ja -riimilistes tekstides, mis on mõeldud esimesele kooliastmele, kirjutatakse läbi sõja mitmesugused vormid ja faasid. Kesamaa ongi eesti kirjanduses tuntud kui isiklikule kogemusele toetuv sõjaluule viljeleja, kuid lastele mõeldud sõjaluuletused rohkem kui 40 aastat pärast viimast sõda ja ajal, mil Eestis hakkasid juba tasapisi puhuma uutmise tuuled, mõjuvad siiski anakronistlikult.

Torkab silma, et Nõukogude perioodil lastele ja noortele kirjutatud teosed on täis jõhkrat vägivalda, verd, tapmist, sealhulgas ka laste tapmist jms, teismelised ja noored tormavad kõhklemata võitlusse, korraldavad diversiooniakte vaenlase vastu, luuravad, käsitsevad relvi, ühesõnaga osalevad aktiivselt militaarsetes aktsioonides, mitte ei ole sõjas passiivsed kannatajad ega mängi pelgalt sõjamänge, nagu paljudes eelmiste perioodide tekstides. Uue aspektina võib nimetada ka seda, et sõjatandriile ilmuvad tüdrukud, kes varasemalt olid jäänud pigem alahoidlikult koduseinte varju.

2.6.1. Jutustused vastuhakust Saksa okupatsioonivõimudele

Üsna mitu teost kujutab elu Saksa okupatsiooni all 1940. aastate alguses. Eno Raua jutustus „Tuli pimendatud linnas“ (1967, 3. trükk 1984) saavutas 1970. aastal NSVLi ülesel lastekirjanduse võistlusel I preemia. Selles loos kujutatakse umbes 16–17-aastaste noorukite vaikset vastuhakku okupatsioonivõimule ühes Eesti väikelinnas. Muu hulgas häbimärgistatakse Saksa võimude teenistuses olevat nuhki, kes kogus infot nõukogudemeelsete perekondade kohta, ja Eesti Omavalitsuse juhti Hjalmar Mäed

tema koolivisiidi ajal. Koolikaaslaste hulgas levitatakse infot Punaarmee edasilükkumisest, mida õnnestus saada tänu omavalmistatud detektorvastuvõtjale, ja süüdatakse lähedalasuvates varemtes 1943. aastal jüriöö mälestustuli, mis sümboliseerib poiste jaoks jätkuvat võitlust saksa rõhujate vastu.

Ka Marie Rebase (kodanikunimega Leisi) lastejutu „Maret“ (1965) 11-aastane nimi-tegelane osutab oma igapäevast väikest vastupanu Saksa okupatsioonivõimudele. Tema korraldab vahetuskaupa Saksa sõjaväelaste ja maal elava talurahva vahel. Kuid Maret võtab ette ka suuremaid „aktsioone“, näiteks näppab sõjaväelaste sööklagarde-roobist revolvri ja padroneid, et toimetada need edasi Nõukogude partisanidele, loobib kiviga puruks kunagise saksa mõisaproua akna ja „ostab“ põgenevate sakslaste käest tanki, et kaitsta sellega oma kodulinna.

Vastuhakku Saksa okupatsioonijõududele kujutati aga ka tunduvalt värvikamates toonides. Iseloomulikuks näiteks on siin Holger Puki kümnest jutustusest koosnev kogumik „Seitseist vaprat“ (1958, 2. trükk 1975), mis, nagu pealkirigi viitab, jutustab seitsmeteistkümnest vaprast eesti poisist ja tüdrukust, kes sooritavad kangelastegusid, s.t diversiooniakte Saksa vägede vastu. Mõned lood lõpevad õnnelikult, teised mitte, sest noor lastakse põgenemisel maha. Eessõnas ütleb autor, et on need lood kogunud 1955. ja 1956. aastal mööda vabariiki ringi sõites ja neid oleks jutustada palju rohkem ehk tegemist on tõestisündinud lugudega, millele tema on vaid terakene fantaasiat lisanud. Ta tunnistab ka, et talle on eeskujuks olnud Nõukogude lastekirjanduse lapskangelased, mis viib mõttele, et edaspidi võiks vastavaid tekste omavahel võrrelda ja uurida, kuivõrd on eesti autorid järginud nõukogude propagandistlike kangelaslugude malle, kuivõrd toetunud kohalikule (võib-olla isegi dokumentaalselt tõestatavale) materjalile.

2.6.2. Lapsed ja noored sõjatandril ja Nõukogude tagalas

Nõukogude perioodi sõjateemalise laste- ja noortekirjandusse kuuluvad ka dokumentaalsel materjalil põhinevad teosed reaalistest isikutest, kelle vaprus sõjatandril stiliseeriti hilisemal ajal heroiliseks kangelasteoks Nõukogude kodumaa kaitsmisel ja seati eeskujuks järeltulevatele põlvedele. Näide sellisest teosest on Tõnis Lehtmetša „Pakane“ (1967), mis räägib 1965. aastal postuumselt NSVLi kangelaseks kuulutatud luurajast Leen Kullmannist, kelle elu ja tegevuse ametlik versioon lükati hilisemal ajal arhiividokumentidele toetudes siiski ümber (vt Reinart 2020, 47–51). Otse lahinguväljale lennutab noored mehed ka Robert Vaidlo teostes „Teed viivad alati kuhugi“ (1975) ja „Suurtükiväelane Peeter Poligon pajatab“ (1958, 3. trükk 1980). Viimane teos viib lugeja sõna otseses mõttes sõtta ja kaasa sammuma Punaarmee Eesti laskurkorpusega, milles teenis ka autor ise.

Täiesti uus sõjateema aspekt, mis 1950. aastatel nõukogude eesti laste- ja noortekirjandusse tuleb, on (eesti) laste käekäik Nõukogude tagalas. Diloogias „Karmil kevadel“ (1957) ja „Pea püsti, poisid!“ (1961), mis toetub autori elulooseikadele (Kalda 1991, 179), ja ilmus tema poolt ümber töötatuna ühiste kaante vahel pealkirja all „Kodutute kodu“ (1985), vaatleb Vladimir Beekman sõja ajal orvuks jäänud ja lastekodusse paigutatud laste saatust. Nagu sellistele suletud lasteasutustest rääkivatele nn internaadilugudele iseloomulik, kujutatakse siingi tervet galeriid inimtüüpe oma vigade ja voo- rustega, ent loo tegelaste ühisjooneks on võitlus pideva näljatundega, ülimalt traumaatilised minevikukogemused, lähedaste kaotus ja teadmatus tuleviku ees. Teos väärrib põhjalikumalt käsitlust, et uurida selles kujutatud arvukaid traumaatilisi kogemusi, mis sõda lastele põhjustab.

2.6.3. Lood võitlusest metsavendade vastu

Omaette haru nõukogude eesti laste- ja noortekirjanduses moodustavad teosed, mis kujutavad seda, kuidas nõukogude ideoloogiaga indoktrineeritud pioneerid või kommunistlikud noored aitavad pärast Teist maailmasõda paljastada ja tabada metsavendi, kes võitlesid Nõukogude okupatsioonivõimude vastu. Iseloomulik näide on siin Heino Väli jutustus „Rajad soos“ (1962), jutustus sellest, kuidas pioneerid leiavad laagri- rännaku käigus soosaarelt metsavendade jäljed ja aitavad nad lõpuks julgeolekumeestel tabada. Tüüpiliselt nõukogude ideoloogiale näidatakse siin metsavendi julmade jõhkarditena, kes ei kohku tagasi isegi laste tulistamise ees. Selliseid metsavendade- vastase võitluse teemalisi teoseid ilmus teisigi (vt Lepp 2012), mis näitab, et Nõukogude kord nägi kurja vaeva Eesti vabaduse eest võitlejate mahasurumisega, nii et pidi lausa lastekirjanduses vastavat propagandat tegema.

2.7. Laulva revolutsiooni helide saatel

1990. aastatel, kui Eesti oli taastanud ajaloolise järjepidevuse ja riikliku iseseis- vuse, taandus sõjateema pikaks ajaks algupärasest lastekirjandusest, sest esile kerki- sid hoopis teised, eksistentsiaalsed mured (vt Mattheus 2014, 13–17). Siirdeühiskonna probleemid mõjutasid nii kirjanduse väljaandmist, teemasid kui ka kujutamistehnikaid. Rasketel aegadel ei soovitud rasketel (mineviku)teemadel kirjutada, pilk pöörati pigem lähiminekü ja kaasaja poole, domineeris fantastilis-allegooriline kujutamislaid ja võidukäiku jätkas juba 1960. aastatest populaarsust kogunud kunstmuinasjutt, mille peamiseks sihtrühmaks on eel- ja algkooliealised lapsed. Neile on teadupoolest kõige keerulisem kirjutada elu karmidel teemadel, kaasa arvatud sõjast. Süngete mineviku- teemade vältimine 1990. aastatel on mõistetav, sest vabadus Nõukogude okupatsioo- nist oli kätte võidetud ilma verevalamiseta, laulva revolutsiooni teel. Samuti oli viimane verine sõda jäänud kaugesse minevikku. Samal ajal ärgitas minevikku vaatama arhiiv-

vide avamine, võimalus rääkida minevikust tsensuuri ja piiranguid kartmata, aga ka ligipääs pagulaskirjandusele ja kokkupuude sõjaseelse vabariigi kirjandusega, millest hakati 1990. aastatel hoogsalt valmistama kordustrukke. Nõnda tutvuti hoopis teistsuguste ajalookäsitlustega, kui seda oli nõukogude narratiiv, ja dissonantsi, mida sellised paralleelsed käsitlused inimestes tekitasid, ei saa alahinnata. Oli vaja aega, et kohaneda uue olukorraga, heita kõrvale valelik nõukogude propaganda ja leida uuesti üles oma viis rääkimaks Eesti ajaloo pöördepunktidest.

1990. aastate eesti lastekirjanduses puudutatakse sõjateemat vähe, elavnemist selles vallas on märgata uuel aastatuhandel. Laias laastus käsitletakse sõda iseseisvuse taastamisele järgnenud aastakümnete lastekirjanduses kaht liiki tekstides: rahvusmütoloogilistes ajalooainelistes jutustustes ja lapsepõlvemälestustes. Ajaloolistes jutustustes tuleb sõda esile valitud ainestiku tõttu, mis on tuttav juba varasematest aegadest (muistne vabadusvõitlus, Jüriöö ülestõus) ja mälestusteostes seetõttu, et autori lapsepõlv on langenud sõja- ja/või okupatsiooniaega.

2.7.1. Lembitu-ainestiku ja jüriöö-teksti jätkuv populaarsus

Ajalooainelistest teostest väärivad märkimist kaks Jaak Sarapuu kuueosalisse raamatusarja „Uru kummalised seiklused muistses Eestis“ kuuluvat jutustust, milles käsitletakse Eesti rahva ajaloolisi võitlusi võõrvallutajate vastu. Ajaloohuvilise tänapäeva poisi Uru seikluste kirjapanemist alustas Sarapuu juba 1980. aastatel ja nende eesmärk oli lastele tutvustada Eesti ajaloo kaugemaid ajajärke, täiendada nende ajaloolaseid teadmisi. 1990. aastatel ilmusid „Lembitu salakuulaja. Jutustus 13. sajandist“ (1995) sarja 5. osana ja „Ohtlik rada. Jutustus 14. sajandist“ (1998) sarja 6. osana. Mõlemad lisavad uudseid motiive juba tuntud ainestikku. Muistsest vabadusvõitlusest pajatavasse tekstikorpusesse, kust leiame eest levinud motiivi eesti hõimuvanemate poegade ja tütarde röövimisest Saksa ristirüütlite poolt ja nende viimisest Riiga sunnitööle, lisab Sarapuu tänapäeva lapse ja aktiivse noore neiu, Lembitu vennatütre Virve, kes osutubki teose pealkirjas mainitud Lembitu salakuulajaks. Sarja 6. osas põimib Sarapuu omavahel viikingiteema ja jüriöö-teksti, mis on samuti senist traditsiooni arvestades uus suundumus. Teostes on olulisel kohal ka võitlusstseenid, luuretegevus, samuti omaaegse sõjavarustuse ja -strateegiate kirjeldused.

21. sajandil lisandusid rahvusmütoloogiliste ajalooliste jutustuste hulka veel mõned, kuid üldiselt ei tunne autorid selle žanri vastu praegusel ajal suurt huvi. Uuemad tekstid erinevad varasemates selle poolest, et sõjakujutus ei mängi neis erilist rolli ja jääb teiste temade varju. Lehte Hainsalu jutustus „Lemmiko, vanema poeg“ (2005) paigutub Lembitu-lugude voolusängi ja Epp Petrone jutustus „Riks ja neli kuningat“ (2022) jätkab jüriöö-teksti traditsiooni eesti lastekirjanduses, kasutades nagu Sarapuugi ajarännu võtet.

2.7.2. Lapsepõlvemälestused sõja- ja okupatsioonide ajast

Uuema eesti lastekirjanduse kõige olulisemaks panuseks sõjateema käsitlemisel võib pidada rohkem või vähem stiliseeritud lapsepõlvemälestusi, mida on alates 1990. aastatest ilmunud mitmeid. Siiski saab nimetada vaid paari teost, mis keskenduvad läbivalt sõja-aastate lapsepõlvele, enamik teeb sõjast ja sellega kaasnevast juttu vaid lühidalt, üksikutes episoodides. Võrreldes muu läänemaailmaga, kus holokausti (vt Bosmajian 2002; Kokkola 2003; Rothberg 2009), sõja- (vt Lathey 2014), küüditamise- ja pagulusteemaline laste- ja noortekirjandus, samuti selle uurimine viimastel kümnenditel lausa vohab, on Eestis need ilmingud hilised ja hillitsetud. Võib ennustada, et seoses julgeolekualase ebakindluse jätkumisega meie piirkonnas saavad need siiski uut hoogu juurde.

Kõige rohkem leiavad mälestusteostes kajastamist okupatsioonidega seotud sündmused Teise maailmasõja ajal, kuid 20. sajandi esimesest poolest, näiteks Eesti Vabariigi sõjast ei räägita üldse (vt ka Kumberg 2014, 77). Põhjus võib peituda selles, et ajaks, mil sai jälle vabalt, ausalt ja tsensuuri takistusteta minevikust rääkida, olid paljud toonaste sündmuste tunnistajad meie hulgast juba lahkunud või juba väga vanad. Ent sõjast või mõnest muust võtmetähtsusega ajaloosündmusest ei pea kirjutama ainult pealtnägijad, neid võib käsitleda ka arhiiviallikatele, päevikutele, kirjadele ja teistele egodokumentidele toetudes. Tänapäeva eesti lastekirjandus on tugevalt eel- ja algkooli lapse poole kaldu, kuid sellele vanuserühmale on vägivaldast, kannatustest jm sõjaga seotud teemadest kõige keerulisem kirjutada. Oma osa võib siin mängida ka autorite sooline jaotus – sõda on (olnud) ennekõike meesautorite huviorbiidis, naised, kes moodustavad tänapäeva lastekirjanike valdava enamuse, ei ole ei päriseluse ega kirjanduses lahinguväljale tükkinud. Ka lapsepõlvemälestusi, mis kujutavad sõja-aastaid, on rohkem ilmunud meeste sulest.

Oskar Tanneri (kodanikunimega Lembit Rattuse) jutukogusse „Poisid“ (1994), kus kaks esimest peatükki on pealkirjastatud vastavalt „Sõda“ ja „Pärast sõda“, on koondatud lühikesi mäluilte okupatsiooniaastate lapsepõlvest. Laps ei saa päris hästi aru, mis see sõda on, „[a]ga ta oli, temast räägiti iga päev“ (Tanner 1994, 7). Sõda tähendas poisi jaoks toidutšেকে ja ühtemoodi riides mehi, püssi ja pomme, õhuhäireid ja varjendit, samuti surma. Loetelu sõjaga paratamatult kaasas käivatest koledustest esitatakse nipsisõnaliselt, paari lausega, ühessegi neist põhjalikumalt süüvimata. Kuid on ka pikemaid jutte, mis räägivad elust sõja- ja okupatsiooniajal. Tanneri tekstid on kirja pandud 1980. aastate teises pooles ja neis on tunda NSVLis uutmise ja avalikustamise poliitika kaasnenud vabadust rääkida asjadest nii, nagu need olid, kuigi mõnel juhul jääb sündmuse ajalooline taust siiski selgusetuks või mainitakse võtmetähtsusega ajaloosündmust vaid möödaminnes. Kas on siin tegu enesetsensuuriga, mida Nõukogude süsteemis karjääri teinud isik oma mäluiltildele rakendas? Jutustamisega lapse vaate-

punkist, kes tema ümber toimuvast päris täpselt aru ei saa, valis autor võimaluse jätta sõda/okupatsioonid ja nendega kaasnenud õudused emotsionaalselt mõjuvalt lahti rääkimata, neile vaid vihjates. Siin võib rääkida nn vaikuse narratiivist (vt Patterson 2015; Pettitt 2014), mis tähendab, et sõjaga kaasnev jõhkruks, julmus ja vägivald jääb välja ütlemata, vaikusesse, lünka. Põhjuseid, miks sellest ei räägita, on kahtlemata mitmeid. See on üks strateegiaid, mille abil saab lapslugejat säästa sõjakoleeduste eest, kuid teiselt poolt võib see jätta ka mulje, et tegu ei olnudki nii kohutavate üleelamis- tega. Siit edasi on juba väike samm ajaloolise tõe varjamiseni.

Sarnast vaikuse narratiivi ehk valusa tõe lahti kirjutamata jätmist leidub ka teistes mälestusteostes, mõnes veidi rohkem, teises vähem. Kadri Hinrikuse teostes „Kui emad olid väikesed“ (2009) ja „Miia ja Friida“ (2008), mis põhinevad tema (vana)vanemate ja teiste lähisugulaste mälestustel, jälgitakse nelja tüdruku kasvamist okupatsiooniaastatel. Sõda tuleb rohkem esile esimesena mainitud loos, kus siiski ei mõju ükski sõjaga kaasas käivatest koledest ei loo kangelastele ega ka teose lugejatele muserdavalt või ängistavalt. Võib arvata, et autor ei olegi tahtnud maalida okupatsiooniaastatest üdini musta ja sünet pilt, vaid hoopis näidata, et lapsepõlv ja noorus on inimese elu ilusaim aeg, vaatamata sellele, milline on ühiskonnakord, milles elati. Kuid ka keeleli- sed vahendid, mis autor loo edasiandmiseks on valinud – minevikuvorm, umbisikuline tegumood, lühikesed napid laused vähese emotsioonisõnavaraga – ei võimalda tüdru- kute läbielamistega samastuda. Eks kellegi teise mälestuste kirjapanemine ongi keeruline, sest puudub vahetu kogemus.

Kui Hinrikuse teostes jääb psühholoogilisest sügavusest vajaka, siis Helle Laasi „Ajarefrään“ (1990), mis jälgib väikese Malle hirme ja meeledet 1940. aastate ärevate sündmuste ajal, on täiesti teistsuguse stiiliga ja emotsionaalselt raputav teos, mis toob hästi esile probleemid, mis ilmnevad ajaloolise tõe, isikliku mälu ja seda paratamatult vorminud ühiskondliku propaganda kokkupuutel. 4-aastase Malle, autori *alter ego* isa tapmine metsavendade poolt 1946. aastal, mida laps ja ta ema pealt nägid, jääb „verise ajarefräänina“ minajutustajat saatma kogu eluks.

2.8. Sõda 21. sajandi lastekirjanduses

21. sajandil lisandus sõda ja okupatsioone kajastavate lapsepõlvemälestuste hulka Ülo Vooglaiu „Vanaisa“ (2011). Rikkalikku etnograafilist materjali pakkuv teoses on oskuslikult põimitud kokku poisikese mehistumise lugu, lugu lapselapse ja vanaisa elukestvast kiindumussuhtest, sissevaade Eesti ajalukku, aga ka aimekirjandusele ise- loomulikud selgitused vanade eestlaste traditsioonidest ja käsitööoskustest. Juhani Püttsepa emotsionaalselt kaasahaarav jutustus „On kuu kui kuldne laev“ (2020) keskendub ühele konkreetsele sündmusele, ohtlikule paadipõgenike teekonnale üle vee, mille võtsid ette Eesti perekonnad punaterrori eest põgeneses 1944. aasta sügisel.

Põhiosa loost võtavad enda alla teekonna kirjeldused, kust ei puudu tormine ilm, merehaigus, sõiduvahendite tehnilised probleemid ja punaviisnurkadega pommituslennuk, mis ühe põgenikelaeva uputab. Seoses raskete minevikuteemade käsitlemisega lastekirjanduses vääriwad mainimist ka teostele lisatud illustratsioonid. Püttsepa teoses on need sama peenetundelised kui tekst ise (illustreerinud Gundega Muzikante): üldjoontes pastelsed, kujutavad peamiselt lapsi või esemeid, millega nad mängivad või mida nad merel olles märkavad. Ainult neis peatükkides, mis räägivad ohtudest merel, on kasutatud tumedamaid halle ja pruune toone nii teksti taustana kui ka illustratsioonidel, kus visuaalselt on kujutatud inimeste hirmunud ja murelikke nägusid, sõjalennukit, allveelaeva.

Sõja kujutamine lasteraamatu illustratsioonidel on mahukas teema, mis väärib omaette uurimist. Kaks Eesti päritolu Rootsi illustraatori Ilon Wiklandi mälestustel põhinevat raamatut moodustavad siin täiesti omaette fenomeni. Need on „Pikk-pikk teekond“ (eesti k 1996, tekst: Rose Langecrantz) ja „Minu vanaema majas“ (eesti k 2006, tekst: Barbro Lindgren), mis jutustavad nii pildi kui teksti abil elust okupeeritud Eestis, sõjast, küüditamist ja pagulusse siirdumist lapse silmade läbi.

Kunstmuinasjutt on alates 1960. aastatest on eesti lastekirjanduses võidukäiku teinud, ja üks 21. sajandil ilmunud teos sellest žanrist puudutab ka sõjateemat. Aino Perviku „Draakonid võõrsil“ (2002, illustreerinud Piret Raud) on mõistujutt võõrasse riiki saabunud pagulastest, kelleks on draakonid. Teos räägib raskustest, mis neil kohane misega uues ühiskonnas kaasnevad (nt dokumentide vormistamine, tutvumine asukohamaa komberuumi, asjaajamiskorra ja elu-oluga, vastuvõtva ühiskonna eelarvamused jms), vajadusest kaasatoodud käitumistavasid tugevamalt ohjeldada (nt tulepurskamise bensiinijaamas) kuni poolehoiu võitmiseni uuel kodumaal (tulekahjude kustutamine, ammuse needuse seljatamine, populaarse rahvapeo korraldamine). See on õpetlik lugu, mis on taas muutunud aktuaalseks, sest Eestisse on saabunud terve hulk Ukraina ja ka teiste maade põgenikke, kellega harjumine on tõsine väljakutse vastuvõtjatele, s.t Eesti ühiskonnale, aga ka tulijatele endile.

Kaks kõige värskemad sõjateemalist teost on otseselt seotud Venemaa täiemahulise sõjalise sissetungiga Ukrainasse 2022. aastal. Mõlemad ilmusid 2023. aastal, üks on mõeldud väikelastele, teine noortele. Eesti autor Indrek Koff on koos ukraina illustraatori Oksana Drachkovskaga avaldanud nabi tekstiga pildiraamatu „Kes võidab? / Xro переможе?“. Lisaks kahele eri rahvusest autorile on see ka kakskeelne, kusjuures erikeelsed tekstid on teineteise suhtes pööratud asendis (tirelkoites) – ühes otsas on eestikeelne tekst ja teises otsas sama tekst ukraina keeles (tõlkija Katja Novak). Tekst on esitatud jõuliste lühilauseetega, mis on paigutatud luuletuse kujuliselt, nii et instinktiivselt tekib soov lugeda seda rütmistatult, kuigi riimid ja ka korrastatud rütm siin puuduvad. Teose pildikeel, kus domineerivad tumedad toonid – hall, must, pruun ja

militaarroheline – ning suurelt ja massiivselt on kujutatud sõjalennukeid, sõdurisaa-
paid, põlevaid maju, katki rebitud perekonnafotosid ja palju muud, toetab sõnalist
poolt väga efektselt ja mõjub eesti traditsioonis väikelaste puhul ootamatult, et mitte
öelda hirmutavalt. Illustratsioonid on mõlemal pool samad, välja arvatud loo lõpus ehk
keskmisel lehel, kus tekstid omavahel kokku saavad. Ukrainakeelsel leheküljel pöördu-
takse lugejate poole justkui sõnumiga, et nende ees seisab väga suur, lausa mäekõr-
gune katsumus, aga tasub uskuda õnnelikku lõppu, eestikeelse lehe illustratsioon
väljendab üldist lootust sõja lõppemisse. Huvitav tirelköite lahendus pakub seega
teose visuaalsele poolele põnevaid tõlgendusperspektiive, mille kunstnik on oskusli-
kult ära kasutanud.

Ka Marek Liinevi noorteromaan „Raske on olla inimene“ on seotud teiste kunsti-
dega, täpsemalt filmide ja arvutimängudega, sest nende mõjud on teoses selgelt tunda.
370-leheküljeline romaan kujutab ühe perekonna paari päeva pikkust põgenemistee-
konda läbi sõjakeerise, kui agressiivse naaberriigi väed tungivad Eestisse. Virtuaal- ja
filmimaailma ohtra ebarealistliku vägivallakujutuse eeskujuks seadnud lugu ei veena
ega suuda lugejat kangelasele kaasa elama panna. Distantis kujutatava suhtes püsib
sarnaselt arvutimängu omale, vägivald ei mõju realistlikult, ei puuduta. Isegi kui teose
žanrimääratlus oleks öudusulme, võiks lugu ja kangelase areng olla koherentne ja usu-
tav, kuid nii see paraku pole.

3. Kokkuvõtteks

Eelnevad arutlused näitasid, et sõjateema on eesti laste- ja noorekirjanduses mär-
kimisväärselt esindatud ja sellel on väga palju väljendusvõimalusi. Enamasti on sõja-
kirjandus esile kerkinud seoses pöördeliste ühiskondlike sündmustega (revolutsioonid,
sõjad, okupatsioonid) ning see kannab endas siis ka vastava aja suundumusi ja ideo-
loogilisi märke. Kuid leidub ka ainekku, valdavalt rahvusmütoloogilist ja -romantilist,
mis on kirjanduses püsinud juba enam-vähem selle algusaegadest peale ja on jätkuvalt
aktuaalne (muistne vabadusvõitlus ja Lembitu-liin, jüriöö-tekst). Sõjatemaatika on
rohkem viljeldud perioodidel, mil on olnud oluline tugevdada rahva kokkukuuluvus-
tunnet (Teise maailmasõja eelne Eesti Vabariik) või õigustada režiimivahetust ja uut
ideoloogiat (Nõukogude Eesti). Neil perioodidel ilmunud tekstid torkavad silma tugeva
võitlusliku või võitluslik-propagandistliku hoiaku, jõuliste ja/või ideologiseeritud
karakterite, teravate vastasseisude, vägivalda ja surma realistliku kujutamise poolest.
Levinud motiivid, mida sellistes tekstides leidub, on kangelase teekond läbi vaimsete/
ideoloogiliste, emotsionaalsete ja füüsiliste jõukatsumiste, ülekohus ja kättemaks,
lapse/nooruki ohvrisurm. Viimasel paarikümnel aastal vabas ühiskonnas ilmunud sõja-
tekstid on valdavalt mälestusliku koega lapsepõlvepildid ammu toimunud sõjast või
okupatsiooniaegadest, millest räägitakse siiski enamasti väljajätteliselt, looritatult,

läbi vaikuse narratiivi. Kummatigi ei ole enamikus neis teostes esiplaanil sõja mõju lastele ja noortele, sõja põhjustatud kannatused ja üleelamised, traumad, lein jms. Siin on veel arenguruumi võrreldes muu maailma sarnaste teostega, kus viimastel kümnenditel on laste sõjakirjanduses olnud domineeriv just nn trauma-liin.

Valdav osa eesti laste- ja noortekirjanduse sõjatekste on reaalelulised, inimtege- laste ja tegelikkuses aset leidnud või potentsiaalselt aset leida võinud olukordadega, vaid mõnel üksikul juhul pakutakse loomaallegooriaid. Tekstide ainekust, laadist ja žanrist sõltub paljuski ka loo esitamise viis. Ajaloolise ainekuga seiklusjuttudes lei- dub enim kõiketeadva jutustaja vaatepunkti, isegi krooniku-stiili matkimist (Robert), harv ei ole raamjutustuse kasutamine (Kahar, Laidsaar, Pukk, Püttsepp). Mälestusteos- tes on valdav minavorm (Laas, Vooglaid), kuigi leidub ka erandeid (nt Hinrikus, Pütt- sepp). Noortejuttudes võib oma sõja- või okupatsioonija läbielamistest rääkida ka noor ise, kasutades päevikulaadset (Mäelo, Raud) ja/või vestelist stiili (Vaidlo). Valda- valt kirjutavad sõjast mehed, naiste häält on kuulda mälestusteostes, kunstmuinasjut- tudes, vähesel määral rahvusmütoloogilistes ajaloojuttudes. Enamikul teostel on auto- biograafiline taust ehk kirjutajad on ise sõjas osalenud ja/või okupatsioonivõimu all elanud. See toob kaasa olukorra, kus esiplaanil on meestegelasid ja sündmustikku iseloomustab seikluslikkus, jõulised vastasseisud ja aktiivne tegutsemine. Tüdrukud ja neiud tulid eesti laste ja noorte sõjakirjanduse Nõukogude ajal (Rebane, Lehtmets) ja viimaste aastakümnete naisemantsipatsiooni arvestades (vrd Hinrikus, Püttsepp) võib eeldada, et neid leiab sealt edaspidigi. Sõjateemalised tekstid eesti laste- ja noortekirjanduses järgivad peamiselt kasvatuslikke eesmärgi (mehistumislood, lood koostööst, Eesti ajaloo tutvustused paguluses, traagiliste aegade meenutamine tänapäeva mälestusteostes), kuid teatud perioodidel on olnud rohkem esiplaanil poliitilised (Eesti Vabariigi aeg, pagulasaeg) ja ideoloogilised eesmärgid (Nõukogude Eesti). Nõukoguliku ideoloogia levitamine oli toonase aja sõjatekstides süsteemi poolt eesti autoritele peale surutud kohustus, mitte ilmtingimata nende vaba valik, kuigi kõigi kohta seda muidugi väita ei julge. Nii et sarnaselt üldkirjandusega võib ka laste- ja noortekirjanduse puhul Jaan Unduskile (2000, 105) toetudes väita, et „mitte iial ei ole eestlased sõtta läinud idee eest“, sest ei ole olnud sellist üllast ideed, mis väärinuks nii madalat ja väheviljakat tegevust kui sõjapidamine. Eestlased on sõdinud ainult oma maa eest, väidab ta ja seda kinnitab ka siinne uurimus.

Kuigi väikelastele on nii ealisest kui ka kasvatuslikust seisukohast lähtudes sõjast kõige keerulisem ja problemaatilisem kirjutada, leidub vastavaisulist kirjandust neilegi (pildiraamatud, sõjamängudest rääkivad raamatud). Tänapäeval ongi järjest rohkem esile kerkinud pildiraamatud, kus teksti vähe või üldse mitte. Viimaseid nimetatakse ka sõnadeta või vaikseteks raamatuteks, mille hiljutised näited pakuvad samuti viise rää- kimaks hirmust, valust, kaotusest, surmast, teadmatuses, aga ka vaprust ja lootu-

sest, mis käivad sõjaga sageli kaasas (vt nt Kertu Sillaste „Appi!“ (2021) ja „Ma ei karda“ (2022)).

Allikad

Arwelius, Friedrich Gustav. 1782. *Üks Kaunis Jutto ja Öppetusse-Ramat*. Tallinn: Lindwors.

Assmann, Aleida. 2021. *Mineviku pikk vari. Mäletamiskultuur ja ajalooliitika*. Tlk Mari Tarvas. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Assmann, Jan. 2012. „Kollektiivne mälu ja kultuuriline identiteet.“ – *Akadeemia* 24 (10): 1775–1786.

Beekman, Vladimir. 1985. *Kodutute kodu*. Tallinn: Eesti Raamat.

Benner, Julia. 2015. *Federkrieg. Kinder- und Jugendliteratur gegen den Nationalsozialismus 1933–1945*. Göttinger Studien zur Generationsforschung. Veröffentlichungen des DFG-Graduiertenkollegs „Generationengeschichte“ 18. Göttingen: Wallstein.

Berg, Karl Ernst von. 1811. *Uus ABD ja Luggemisse-Ramat*. Perno: Marquardt.

Bergmann, Jaan. 1901. *J. Bergmanni laulud*. Jurjev: M. Varesi rmtkpl.

———. 1957. *Koidutäht ja teisi luuletusi*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

———. 1987. *Taara pidud selja taga. Valimik lasteluulet*. Tallinn: Eesti Raamat.

Bosmajian, Hamida. 2002. *Sparing the Child. Grief and the Unspeakable in Youth Literature about Nazism and the Holocaust*. New York; London: Routledge.

Budgen, David. 2018. *British children's literature and the First World War: representations since 1914*. London: Bloomsbury.

Einer, Karl Sulev. 1935. *Raudkaarnad: jutustis XIII sajandist*. Looduse lasteraamat 20. Tartu: Loodus.

Encyclopedia.com. „War in Children's Literature. Children's Literature Review.“ – *Encyclopedia.com*. <https://www.encyclopedia.com/children/academic-and-educational-journals/war-childrens-literature>. Vaadatud: 18. märts 2024.

Fox, Carol ja Peter Hunt. 2004. „War.“ – *International companion encyclopedia of children's literature* 2, toimetanud Peter Hunt, 499–505. London; New York: Routledge.

Galway, Elizabeth A. 2022. *The Figure of the Child in WWI American, British, and Canadian Children's Literature: Farmer, Tailor, Soldier, Spy*. New York: Routledge.

Gori. 1919. *Sõdur Sass. Lastelugu*. Tallinn: T. Mutsu kirjastus.

Hasselbatt, Cornelius. 2007. „1905. aasta eesti romaanis.“ – *Keel ja Kirjandus* 50 (11): 864–877.

Jaaksoo, Andres. 1987. *Kes on kes ja mis on mis eesti lastekirjanduses*. Tallinn: Eesti Raamat.

———. 1997. *Kuule, kutsik, kuhu lähed? Eesti lastekirjanduse antoloogia*, II köide. Tallinn: Steamark.

Jakobson, Carl Robert. 1875. *Kooli lugemise raamat*. Tõine jagu. 46 pildiga. Tartu: Laakmann.

Järv, Ants. 1989. *Eesti lastekirjandus. Kujunemine ja areng kuni a 1917*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Hainsalu, Lehte. 2005. *Lemmiko, vanema poeg. Üks lugu muinasaja lõpult*. Tallinn: Maalehe Raamat.

- Hindrey, Karl August. 1920. *Loomade mäss*. Odamehe Lasteraamat VII. Tartu: Odamees.
- Hinrikus, Kadri. 2008. *Miia ja Friida*. Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastus.
- . 2009. *Kui emad olid väikesed*. Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastus.
- Ivand, Ilme. 1961. *Siilikuru*. Noorsoo-väljaanne nr 3. New York: Eesti Koolitoimkond USAs.
- . 1967. *Pargi*. Toronto Eesti Seltsi täienduskooli komitee väljaanne nr 3. Toronto: Orto.
- Kahar, Enn. 1938. *Toolse hunt*. Targad tähed 8. Tartu: Loodus.
- Kalda, Maie, toim. 1991. *Eesti kirjanduse ajalugu*, V köide, 2. raamat. *Kirjandus Eestis 1950–1980-ndail aastail*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kaljundi, Linda. 2013. „Väljatung kui väljakutse. Eesti viikingiroomaanid ja mälupoliitika 1930. aastatel.“ – *Keel ja Kirjandus* 56 (8–9): 623–644.
- Kaup, Johannes. 1954. *Linnuseehitajad*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kepp, Õne. 2015. „Eesti sõjalaul algusest Esimese ilmasõjani.“ – *Looming* 10: 1474–1481.
- Kesamaa, Manivald. 1986. *Võidu raamat*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kivikas, Albert. 1936. *Nimed marmortahvilil*. Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv.
- Koff, Indrek. 2023. *Xmo переможе? = Kes võidab?* Illustreerinud Oksana Drachkovska. Tallinn: Härra Tee ja proua Kohvi.
- Kohver, Anna. 1939. *Ülo vanemavõitlus*. Looduse kuldraamat 91. Tartu: Loodus.
- Kokkola, Lydia. 2003. *Representing the Holocaust in Children's Literature*. New York: Routledge.
- Krull, Hasso. 1996. *Katkestuse kultuur*. Tallinn: Vagabund.
- Krusten, Reet. 2008. „Lastekirjandus.“ – *Eesti kirjandus paguluses XX sajandil*. Collegium litterarum 9, toimetanud Piret Kruuspere, 537–554. Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Krusten, Reet, Krista Kumberg, Mare Müürsepp, Mari Niitra, Hille Ojala, Jaanika Palm, Malle Reidolv ja Ave Tarrend. 2006. *Lastekirjanduse sõnastik*. Toimetanud Jaanika Palm ja Ülle Väljataga. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Teabekeskus.
- Kumberg, Krista. 2014. „Ajalugu ja lapseõlvemälestused.“ – Krista Kumberg, Ilona Martson, Ave Mattheus, Mari Niitra, Jaanika Palm. *Eesti laste- ja noortekirjandus 1991–2012*, toimetanud Anu Kehman, Ülle Väljataga, Jaanika Palm (peatoimetaja), 73–95. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Keskus.
- . 2016. „Vihamehest sõbrameheks ehk poistekampade võitlused ja võidud lasteraamatutes.“ – *Nukits* 2016, 14–20.
- Kukk, Kristi. 2003. „Mütologiseeritud ajaloo rollist rahvuse arengus.“ – *Vikerkaar* 18 (10–11): 98–107.
- Kõvamees, Anneli. 2008. „Vabadussõda 1930. aastate eesti romaanis.“ – *Keel ja Kirjandus* 51 (5): 321–334.
- Laanes, Eneken ja Linda Kaljundi. 2013. „Eesti ajalooramaani poeetika ja poliitika.“ – *Keel ja Kirjandus* 56 (8–9): 561–578.
- Laidisaar, Eerik. 1939. *Kompanii poeg*. Rõõmus Raamat 9. Tartu-Tallinn: Loodus.
- . 1963. *Vanema võsu*. Noorsoo-väljaanne nr 9. New York: Eesti Koolitoimkond USAs.

- Lathey, Gillian. 2014. „Literature of War: Comparative and Autobiographical Approaches.“ – *Modern Children's Literature: An Introduction*, toimetanud Catherine Butler ja Kimberly Reynolds, 121–136. London: Palgrave Macmillan.
- Lattik, Jaan. 1907. *Meie noored*. Tartu: K. Sööt.
- Lepp, Triinu. 2012. „Metsavendluse kujutamine nõukogudeaegses eesti laste- ja noortekirjanduses.“ Bakalaureusetöö. Juhendanud Ave Mattheus. Tallinna Ülikool, Eesti keele ja kultuuri instituut.
- Liinev, Marek. 2023. *Raske on olla inimene*. Tallinn: Tänapäev.
- Luce, Johann Willem Luddi. 1807. *Sarema Jutto ramat, mis marahwa rõmuks ja kassuks on üllespannud*. Mitau: Steffenhagen und Sohn.
- Mattheus, Ave. 2014. „Lastekirjandus aastail 1991–2012. Ühiskondlik-kultuuriline taust, areng, uurimine.“ – Krista Kumberg, Ilona Martson, Ave Mattheus, Mari Niitra, Jaanika Palm. *Eesti laste- ja noortekirjandus 1991–2012*, toimetanud Anu Kehman, Ülle Väljataga, Jaanika Palm (peatoimetaja), 13–32. Tallinn: Eesti Lastekirjanduse Keskus.
- Mäelo, Helmi. 1963. *Võidukarika märgi all*. Noorsoo-väljaanne nr 6. New York: Eesti Koolitoimkond USA-s.
- Mürsepp, Mare. 2015. „Moonid lahinguväljal. Sõjateemalistest lasteraamatutest.“ – *Nukits* 2015, 33–36.
- Niitra, Mari. 2005. „Rahvusliku ideoloogia ilmingud 1930. aastate eesti loomamuinasjuttudes.“ – *Nukits* 2005, 8–11.
- Parijõgi, Jüri. 1936. „Noorookirjandus 1935.“ – *Looming* 4: 442–448.
- Paul, Lissa, Rosemary R. Johnston ja Emma Short, toim. 2016. *Children's Literature and Culture of the First World War*. New York: Routledge.
- Palm, August. 1935. „Ärkamisaja idee- ja olustikuproosa ning ajalooliste jutustiste osatähtsus rahva elus.“ – *Raamatu osa Eesti arengus. Koguteos*, toimetanud Daniel Palgi, 125–183. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Patterson, David. (1992) 2015. *The Shriek of Silence*. Lexington, Kentucky: University Press of Kentucky.
- Pervik, Aino. 2002. *Draakonid võõrsil*. Tallinn: Tiritamm.
- Petrone, Epp. 2022. *Riks ja neli kuningat*. Tallinn: Tänapäev.
- Pettitt, Joanne. 2014. „On Blends and Abstractions: Children's Literature and the Mechanisms of Holocaust Representation.“ – *International Research in Children's Literature* 7 (2): 152–164. <https://doi.org/10.3366/ircl.2014.0129>.
- Pert, Jaan. 1939. *Noored sangarid*. – *Viiking*, nr 2, 46–47.
- Pukk, Holger. 1975. *Seitseteist vaprat*. 2. tr. Tallinn: Eesti Raamat.
- Raud, Eno. 1984. *Tuli pimendatud linnas*. 3. tr. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rebane, Marie. 1965. *Maret*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Reinart, Heili. 2020. *Unustatud ja unustamatud naised Eesti ajaloost*. Tallinn: Postimees Kirjastus.
- Ristikivi, Karl. 1936. „Viikingite jälgedes.“ – *Perekonnaleht: mitmesuguse sisuga ajaviiteajakiri*, nr 1–11.
- Robert, Leontine-Elvine. 1936. *Rekon*. Looduse Lasteraamat 34. Tartu: Loodus.

- Rothberg, Michael. 2009. *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford: Stanford University Press.
- Sarapuu, Jaak. 1995. Lembitu salakuulaja. Jutustus 13. sajandist. Viljandi: J. Sarapuu.
- . 1998. Ohtlik rada. Jutustus 14. sajandist. Viljandi: J. Sarapuu.
- Soldati-raamat*. [1913?] Tallinn: G. Pihlakas.
- Tamm, Marek. 2003. „Monumentaalne ajalugu. Mida me mäletame Eesti ajaloost?“ – *Vikerkaar* 18 (10–11): 60–68.
- . 2008. „Bornhöhe „Tasuja“ ning jüriöö-tekst eesti kultuuris.“ – Eduard Bornhöhe. *Tasuja. Jutustus Eesti vanast ajast*. Eesti Lugu 7, 111–128. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Toona, Elin. 1969. *Lotukata*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Trumpener, Katie. 2011. „The Children’s War.“ – *Edinburgh Companion to Twentieth-Century British and American War Literature*, toimetanud Adam Piette ja Mark Rawlinson, 498–507. Edinburgh University Press.
- Tulik, Arnold. 1939. *Poiss maanteel*. Looduse kuldraamat 90. Tartu: Loodus.
- Undritz, Paul, koost. 1880. *Mõistlik jutustaja. Noortel ja wanadele waimu kosutuseks*. Tartu: Laakmann.
- Undusk, Jaan. 1997. „Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel – Jakobson – Hurt.“ – *Keel ja Kirjandus* 40 (11): 721–734; 40 (12): 797–811.
- . 2000. Ideetud eestlased. Eesti sõjakirjandust lugedes. – *Vikerkaar* 14 (8–9), 105–115.
- Vaidlo, Robert. 1975. *Teed viivad alati kuhugi*. Tallinn: Eesti Raamat.
- . 1980. *Suurtükiväelane Peeter Poligon pajatab*. 3., täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Raamat.
- Valmre, Elmar. 1938. *Vaprad sõdurid*. Kuldne kodu. Pildid Helmut Valtman. Tartu: Loodus.
- Virges, Aadi. 1935. *Rajamaa talu*. Looduse lasteraamat 12. Tartu: Loodus.
- Vooglaid, Ülo. 2011. *Vanaisa*. Melliste: Väike Vanker.
- Väli, Heino. 1962. *Rajad soos*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Ave Mattheus – Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi eesti kirjanduse dotsent. Uurimisuunad: eesti laste- ja noortekirjandus, 18. ja 19. sajandi eesti kirjandus, eesti-saksa kirjandussuhted, tõlke- ja retseptsiiooniuurimus.
E-post: ave.mattheus[at]tlu.ee

War in Estonian children's and youth literature

Ave Mattheus

Keywords: war in children's and young adult literature, Estonian children's and young adult literature, motif, theme, Estonian history

The article gives a historical overview of war-themed texts in Estonian children's and youth literature. The choice of the research topic is motivated by Russia's military invasion of Ukraine in February 2022, which also changed the sense of security in our region. It has also prompted children's and young adult writers to reflect on war and peace, resistance and cooperation, justice and injustice in a form that is appropriate and comprehensible to young readers.

From the earliest storybooks at the turn of the 19th century, which include texts about young men conscripted into military service, to the most recent picture books about war from 2023, the article provides a chronological overview of works for children and young people depicting war, occupation, revolution or other events of a military nature and their related aspects. The article looks at works published mainly in book form, covering only part of a large corpus of texts. Texts published in journals, story collections, anthologies, school textbooks and elsewhere have been excluded for reasons of space.

The theme of war in Estonian children's and youth literature has become topical in connection with the turning points in Estonian history (revolutions, wars, occupations), and also bears the ideological signs of the time. However, as early as the 19th century, during the period of national awakening, national mythological and romantic material (the ancient struggle for freedom and the so-called Lembitu line; the so-called Jüriöö text) was introduced into literature, and has remained topical to the present day.

The theme of war has been used more in periods when it was important to strengthen the nation's sense of unity (the Republic of Estonia before the Second World War) or to justify regime change and new ideology (Soviet Estonia). Texts published in these periods stand out for their strong combative or combative-propagandist stance, strong and/or ideologised characters, sharp confrontations, realistic depictions of violence and death. The war texts that have appeared in free society in the last few decades are predominantly childhood memoirs of a long-ago war or occupation, although they are still generally told in an exclusionary, fragmented way through a narrative of silence. The trauma narrative has not been as topical in Estonian children's and young people's war literature as it has been in Western literature in recent decades.

In Estonian children's and young adult literature, most of the war stories are realistic, with human characters and real or possible situations, with only a few animal tales. To a large extent, the way a story is presented depends on the theme, genre and the age of the reader of the text. The majority of war stories are written by men, while women's voices can be heard in memoirs, fairy tales and, to a lesser extent, folk mythological histories. Most of the works have an autobiographical background, i.e. the writers have themselves participated in the war and/or lived under occupation. This leads to a situation in which male characters are in the foreground and the events are characterised by adventures, intense confrontations and action. Girls came to Estonian children and young people's war literature during the

over-militarised Soviet era. Although writing about war is the most difficult and problematic for young children, both from an age and education point of view, there is literature for them (picture books, books about war games).

War-themed texts in Estonian children's and youth literature mainly pursue educational aims (stories of masculinisation, stories of cooperation, presentations of Estonian history in exile, reminiscences of tragic times in contemporary memoirs), but in certain periods political (the period of the Estonian Republic, exile) and ideological aims (Soviet Estonia) have been more prominent.

The article outlines the most frequently used themes and motifs in Estonian children's and young adult literature on war and lists possibilities for further research on war.

Ave Mattheus is Associate Professor of Estonian Literature at Tallinn University's Department of Humanities. Her research interests are Estonian children's and youth literature, Estonian literature of the 18th and 19th centuries, Estonian–German literary relations, translation studies.

E-mail: [ave.mattheus\[at\]tlu.ee](mailto:ave.mattheus@tlu.ee)

Meeste jutud. Sissevaade militaarsete legendide traditsiooni

Eda Kalmre

Teesid: Artiklis keskendutakse meeste militaarsete pärimusele põhiliselt Nõukogude sõjaväes, aga ka Eesti Kaitseväes teeninud meeste seas levinud legendide ja nendega seotud kuulujuttude kaudu. Paljud neist grupisest ühtsustunnet tekitanud lugudest on siiani meeste suulises traditsioonis. Kahjuks ei ole neid juttude aktuaalse leviku ajal kogutud, aga siiski on nüüd võimalik sellest traditsioonist aimu saada spetsiaalsetest militaarsete huvidega internetikogukondade foorumitest (nt www.militaar.net), mõningast võrdlusainest pakub 1990. aastatel rahvaluulearhiivi laekunud materjal. Meeste, sh endiste sõdurite meenutatud legendid ja kuulujutud keskenduvad lugudele peidetud relvadest, distsipliinist, sõjaväeteenistuse vältimise viisidest, seksist, saatusest ning õnnelikest vedamistest, aga juttu on ka kohalikest erilistest objektidest (sildadest, salateedest jm).

Võtmesõnad: kuulujutud, linnalegendid, militaarsus, Nõukogude armee, sõduripärimus, sõjaväeteenistus

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24135>

Minu kodukülas Tartumaal Kriimani järve ääres räägivad mehed viimase sõja ajal järve uputatud sõjatehnikast. Eriti suure õhinaga levitavad neid jutte viimastel kümnenditel külla ja selle lähikonda elama asunud nooremapoold mehed. Eri versioonide järgi on tegemist kas tanki, lennuki või suurtükiga. Jutt tundub oma konteksti tõttu üsna usutav, sest Kriimani järve sügavuseks on mõõdetud kuus meetrit ja sõja ajal käis külast üle vähemalt üks suur lahing, ära põles mitu talu ning külarahvas varjas end koos loomadega sügavas Kriimani orus. Tegemist võib olla tõi looga, kui ainult neid peidus suurtükke ja tanke poleks juttude järgi lähikonnas peidus veel mitmeid. Näiteks Nõukogude ajal armastasid siinse põhikooli poisid rääkida külast mõne kilomeetri kaugusele sohu vajunud tankist (vt Kalmre 2022, 183, 257). Sellise „varanduse“ leidmine pole muidugi ilmvõimatu, aga tõsiasi on, et kui juttude tõepärasse süveneda, siis selgub, et arvajaid ja uskujaid leidub, aga päriselt oma silmaga asja näinud tunnistajaid polegi võimalik tuvastada. Kriimani jutu puhul on tähelepanuväärne veel see, et seda ei räägitud eriti laialt sõjajärgsetel kümnenditel, populaarseks on see muutunud just külaelanike vahetudes 21. sajandil.

Tegelikult võib neid jutte pidada üsna tüüpiliseks osaks meeste militaarsete juttu-traditsioonist. Need meeste ootusi, väärtushinnanguid ja ideoloogiaid edastavad lood räägivad lähiajaloo toimunud näiliselt tõestest sündmustest. Neil narratiivididel on tugevad, ilmselt osalt just soospetsiifikast lähtuvad ühised jooned ja uskumuslik alus ning neile on iseloomulik korduvus.

Legendid ja soospetsiifika

Folkloristikas määratletakse niisuguseid jutte vanema muistendižanri tänapäevaseks edasiarenduseks, tänapäeva muistenditeks, rahvusvahelise folkloristika päraselt ka linnalegendideks, linnalugudeks. Kõik need määratlused on pigem kirjeldavad kui analüütilised terminid. Järgneva sissevaate puhul on vahest kohe alguses oluline rõhutada, et tegemist on folkloristliku uurimusega, kus tegutsetakse nendesamade rahvajutu žanride (muistend, linnalegend, kuulujutt) ja motiivide eri- ja seaduspära raame silmas pidades. Selliseid lugusid peeti lihtsalt igapäevaelu osaks, selles aset leidnud tõeste juhtumite kirjeldusteks ning mitte ainult eesti folkloristikas, vaid ka maailma folkloristikas hakati neid jutte talletama ja folklooriks pidama alles 1980. aastatel, kui ilmusid esimesed monograafiad neil teemadel (vt nt Brunvand 1981; Virtanen 1987 jmt). Tegelikult lähtuvad need lood ju igapäevaelust ja selle probleemidest ning nagu juba eelpool öeldud, nende reaalse toimumise tõenäosus on sageli olemas. Ainult et rahvasuu ei räägi mitte ühest juhtumist, vaid sarnaseid juhtumeid oleks nagu palju, nii et seda võib nimetada traditsiooniks. Linnalegendidele, s.t siin edaspidi käsitletud lugudele, ongi iseloomulik traditsioonilisus, juttude teemad, süžeed ja motiivid neis korduvad. Mõningatel juhtudel, nagu ka siin edaspidi ilmneb, on sarnaseid jutumotiive ning süžeeiline võimalik leida läbi ajaloo.

Gillian Bennett on neid jutte iseloomustanud nn libiseva tõeskaala kaudu, mida on nimetatud ka muistendite retooriliseks kaalukuseks. Sisuliselt tähendab see seda, et vastavalt jutustamisel antud aktsendile võidakse neid rääkida tõestena (niisugune asi tõesti toimus), jutus võidakse kahelda ja lõpuks seda ka hoopis naljana võtta. Kusjuures üks ja sama süžee võib olla edasi antud lühiteatena-kuulujutuna või pikema väljarendatud jutuna (muistendina). Ette võib tulla süžeesid, kus olenevalt esitusest saab lugu olla personaalkogemuse osa, muistendi, memoraadi, nalja või kuulujutu vormis (Bennett 1988, 32–33; vt ka Kalmre 1996; 2008, 28–35 jm). Üks muistenditele iseloomulik joon on ka nende näiline konkreetsus: kõik oleks justnagu juhtunud kusagil ja kellegagi. Nende edasikandumiseks ei ole aga vaja ülearu täpseid ja kontrollitavaid allikaid, jutustajad väldivad neid (ala)teadlikult. Küllap nii oli ka jutuga Kriimani järve uppunud sõjatehnikast. Järveäärsete talude mehed teadsid liiga hästi, mis siin sõja ajal toimus, ning seda rääkides võis kuulajatel olla ohtralt vastuargumente. Aja möödudes ning kuulajaskonna vahetudes muutus aga lugu järjest usutavamaks, ka populaarsemaks. Asjaolu, et seda lugu oldi kuulnud kelleltki tuttavalt ja see omakorda kunagi siin elanud tuttava tuttavalt, andis jutustajale ja kuulajatele garanti, et tegemist on tõsilooaga.

Soostereotüüpidest ja -spetsiifikast lähtuvalt on tänapäeva muistenditega vähe tegeldud. On küll arutletud juttude sisus ette tuleva tegelaste soole iseloomuliku käitumise üle, nt kuidas eri soost jutustajad jutu sisu vastavalt oma soovile muudavad. Sugu on oluline faktor ka nende juttude leviku mõttes: kes räägib kellele ning keda

peetakse kangelaseks (vt Henken 2004). Sõda, sõjavägi, relvad, võitlus – need on loomuldasa teemad, mis on meeste pärusmaa, kuigi tänapäeval pole enam haruldased ka naissõdurid. See meeste pärimus, mille ühe osa moodustavad legendid, on Lääne folkloristikas arutluse alla tulnud põhiliselt sõdadega seoses, näiteks Vietnami, Korea või Iraani sõja puhul (vt Barden ja Provo 1995; Brunvand 2001 jt). Militaarseid jutte on liigitatud näiteks järgmiselt: koduse rinde lood, treeningulood, vägede transpordi lood, ellujäämise lood, tehnoloogilised lood (Brunvand 2000, 149). Paraku on aga nii, et ilmselt tulenevalt üsna erinevast kontekstist on eesti ainek selle materjaliga raske võrrelda ja nende eelnevalt viidatud käsitluste puhul on tegemist valdavalt esmaste liigitavate ja kirjeldavate sissevaadetega. Ilmselt võiks eesti ainesele lähedast võrdlusmaterjali leida vene ainese hulgast, aga vene folkloristikas hakati kaasaegse jutupärimusega, sh linnalegendidega tegelema alles hiljaaegu ning uurimusi Vene või Nõukogude sõjaväes käibel olnud legendide kohta kas pole tehtud või ei ole nad kättesaadavad. Igal juhul puudub selle artikli kirjutajal selline võrdlusmaterjal. Sarnaseid ülevaateid või uurimusi pole autoril teada ka Lätist ja Leedust. Ometi võib juba eelnevalt väita, et seegi ülevaade ei anna aimu ainult eesti meeste, vaid Nõukogude sõjaväes üldisemalt levinud legendidest.

Militaarse jutupärimuse puhul ei ole tegemist homogeense ainesega, osa sellest on sõjaväeteenistuse, relvade vms seotud universaalne materjal, osa tekib ja levib vastavas kontekstis, näiteks sõdade või konfliktide käigus. Mitmed algselt meeste või sõdurite repertuaaris ringelnud legendid ja neile toetuvad kuulujututsüklid on hiljem eriliste asjaolude tõttu jõudnud laiemasse käibesse. Üks niisugune on näiteks olnud endise Nõukogude Liidu aladel tuntud Afganistani sõjaga¹ seotud lausa muinasjutuline legend „Madu päästab poisi(d)“ (Kalmre 2018). Kuulujutud enamasti Baltikumi päritolu naisnaispõlvtest, nn valgetest sukkpükstest, biatlonistidest, kes sõduritele pehmetesse kehapiirkondadesse tulistada armastavad, on ringelnud arvatavalt 1990. aastate algusest Vene sõdurite hulgas, kerkides üles imperialistliku Venemaa algatatud konfliktides ja sõjategevustes, viimati näiteks Ukrainas. Lugu on juba kümnendeid levitatud kõigvõimalike kanalite, ka filmide ning raamatute kaudu ja seda Vene sõdurite seas hirmust sõjaväljal sündinud lugu on oskuslikult ära kasutatud Venemaa ametlikus propagandas (Regamey 2017). Üks väga eriline ja laialt tuntuks saanud militaarne legend levis Venemaa sissetungi alguses Ukrainas. See on legend Kiievi kummitusest (*The Ghost of the Kiev*), müütilisest Ukraina piloodist, kes hävitas väidetavalt palju vaenlase lennukeid.

¹ Afganistani sõda – kodusõda, milles Afganistani Rahvademokraatliku Partei poolel osalesid 1979–1989 ka Nõukogude Liidu väed. USA ja Suurbritannia jt riigid sõdisid mudžahiidide poolel. Vt https://et.wikipedia.org/wiki/N%C3%B5ukogude-Afganistani_s%C3%B5da Kinnitamata andmetel sai selles sõjas hukka 36 Eestist pärit ajateenijat (Sildam 1999).

Ukraina kasutas seda legendi inimeste vastupanu ja võitlusvaimu tõstmiseks. Väidetavalt aitas loo viralseks minekule kaasa samateemaline arvutimäng.²

Materjal

Materjal, mis mul militaarsete legendide sissevaate jaoks kasutada, on pigem tagasihoidlik kui piisav, sest meeste pärimust, sh sõdurite pärimust on meil üldse vähe kogutud, eraldi meeste uskumusjuttudega pole üldse tegeldud. Enne 1990. aastaid ei tulnud see spetsiifiline meeste pärimuse teema Nõukogude totalitaarse riigi ideoloogia ja ka folkloristika enda pigem minevikku kui kaasaega suunatud vaate tõttu kõne alla. Alles Nõukogude Liidu lagunemise ajal 1989–1990 koguti folklorist Mall Hiimäe eestvõttel Eesti Rahvaluule Arhiivi Nõukogude armee ajateenijate pärimust. Üleskutse pealkirjaga „Teeme sõduripoistele teenistusaja sisustamiseks ühe ahvatleva ettepaneku“ ilmus 1989. aasta Nooruses (nr 8, lk 23). Ligemale 70 vastaja hulgas oli nii parasjagu armees teenivaid kui juba ajateenistuse lõpetanud noormehi. Selle materjali hulgas pole uskumusjutte, ongi see, mida üleskutses oodati: sõdurinaljad, släng, laulu-paroodiad ja albumid³ (Hiimäe 1996). Aastad 1989–1990 olid viimased, kui eestlased teenisid Nõukogude sõjaväes ja juba avatud Eesti ühiskonnas tekkis suurem avalik huvi ja kriitika selle teenistuse suhtes.⁴ 1990. aastatel oli sõdurihumori teema rohkem üldise huvi keskmes ning peale „Vahva punasõduri ustaavi“ (Hiimäe 1992) ilmus veel teinegi väike kogumik rahvusvahelistest sõdurinaljadest (Armeehumor 1996). Vene sõdurinalju esindavad selles kogumikus paraku ainult Nõukogude ajal üldises traditsioonis tuntud Stirlitzi ja Petka ning Tšapai naljad.

Eesti Kaitseväe pärimust (valdavalt slängi, nalju, laule) kogus Tartu ülikooli rahvaluule üliõpilane Merlin Lõiv aastatel 2003–2005.⁵ Need siin nimetatud kogud aastatest 1989–1990 ja 2003–2005 ei sisalda linnamuistenditeks kvalifitseeruvat materjali. Teejuhiks ja lisamaterjaliks selle teema juurde on ka mitmed mälestusteraamatud. Üks põhjalikum ja süsteemsem on näiteks „Nõukogude armee ja Eesti mees“ (Tammer 2010). Lõpuks, kõik need eelpool nimetatud uurimused ja trükised pakuvad valikut armeefolkloori teemadest ja taustateadmisi nõukogudeaegse teenistuse kohta.

2 Vt Petr Janečeki loeng „Ghost of Kyiv, White Tights and spring man. Eastern European Wartime rumours in comparative perspective“ <https://www.youtube.com/watch?v=zgl-pG6QV-0> Vt ka Wikipedia, Ghost of Kyiv, https://en.wikipedia.org/wiki/Ghost_of_Kyiv

3 Materjal asub Eesti Rahvaluule Arhiivi kogus RKM I 22. Vt ka ajastule iseloomulik Mall Hiimäe koostatud miniväljanne „Vahva punasõduri ustaav“ (24 lk), mis ilmus 1992. aastal kirjastuse Tungal väljaandena.

4 Selle perioodi ajakirjas Noorus ilmus näiteks sõduripoiste omaloomingut, luuletusi ja kirju ning huumorit, aga ka teade selle kohta, et 1989. aasta kevadest saavad üliõpilased sõjaväest tagasi kooli pöörduda (vt nt Noorus 1989, nr 4, 7, 8, 9, 12).

5 Materjal Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjalises kogus EFA I 90 ja helilindistustena ERA MD 493–509, vt ka ERA KK 352 „Militaarfolkloorist Eesti Kaitseväes“.

1990. aastate teisel poolel algatasin ma mitu linnamuistendite kogumise võistlust rahvaluule arhiivi korrespondentidele ja laiemale üldsusele. Laekunud võistlustööde hulgas olid muu hulgas näiteks arhiivi kauaaegse korrespondendi Tiit Birkani lood, mille ma kogumise ajal kvalifitseerisin kohalikeks pajatusteks. Praegu, teades sellest materjalist rohkem, julgen väita, et tegemist oli üsna universaalse meeste jututraditsiooniga, mis folkloristlikus vaates kvalifitseerub tänapäeva muistenditeks ehk linnalegendideks.

Järgnevalt siin esitatud materjali tuumik pärineb aga internetifoorumist www.militaar.net alapealkirjaga „Militaarteemad minevikust kaasaega“ (edaspidi Militaarnet), teemadest „Linnalegendid“ (2009–2012) ja „Kuidas olete pääsenud ajateenistusest?“ (2005–2021) alafoorumist „Inimesed sõjas ja sõdade vahel. Mälestused“ ning „Lõhkevad sullepead ja muud vidinad?“ (2005) alafoorumist „Jututuba. Et juttu jätkuks“. Selles foorumis osaleb üle 11 000 valdavas enamuses meessoost liikme, kes teevad postitusi ja algatavad mitmesuguseid militaarteemasid nii minevikust kui kaasaegselt. Postitusi tehakse varjunimede alt ning osalejad on ka eri vanuses, on Eesti Kaitseväes teeninud mehi ning juba eakamaid, kes mäletavad armeeteenistust Nõukogude armees. Kuna tegemist on mälestustega, siis suhtutakse lugude tõepärasse kriitiliselt, kuigi enamasti väidetakse, et neid omal ajal usuti, aga praegu enam mitte niiväga. Paljud kirjutajad määratlevad neid ise linnalegendideks. Teades legendide ja nendega seotud kuulujuttude kogumise erilist spetsiifikat – neid on palju raskem koguda võrreldes näiteks naljade, laulude, sõnavaraga – siis on foorumi keskkond hea kogumiskoht või suisa valmis arhiiv, kus on koos lugu ja selle versioonid ning kontekst ja jutustajate-kuulajate hinnangud sellele loole. Kui Tiit Birkani kirjalikult esitatud lood on hästi vormitud valmis jutukesed/legendid, siis Militaarnetis võibki jälgida üsna loomulikku jutustamiskeskonda, kus diskuteeritakse, mälestusi jagavad eri väeüksustes teeninud mehed ja ka üksusekaaslased, räägitakse sama loo ja teemaga haakuvaid erisuguseid süžeid. Siin põimuvad nooremate ja vanemate jutustajate mälestused ja kogemused.

Teadaolevalt on järgnev käsitlus esimene katse anda mingitki üldisemat aimu eesti meeste militaarsesse traditsiooni kuuluvate linnalegendide ja nendega seotud kuulujuttude kohta. Kasutada olnud materjali eripära tõttu on artikli rõhuasetus suunatud vähem tänapäeva ja rohkem minevikku ehk siis Nõukogude aega. Järgnevas sissevaates püüangi anda ülevaate miliaarsete legendide teematikast, korduvatest motiividest ja süžeedest ning juttude kontekstist, püüdes võimaluste piires avada nende mitmekülgset tähendusruumi ning tuua välja põlvkondi ühendavad militaarsed lood.

Meeste militaarne maailm ja seda kajastavad lood

Me oleme harjunud sõjast mõtlema kui koletust inimsusevastasest traagilisest asjast ning seda see ju vaieldamatult ongi. Aga päris noorte meeste jaoks võis sõda kogu selle koleduse kõrval pakkuda ka põnevust ja seiklusi. Artikli autor ei olnud selle

tähenduse üle mõelnud ajani, kui ta aastaid tagasi Sõrve välitööde ajal intervjueris ühte kohalikku meest, kes oli Teise maailmasõja puhkedes, päris noore mehena, kaugest Sõrve külast sõtta sattunud. Mees oli kogenud koledaid asju, aga ütles ka, et see oli tema elu kõige suurem seiklus, ta ei oleks kunagi elus näinud nii paljusid Euroopa maid, linnu ja rahvaid, põnevad olid relvad ja eraldi väärtus omakasupüüdmatu rinde-meeste sõprus. Teisest maailmasõjast on möödunud peaaegu 80 aastat ja sõjast osavõtnud pole enam meie hulgas. Nende mälestustes, kelle lapsepõlv möödus sõjajärgsel ajal, oli sõjamoos ja sõjatehnika mängudes erilisel kohal, sest seda oli kerge leida ning need mängud tundusid nii põnevad. Kuigi põhilised sõjamängude harrastajad olid poisid, olid neisse poiste tegemistesse sõja järel tihtilugu kaasatud ka tüdrukud (vt Tuisk 2018). Seevastu jutud peidetud ja varjatud sõjatehnikast paelusid enamasti poisse ja mehi, kes olid agarad neid kuuldusi ka edasi rääkima.

Nende peaaegu 50 aasta jooksul, kui Eesti oli vastu oma tahtmist Nõukogude Liidu osa, oli kohustuslik armeeteenistus totalitaarse riigi sõjaväes väga ebapopulaarne. Teenistus Nõukogude armees oli sund ja karistus, hirmutav ja samal ajal eriline väljakutse, mida mäletati kogu elu. Artikli autor mäletab mitmest oma kogemusest, kuidas noormeeste sõjaväkke saatmise õhtu 1960.–1980. aastatel meenutas tihtilugu peiesid koos rohke toidu ja alkoholiga, kust siis sõjaväkke kutsutu parajalt napsisena kõige vanematesse riidesse riidetult varahommikul nn orjaturule ehk sõjakomissariaati läks (vt ka Tammer 2010, 48). Nõukogudeaegne väeteenistus tähendas toimetulekut võõrkeelega, tundmatu ümbruse ja kultuuriruumiga, distsipliiniga, võõra ideoloogiaga sadu, vahel isegi tuhandeid kilomeetreid kodust eemal. Oli ju tavaline praktika, et Nõukogude armee saatis eri rahvustest, erisuguse kasvatuse, hariduse ja kultuurilise taustaga noori mehi ühte väeüksusesse teenima võimalikult kaugele kodunt. Sõjaväe teenistusse võeti 18–21-aastasi mehi ja see kestis kaks aastat, mereväes kolm, 1950. aastatel vastavalt kolm ja neli aastat. Paljudest mälestustest ilmneb, et see sõprus, mis noormeeste vahel sõdurina tekkis, võis kesta eluaja, sest neid mehi ühendasid ühiselt jagatud mured ja rõõmud, raskused ja hirmud, aga ka ühised lood, naljad, koerused ja äpardused.

Armeeteenistust püüti vältida ka sellepärast, et üldiselt oli teada Nõukogude sõjaväes toimuv karm ja vägivaldne dedovštšina, mis tähendas seda, et vanemad sõdurid kiusasid ja alandasid nooremaid. See oli süsteem, mis toimis pidevalt, sest pärast tegid needsamad alandatud sedasama uute teenistusse tulnutega.⁶ Teine hirmutav asjaolu oli ajateenijate kasutamine konflikti- ja sõjakolletes (nt Afganistanis), kust ei pruukinudki elusana koju naasta.

⁶ Vt Tammer 2010, 20–22, 51–55 ja eraldi dedovštšinale pühendatud ajakirjanumber: *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*. (Dedovshchina: From Military to Society), 2004, nr 1. <https://journals.openedition.org/pipss/190>.

Olemasoleva materjali põhjal võib meeste legendipärimuse jagada kuude suuremasse valdkonda:

1. Sõjaväeteenistuse vältimise võimalused, imeline pääsemine sellest
2. Nn militaarsed unistused: peidetud relvad, salakohad, keldrid jms
3. Hoiatavad jutud distsipliinist
4. Suhted naistega ja seks armeeteenistuse ajal
5. Nõukogude propagandat naeruvääristavad lood
6. Jutud „kultuurilisest teisest“ Nõukogude sõjaväes

1. Sõjaväeteenistuse vältimise võimalused, imeline pääsemine sellest

Sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmine on olnud populaarne teema nende meeste mälestustes, kes teenisid aega Nõukogude armees. See teema oli arutusel ka 2005. aasta detsembri Militaarneti foorumis teemas „Kuidas olete pääsenud ajateenistusest?“, kus kohe esmalt Eesti Kaitseväest eemalehoidmine karmilt hukka mõistetakse. Üldine hukkamõist ei ole ilmselt lasknud kinnistuda ka traditsioonilisemat tüüpi linnalegendidel Eesti Kaitseväest pääsemisest. Samal ajal viitab ka nüüdne statistika, et ehkki see ei ole populaarne jututeema, otsitakse ka nüüd võimalusi (põhiliselt terviseprobleeme), kuidas sõjaväeteenistusse sautmist vältida (vt Oidsalu 2023).

Mitmed siin esitatud suust suhu edasi kandunud lood Nõukogude sõjaväest pääsemisest kvalifitseeruvad ilmselt traditsioonilisteks legendideks. Üks kõige tava-pärasemaid viise sõjaväest kõrvalehoidmiseks oli teeselda vaimuhaiget, teine Nõukogude sõjaväes teenimise vältimise võimalus oli öine voodimärgamine (vt Tammer 2010, 35–36). Kuigi alati ei pruukinud ka see päästa ning simulantide avastamisest ja võimude petmisest räägitakse veel eraldi lugusid. Kolmas sõjaväest pääsemise viis, mis päriselus siiski ka ilm võimatu ei olnud, oli varakult loodud perekond ja kaks väikest last. Sõjaväest pääsu või teenistusaja edasilükkamist, ehk ka olulist lühenemist võimaldasid ülikooliõpingud või näiteks töö sõjatehases Dvigatel.

Teema on tõesti olnud väga eluline ja jutud Vene kroonust pääsemisest ei ole ringelnud ainult Nõukogude ajal. Neid lugusid on räägitud juba tsaariajal, kui teenistusse kutsuti 25 aastaks. Rahvasuus on räägitud lugusid kavalatest teenistusajalustest, kel õnnestus võime üle kavaldada, enamasti küll oma tervise hinnaga, mingi sodi suitsetamise abil oma kopse rikkudes või ennast füüsiliselt vigastades.

Eestikeelse ajakirjanduse algusest peale võib leida selle kohta hirmutavaid lugusid. Näiteks 1823. aasta Otto Wilhelm Masingu Maarahva Nädalalehes tuuakse ära lühivõtteid tollasest kohtuotsustest, kus viis noort maameest kartnud soldatiks minekut ja lasknud omal kõik hambad suust välja kiskuda, et nad 25-aastase väeteenistuse jaoks kõlbmatuks tunnistataks. Hiljem on sellele kurioossele juhtumile viidanud Uudisleht (vt Uudisleht 1938). Sel korral lõppes lugu kurvalt, sest asi tuli ilmsiks ning soldatiks tuli

ikkagi minna, peale selle anti veel kümme paari vitsu. Lampjalad kui üks levinumaid viise sõjaväest pääsemisel on tänapäevalgi aktuaalne, aga selle kõrvale on tekkinud ka muid võimalusi (vt Saare 1999; Vare 2000).

Ühel maapoisil olnud kange hirm vene kroonu ees. Ei teadnud kohe, mis teha, et sõjaväeteenistusest pääseda. Üks tuttav andis talle linnas ühe arsti aadressi, kes võivat tasu eest aidata. Poiss müüs lehmagi maha, et nõutud summat kokku saada. Sõitis siis linna tolle tohtri juurde. See võttis meelega vastu ning vaatas poisi läbi. Mingit viga ei leidnud, poiss oli terve nagu popsi porgand. Aga kuna ta oli raha vastu võtnud, siis pakkuski poisile võimalust: Ma võin su ära kastreerida, siis oled sa armeeteenistuseks kõlbmatu!

Poiss jäi nõusse – mingu või munad, peaasi, et hing sisse jääks! Tohter ruunaski poisi ära. Hiljem praakis komisjon kutsealuse välja ning tunnistas kõlbmatuks – mitte mehetunnuse puudumise vaid lampjalgade tõttu! Kuuldud Harju KEK-is. (Birkan 1997, 301/2)

Järgneva enesevigastuse loo on kirja pannud ka pseudonüümi propatria all Militaarneti arutelus osalenud mees.

Kui üks noormees, kes kohe mitte ei soovinud vene kroonusse minna, jõudis äratundmisele, et ikkagi ei aita midagi ja minek juba ukse ees... raius ta omal kirvega pöidla ja kogemata lisaks veel ühe sõrme maha. Kuna arstlik komisjon oli juba läbitud ja noormehe saatus otsustatud, siis loomulikult vihastas arste selline asjade käik päris korralikult.

Tulemus: inimene teenis 2 aastat kuskil kodust kaugel, piirivalvekoeri toites. (propatria 2005)

Ka varasest kirjandusest leiab sama motiivi, Lydia Koidula on seda kasutanud juba oma 1872. aastal ilmunud näidendis „Säärane mulk ehk sada vakka tangusoola“. Siin on Erastu Enn endal sõjaväkke mineku kartuses pöidla maha raiunud.

Tegelikult esindavad kaks eelpool toodud juttu selle pärimuse kahte omavahel seotud, aga vastandlikku poolt. Ühest küljest on folklooris suhtumine teenistusest kõrvalehoidjatesse tauniv, sest kõrvalehoidmist kohustuse ja vastutuse eest pole peetud mingiks julgustükiks isegi võõrvõimu ajal. Rahvajuttudes pääsebki enamasti võidule poeetiline legendiõiglus: kõrvalehoidjad pääsevad küll teenistusest, kuid saavad muul moel karistada. Küllap kõrvalehoidja ja enesevigastaja Erastu Enngi on osalt just seetõttu ebasümpaatne tegelane. Teisalt „töötab“ paljude nende juttude puhul ka triksteri motiiv, s.t võime ülekaalduva kangelase idee.

Teine Tiit Birkani poolt üles kirjutatud lugu Vene sõjaväest pääsemise kohta, kui bürokraatliku segaduse tõttu sinna lihtsalt unustatakse kutsuda, tundub küll tõenäoline, aga seitse(!) aastat kroonukutse ootamine viitab siin ka rahvajutu mallis jutustusele.

1960. aastal toimus üle Eesti suur rajoonide liitmine. Selle käigus juhtus mõndagi. Mustvee ja Põltsamaa rajoonid liideti Jõgeva rajooniga. Samuti liideti sõjakomissariaadid. Üks poiss kutsuti vahetult enne rajoonide liitmist Mustvee sõjakomissariaati, võeti pass ära, saadeti kodukolhoosi tagasi ja kästi kroonu kutset oodata. Kui ma seda traktoristi kohtasin, ootas ta juba seitse aastat kroonukutset.

Kus mul kiire on; aastake veel, siis olen 27 täis ja teenistusest väljas. Eks siis, kui naist hakkas võtma, lähen küsin oma passi kätte! Oli asjaosaline ise seletanud. (Birkan 1997, 302/3)

2. Nn militaarsed unistused: peidetud relvad, salakohad, keldrid, käigud

Eesti kohalikust pärimusest, nagu eelnevalt mainitud, võib tõesti leida lugusid Teise maailmasõja ajal siia soodesse, järvedesse, jõgedesse ja metsadesse peidetud suurtükkidest, lennukitest ja tankidest. Minu kogemus ütleb, et need kohalike objektidega (järved, metsad) seotud lood võivad levida meeste seas muu kogukonna eest üsna varjatult. Oma koduküla meeste lood järve ja ümbruskonda peitunud sõjatehnikast avastasin ma alles siis, kui kohaliku ajaloo raamatu jaoks intervjuusid tegin. Meeste juttude järgi võib sõjatehnikat olla peidus ka üksikutes kõrvalistes metsataludes, kus nendega hirmutatakse pahaaimamatuid röövleid. Ühe sarnase loo on arhiivile saatnud Tiit Birkan.

Keegi Ida-Virumaa mees taastanud oma talu ja kolinud sinna elama. Majapidamine hakanud juba edeneb. Ühel päeval leidis mees metsast roostetanud kergekuulipilduja koos padrunitega. Veel sõja-ajast jäänud. Mees puhastas leiu roostest ja tegi korda. Veendus, et relv on kõlbulik ja riputas tuppa seinale. Järgmisel õhtul kuuleb äkki mürinat – mitu autot sõidab maja õuele. Mees läks uksele kaema – oh sa rajakas: autodest ronivad välja maskides mehed! Peremees kargas tuppa tagasi, haaras seinalt kuulipritsi ja meestele vastu. Nood käratsevad: Raha siia!

Mees aga käristas valangu õhku ja käratas: „Kui te viie minutiga pole siit kadunud, tikin kõik autod läbi!“ Hoiatus mõjus, röövlid kadusid rutem kui muidu. Aga see kuulipilduja on mehel ikka kodus alles, ei viinud politseisse. (Birkan 1997, 399/400)

Vaenlase eest peidetud relvad on ohu allikas, aga nad võimaldavad ennast kaitsta ja vastu hakata. Sellised lood on olnud arutuse all nii nooremate kui Nõukogude ajal aega teeninud meeste seas. Kaks meest arutavad seda Militaarnetis nii.

Kuulsin just ühe tuttava käest ühe huvitava linna (või pigem maa-)legendi. Toimumisaeg: 1970. aastad (ilmselt 70. aastate alguse poole). Toimumiskoht: kusagil Tartu rajoonis. Lugu ise olnud selline, et läinud paari külamehe vahel, kes teab mis asja pärast, ütlemiseks. Ja läinud kohe korralikult. Asi lõppes sellega, et üks eriti hingepõhjani solvunud tüli osapooltest läks oma küüni, pani seal heinte all peidus olnud „tiigrile“ hääled sisse ja teise mehe maja pihta selle kahurist paugu ära. No mürsk läinud küll mööda, aga skandaal olnud kole ja „julgetel poistel“ sebimist oioi kui palju. Tank iseenesest mõista võeti mehel

muidugi käest ära. Selle kohta olevat ka Edasis mingi väike artikkel ilmunud, seda väitis rääkija kindlalt. Nii et kes raamatukogu arhiivis tuhnida viitsib, võib uurida. Kas see tank just tiiger oli, selles ma ise küll väheke kahtlen (mingi suurestükiga masin see igatahes olema pidi), aga loo rääkija polnud mitte külapoe taga 7 Bocki ära joonud vana, vaid minu hea tuttav, kes loo toimumise ajal oli nii u. 20-aastane. On keegi veel sellest loost midagi kuulnud? (Manurhin 2009)

See toimus Valgevenes ja osalised olid täitevkomitee esimees ning peessesaadetud külamees. Tiigrit ei olnud, oli 76-mm välikahur. Külanoukogu olla pihta saand küll. (polzunov 2009)

Teise mehe kommentaaris viidatakse üsna tavapärasele tegelasele nõukogudeaegsetes linnamuistendites. Minu mõnekümne aasta jooksul kogutud materjali põhjal on neis juttudes pahalaseks või vargaks tavaliselt mõni Nõukogude ametimees, näiteks kolhoosiesimees või partorg.⁷

Teatud mõttes meenutavad paljud need lood vanade aardemuistendite tähendusvälja, mille puhul narratiiv ja praktika tihtilugu põimuvad. Eestis on meeste hulgas populaarne detektorism ja osa detektoriste on huvitatud sõjatehnika otsimisest Teise maailmasõja vanadest lahingukohtadest. Ilmekas näide sellest, kuidas aastakümneid tagasi kuulnud (kuulu)jutust saanud mehelik unistus peidetud militaarvarandusest, mis reaalselt tegutsema sunnib, on jõudnud ajakirjanik Sander Punamäe kaudu avalikku visuaalmeediasse. „Postimehe täistunni“ 11-minutine videolõik näitab, kuidas tollane riigikogu liige Kalle Grünthal otsib koos ajakirjanikuga Pärnu jõest sinna uppunud vene haubitsat. Kalle Grünthalile olevat sellest 40 aastat tagasi rääkinud tema tädimees Aadu, kes olevat siin näinud (kahuri)toru ja ratast. Suurtükk olevat siia sattunud 1941. aastal Türi lahingu ajal, kui venelased Pärnu jõge ületada püüdsid. Hiljem olevat ta sellest kuulnud veel ka mujalt. Vaid Grünthalile teada olevas, maad mööda ligipääsmatus jõe osas alustatakse siis otsinguid paatidelt koos tuttava akvalangistiga. Kahuri asemel leitakse näidatud kohast hoopis 200-liitrine metallvaat. Videolugu lõpeb Kalle Grünthali sõnadega: „No põhimõtteliselt, loodetud kahurit ei õnnestunud leida. Selgus, et on metallvaat hoopis, aga mis tähendab seda, et legend elab edasi ja tuleb jätkata otsinguid, sest ma ei usu, et mu tädimees Aadu valetas!“ (Punamäe 2022). Selles lausungis peitub õigupoolest legendide sügavam tähendus ja olemus: me usume neid lugusid, sest me tahame ja vajame neid.

Videoloo käigus selgub, et Kalle Grünthal on kirglik detektorist, kes hoolimata selle tegevusega seotud ohtudest on spetsialiseerunud just militaar tehnika ja sõjamoona otsimisele. Tegelikult positsioneerib ajakirjanik juba enne otsimisaktsiooni oma suhte

⁷ Teisi näiteid ja põhjalikumaid kommentaare selle kohta on ära toodud minu valmivas raamatu käsikirjas „Küüned sündis. Populaarsemad 20. ja 21. sajandi kuulujutud ja legendid“. Käsikiri autori valduses.

kuulujuttude ja peategelasega – ta väidab, et Kalle Grüntalile on iseloomulik nii kuulujuttude uskumine kui teaduse saavutusi eitav hoiak.

Põnev on jälgida militaarhuvidega kogukonna arutlusi juttude tõepära, tagapõhja ja lähiajaloo üle Militaarneti teemas „Lõhkevad sulepead ja muud vidinad?“ (2005). Lisaks sõja järel justkui teedele maha puistatud lõhkevatest sulepeadest ja mineeritud nukkudest tuleb kõne alla sõda ja selle järgne aeg, sõjajärgne relvade ja laskemoona küllus, mälestused sellest, kuidas lapsed nendega tegutsesid ja missugused reaalseid ohte need endas peitsid. Jutustatakse mitmeid lugusid, mida keegi on kuskilt kuulnud, ja leidub nii kahtlejad (tegemist on folklooriga) kui uskujaid, sest Afganistani sõja ajal (1979–1989) Nõukogude Liit neid tsiviilelanike vastu suunatud tapariistu väidetavalt kasutas.

Arvan, et esiteks (nagu siin juba varem mainiti – vorstivabrikud jne.) on rahvajutul aina paisumise tendents ja, teiseks, pidasid lapsed erinevaid pulgakujulisi läikivaid vasest ja alumiiniumist kapsleid-süti-kuid sageli pliiaatsitek j.m.-ks sarnasteks asjandusteks ning pikalt siis oodata, kui seda näppides pauk välja tuli. (hillart 2005)

Plahvatavate mänguasjade kohta lugesin hiljuti „Kommunismi mustast raamatust“, et need leidsid üsna laialdast kasutamist Nõukogude vägede poolt isegi Afganistanis. Nii et paljugi, mis meile täna linnalegendina võib tunduda, ei pruugi seda ometi olla. (gnadenlose 2005)

Üsna tõenäoline tundub aga kolmas siinne arvamus, et neid jutte võiks pidada ka hoiatusjuttudeks. Tegelikult ongi moraliseeriv ja hoiatav funktsioon tänapäeva muistenditele väga omane. Selles diskussioonis osalenud mees varjunimega Frundsberg kirjutab:

Ikkagi jääb üles küsimus kui reaalne oli üldse see, et keegi (seega nähtavasti venelased) oleks Eestis selliseid asju tagalas levitanud? Või tuleb enamus neist juttudest kanda kahte kategooriasse:

1. Saksa-aegsest ajakirjandusest loetu ja siis läbi rahvajuttude meieni jõudnu;
2. Reaalsed juhtumid kus näpiti mingit lahingmoona ja siis kas teadmatusest või teadlikult (et poisikesed vahele ei jääks) selgitati juhtunut kui „õnnetust“ peibutusmiiniga.

„Eesti Sõnast“ on meelde jäänud, et selliseid asjandusi olevat nagu vene lennukitelt tagalasse alla visatud. Kas ei oleks mitte loogiline, et sellised jutud trükiti eelkõige selleks et toonased lapsed niigi igal pool vedelevat sõjamoona ei näpiks? Selles mõttes eesmärk õige – ainult et meil on siin 60 aastat hiljem juba raske tõde välja selgitada. (Frundsberg 2005)

Selle jaotuse alla kuuluvad ka Militaarnetis arutluse all olnud legendid Kaliningradist. Millegipärast saadeti paljud eestlased Nõukogude ajal aega teenima Kaliningradi,

s.o Königsbergi. Linnalegendide teemas jagasid mehed muude lugude hulgas ka oma Kaliningradi legende ja kuulujutte, mida olid kuulnud sealse teenistuse ajal või seal teeninud meestelt. Siin tuli esile terve valimik lugusid salakeldritest, sakslaste ehitatud maa-alusest linnast ja saksa sõduritest, kes end endiselt seal peidavad, kadunud merevaigutoast jms. Laiemalt tuntud olid ka lood sealsest müstilisest sillast, mida keegi kunagi lõhkuda ei tohtivat, sest see hävitavat terve linna. Need olid põnevad lood, mis võrtsitasid kunagist teenistusaega Kaliningradis, meenutati naljakaid juhtumeid kaasteenijatega, kes lugusid tõsimeeli uskusid ja fašistidest vaenlasi endiselt kartsid. Arutlustest Militaarnetis ilmneb, et need Stalingradi-Königsbergi jutud on olnud levinud ka muudes sõjaväeosades Nõukogude ajal ning neid isade jutte sõjaajast ja Stalingradi-Königsbergi saksa- ja nõukogudeaegsest minevikust vahendavad nüüd nende pojad.

3. Hoiatavad jutud distsipliinist

Hoiatavatest juttudest distsipliinist on kõige populaarsem kannatliku-kuuleka tunnimehe lugu. Militaarneti diskussioonist selgub, et samalaadne hoiatuslegend on liikunud nii Nõukogude ajateenijate hulgas kui Eesti Kaitseväes (EKV). Postilt mitte lahkumise eest on loo eri versioonides saadud kas kapralipagunid või premeeritud koduse puhkusega.

Linnalegende liigub ka sõjaväes. Meil EKV-s räägiti kõige enam seda kuulsat kapralikssaamise lugu:

Oli reamees postil ja tungis [sic!] kanget vajadust tualetti minna. Mingil põhjusel sidet polnud ja nii ta kangelaslikult kannatas kuni tegi püksid täis. Et mees aga vaatamata hirrsale hädale postilt ei lahkunud, sai kapralipaguni peale.

Noorte ajal seda lugu kuulates ei tulnud selle pealegi, et vist igale sõjaväes käinud mehele on seda lugu räägitud...Kusjuures alati nii, et eelmisel aastal...

Teine põhilugu: Tunnimees põrutas pääslas mingit naiskodanikku, enimlevinud versiooni järgi kokatädi. Jäi vahele, aga kuna automaat oli tegevuse ajal seljas, pigistati silm kinni või pääses kergema karistusega. Sedagi lugu räägiti ilmselt juba vene armees?

Kui kellelegi veel meenuvad mõned linnalegidid, mida sõjaväes räägiti, siis andke teada. (LeBon 2009a)

Peale järjekindla tunnimehe loo tõid mehed esile veel mitu distsipliiniga seotud lugu, mille moraal on lihtne, tee, mis sa teed, aga postil magamine või sealt lahkumine võib olla ohtlik. Nende juttude sisu varieerub ainult mõnede detailide piires: tunnimees või päevnik⁸ jääb postil magama ja vaenlased (kriminaalid, mustanahalised

8 Päevnikuks kutsuti sõdurit, kes oli korrapidaja ja valves roodu kasarmus, tavapäraselt ei olnud tal püssi, vaid ainult külmrelv (tääk v puss). Tunnimees valvas tavaliselt sõjaliselt olulisi objekte ja tal oli relv. (Info Vahur Kalmrelt, kes teenis Nõukogude armees aastatel 1975–1976.)

inimesed mägedest, soomlased) lõikavad üksusel või armeel magamise pealt kõrid läbi. Sissekannete järgi selgub, et neid jutte teavad Afganistani sõja veteranid, peale selle näiteks mehed, kes teenisid Nõukogude armees Krimmis, Koola poolsaarel ja Leningradi lähedal 1970.–1980. aastatel. Järgnevast sissekandest selgub, et Eesti Kaitseväe ajateenijate hulgas räägiti samuti neid jutte, mis kunagi Nõukogude sõjaväes levisid, kusjuures jutustaja ise määratleb lugu kui legendi.

No meile räägiti EKV-s sellist legendi, eriti just siis kui päevnikuks astusime, et Afganistanis olevat vene poole peal juhtunud selline lugu, kus päevnik jäi telgis või kasarmus magama ja juhuslikult olid talibani mehed tulnud, torganud relvapuhasusvardaga kõrva august sisse kõik magajad surnuks, aga päevnikut mitte. Kui see ükskord ärkas ja nägi toimunut, siis vajutas kohe iseenese hävitusnupule. Ja loo moraal oli see, et me ei tohi mingi hinna eest magama jääda postil... (dude 2009)

Mitmed diskussioonis osalejad märkasid selle loo puhul tüüpilist mustrit: tavaliselt jääb tunnimees või päevnik ise ellu, samal ajal kui teised tapetakse. Teda võrreldakse siin tabavalt vene muinasjuttudest tuntud Loll-Ivaniga, kellel on alati õnne ja kes tuleb keerukatest olukordadest võitjana välja. Ilmselt on selles õnneliku pääsemise motiivis sõdurifolkloorile midagi üsna iseloomulikku, see on võrreldav jutuga „Madu päästab poisi“, kus tervest väeosast jääb õnnekombel ellu ainult kokk, kes parasjagu madudele toitu viib (Kalmre 2018).

Tegelikult võib ilmselt enamiku Militaarneti distsipliinist rääkivate hoiatuslugude puhul tõdeda, et tegemist ei ole ainult eesti ajateenijate repertuaariga, vaid sõjaväes üldisemalt käibel olnud legendidega. Eesti ajateenijatel poleks ju põhjust karta soomlasi, kes üle jää ja lume magavatel sõduritel kõrisid läbi lõikama tulevad, kui päevnik puhkab. Ometi teadsid ka nemad seda venelaste hulgas ilmselt Talvesõja või Jätkusõja hirmu mõjul sündinud legendi.

Leningradi oblastis, Krasnaja Gorka ühes sõjaväeosas hirmutati noormadruseid sellega, et talvel tuisuga tulid soomlased üle mere (mööda jääd) ja lõikasid tervel roodul kõrid läbi, sest päevnik magas. No mõni vennike jäi seda ka uskuma. (donnervetter 2009)

4. Suhted naistega ja seks armeeteenistuse ajal

Loomulikust keskkonnast ja vastassoost eraldatud meeste seltskonnas on naiste ja seksi teemalised jutud ilmselt üsna tavalised. Militaarneti linnalegendide vestlusringis tulevad esile mõned süžeed sõjaväes ringelnud lugude kohta. Üks niisugune oli siin juba eelnevalt näiteks toodud kokatädiga seksiva tunnimehe lugu. Sõdurid on tavaliselt leidlikud neis pikantsetes situatsioonides, aga mõnel juhul saavad ka karistuse

oma ebasünda käitumise eest. Nende juttude hulgas on isegi Nõukogude armees levinud kuulujutt salaja sõdurite joogi hulka segatavast ainest, mis pidi pärssima noorte meeste sugutungit.

Minu meelest oli veel üks kummaline asi selle tee ja kisselli sisse segatava rohuga mis pidi pärssima seksuaaltungit. Samas ei tea ükski kokk ega meedik sellisest asjast midagi. Alguses uskusin isegi aga pärast enam mitte. (fireman 2009)

Seksuaalsuse pärssimine ja esilekutsumine on ilmselt teemad, mis just sõjaväes ja sõdades esile tulevad. Venemaa sissetung alguses Ukrainasse räägiti samuti kuulujutte sellest, et vene sõduritele anti seksuaalseid tunge esile kutsuvat ainet. Vägivald naiste vastu oli siis üheks lisarelvaks Ukraina alistamiseks.

5. Nõukogude propagandat naeruvääristavad lood

Eesti kutsealused olid üldiselt väga skeptilised Nõukogude võimu ja propaganda suhtes. Nõukogude propaganda tähendas omal ajal Nõukogude korra idealiseerimist lääneriikide ees ja Vene propaganda töötab ka praegu Vene maailma ja Lääne maailma vastandustel. Vahest üks Nõukogude sõjaväes levinud kõige absurdsem kuulujutt, mis Militaarnetis ära toodi, oli järgnev:

Üks vanem mees rääkis kunagi, et allveelaeval teenides keelati neil mingil hetkel peldikus ajalehepaberi tarvitamine – kõik läheb ju vette, imperialistid korjavad lehe üles ja saavad saladused teada. Sai poisikesena täitsa usutud. (LeBon 2009b)

Võrreldes kolme eelneva teemajaotuse linnalegendideks kvalifitseeruva materjaliga ei ole neljanda ja viienda jaotuse lugude kohta Militaarnetis eriti palju näiteid. Võib ainult oletada, et ehk oli seksiteema liiga isiklik (obstsöönseid jutte avalikult ligipääsetavas Militaarnetis üldiselt välditi). Ühe teksti puhul ei olnud ma päriselt kindel, kas see kvalifitseerub just linnalegendiks, tegemist võis olla tõesti aset leidnud sündmuse vahendamisega. Ka propaganda teema oli siinsetes aruteludes vähe esil, tundus vist liiga keeruline ja mittepaeluv. Ilmselt naeruvääristatakse Nõukogude propagandat sõdurihuumori kaudu palju efektiivsemalt.

6. Jutud „kultuurilisest teisest“ Nõukogude sõjaväes

Eespool oli juttu sellest, et Nõukogude sõjaväeosad olid ilmselt täiesti ideoloogiliselt ja plaanipäraselt eri rahvuste ja kultuuride „sulatusahjud“. „Kultuurilised teised“ olid neis lugudes tavaliselt tumedanahalised, harimatud, rumalavõitu, imelike toidu- ja seksuaaleelistustega. Nende juttude stereotüüpne motiiv oli tavaliselt see, et need

mehed võeti sõjaväkke siis, kui nad oma kodust mägedest alla külla soola järele tulid. Neile „kultuuriliselt teistele“ anti tihtilugu halvustavaid nimesid, näiteks mustad, urjukid, tšurkad, mägede pojad jm. Eestlasi tituleeriti aga Nõukogude sõjaväes hüüdnimedega nemets, frits, kuratik, fašist jm (vt Tammer 2010, 44–47).

Veel üks tšurkade kohta käiv legend – vend teenib teist aastat, saab kodust kirja ja rõõmustab et sai poja. Kui püüti selgeks teha kuidas ja kui kaua lapsi tehakse siis rehmas käega et pole miskit, isa tegi kuna tema peab kroonus olema. Aga meil toimus see päriselt, terve tšurka suguvõsa koos maimukesega saabus väeosa aia taha, staabiülem maksti kinni ja pidu käis aia taga taboris paar ööd järjest. Kutt tõi ka meile külakosti – lambasooles varsalihast suitsuvorsti, mingit hobuseliha tarretist, sinki jne, kõik oli kas hobuse või lambalihast. Igal juhul siis oli see kraam väga suupärane. Lisaks muidugi mingid rohelised nätsked pallid, mille küljest materjali tubaka sisse segati, siis rohelised väiksed terad mis tuli keele alla panna ja veel kuivatatud õie toormaterjali lehed, millest kitsejalga tehti. No seda kraami toodi kutile sellises koguses et jagus poolele väeosale paariks kuuks. (AddressUnknown 2009)

Kokkuvõtteks

Paljud siin esitletud legendid ning nendega seotud kuulujutud on laienenud väljapoole sõdurite grupifolkloori piire ning esindavad meeste kujutelmi laiemalt (sohu uppunud tankid või heinaküüni peidetud relvad, järvedes peituvad sõjalennukid). Kogu seda meeste folkloori ühendav märksõna on militaarsus.

Üldiselt võib täheldada, et need eritekkelised, eri aegadel ja olukordades ning eri põlvkondade meeste hulgas ringelnud tõsilugudena (uskumusjuttudena) räägitud lood vestavad sõjaväes teenimisest, sõjakogemusest või muudest relvade ja sõjamoona seotud teemadest. Neis lugudes kostab sõjast kui ammu aset leidnud sündmusest rääkimise põnevus.

Need jutud kirjeldavad ja väljendavad soostereotüüpe, defineerivad maskuliinsust meestele meelepärases võtmes ning pakuvad käitumismudeleid väljendades mehelikke unistusi üldisemas mõttes. Need linnalegendidena käsitletavat lood nii keelavad kui julgustavad teatud sookäitumisi ning neis on kirjeldatud kultuuriliselt meeste puhul soositud käitumist ja omadusi – iha seikluste ja adrenaliini järele, võimu, mehelikku tugevust ja jõudu, kavalust, intelligenti ja vastuhakku kurjale.

Ajateenijate lugude kangelased on enamasti kõige alamal astmel sõdurid, kes tulevad oma eluga toime ja saavad isegi preemia. Nõukogudeaegsed ajateenijate mälestused, aga legendid palju üldistavamal moel, näitavad võõra riigi ja ideoloogiaga armees teeniva sõduri mentaliteeti ja mõttemaailma: sõjavägi on mahavisatud aeg, mis tuleb kuidagi ära olla ja samas püüda selle elu kõiki võimalusi enda huvides targalt ära kasutada. Ajas universaalsed on olnud ka sõjaväeteenistuse vältimise lood, sest tahe võõra võimu armees teenimiseks oli olematu. Nii oli see Vene tsaariarmees ja nii oli see Nõu-

kogude armees. Aga mitmes loos toimib ka legendi õiglus: argpüksid ja enesevigastajad saavad omal moel karistatud. Huvitav ja mõnevõrra ootamatu on see, et mitmed meeste pärimusele ja sõdurielule iseloomulikud legendid on universaalsed ja tuntud ka tänapäeva Eesti kaitsejõudude ajateenijate hulgas. Siin esitatud stereotüüpsed hinnangud lõunamaistele ajateenijatele ja suur osa nende lugude motiive ei pärine algupäraselt mitte eestlastelt, vaid kajastavad suurvene kolonialistlikku suhtumist üldisemalt. Ilmselt kattuvad nõukogudeaegsete sõdurilegendidega üldisemalt ka siin esitatud teise, kolmanda ja neljanda jaotuse süžeed ja motiivid. Kuivõrd ja mil määral täpsemalt, seda on ilmselt võimalik analüüsida mõne tulevikus ilmuva vene sõdurifolkloori käsitluse järel.

See üsna hõre materjal, mis autoril siiani kasutada on olnud, toob välja vahest olulisemad meeste juttudesse kanaliseeritud kogemused, unistused, uskumused, ideed ja tavad, aga ilmselt oleks siit edasi minnes perspektiivikas edaspidi teemat laiendada, kui õnnestub lisamaterjali koguda ning vahest siis juba mõnda kindlat militaarsete legendide teemat põhjalikumalt käsitledes kaasata uurimusse ka mälestused ja sõdurihuumori.

Artikkel on valminud Eesti Kirjandusmuuseumi projekti „Folkloori narratiivsed ja uskumuslikud aspektid“ (EKM 8-2/20/3) ja Eesti Haridus-ja Teadusministeeriumi projekti „Eesti kultuuri arengumustrid“ (EKKD-III2) raames.

Allikad

AddressUnknown. 2009. „Linnalegendid.“ 17. juuli 2009, 23:03. <https://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=16672&hilit=linnalegendid>.

Armeehuumor: anekdoovid. 1996. Tallinn: Maa.

Birkan, Tiit. 1997. [Kaastöö ERA kogumisvõistlusele, 29. detsember.] Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv, EFA II 24, 252/431.

Daucé Françoise. 2004. „K. Bannikov. Antropologia ekstremal'nykh grupp. Dominanthe otnoshenie sredi voennosluzhashchikh srochnoi sluzhby Rossiiskoi Armii, RAN, Moskva, 2002. 399 p.“ [Arvustus.] – *The Journal of Power Institutions in Post-Soviet Societies*, nr 1. Dedovshichina: From Military to Society. <https://doi.org/10.4000/pipss.228>.

Barden, Thomas E. ja John Provo. 1995. „Legends of the American Soldiers in the Vietnam War.“ – *Fabula* 36 (3/4): 217–229.

Bennett, Gillian. 1988. „Legend: Performance and Truth.“ – *Perspectives on Contemporary Legend III. Monsters with Iron Teeth*, toimetanud Gillian Bennett ja Paul Smith, 13–36. Sheffield: Sheffield Academic Press.

Brunvand, Jan Harold. 1981. *The Vanishing Hitchhiker. American Urban Legends and their Meanings*. New York; London: W. W. Norton & Company.

———. 2000. „Some Oddities of Military Legendry.“ – *The Truth Never Stands in Way of a Good Story*, 149–159. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.

———. 2001. „Military Legends.“ – *An Encyclopedia of Urban Legends*, 262–263. New York; London: W.W. Norton & Company.

donnervetter. 2009. „Linnalegendid.“ 26. jaanuar 2009, 22:02. <https://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=16672&hilit=linnalegendid>.

dude. 2009. „Linnalegendid.“ 25. jaanuar 2009, 11:56. <https://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=16672&hilit=linnalegendid>.

fireman. 2009. „Linnalegendid.“ 25. jaanuar 2009, 22:46. <https://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=16672&hilit=linnalegendid>.

Frunndsberg. 2005. „Lõhkevad sulepead ja muud vidinad?“ 17. aprill 2005, 17:22. <https://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=975>

gnadenlose. 2005. „Lõhkevad sulepead ja muud vidinad?“ 12. aprill 2005, 9:57. <https://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=975>

Henken, Elissa R. 2004. „Gender Shifts in Contemporary Legends.“ – *Western Folklore* 63 (3): 237–256.

Hiiemäe, Mall. 1992. *Vahva punasõduri ustaav*. Tartu: Tungal.

———. 1996. „Kaasaja sõdurifolkloor: millest ja kuidas?“ – *Mängult-päriselt*. Tänapäeva folkloorist II, toimetanud Mare Kõiva, 7–25. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv; Eesti Keele Instituut.

hillart. 2005. „Lõhkevad sulepead ja muud vidinad?“ 11. aprill 2005, 10:22. <https://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=975>

Kalmre, Eda 1996. „Vorstivabrikutest kassitoiduni ehk mõnda linnalugudest.“ – *Mängult-päriselt*. Tänapäeva folkloorist II, toimetanud Mare Kõiva, 136–155. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv; Eesti keele Instituut.

———. 2008. *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus. Pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest*. Tänapäeva folkloorist 7. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

———. 2018. „Legends about the Afghanistan War.“ – *What a Wonderful World of Legends. Articles on rumours and legends*, 23–38. [Tartu:] ELM Scholarly Press.

LeBon. 2009a. „Linnalegendid.“ 25. jaanuar 2009, 0:36. <https://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=16672&hilit=linnalegendid>.

———. 2009b. „Linnalegendid.“ 16. juuli 2009, 23:22. <https://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=16672&hilit=linnalegendid>.

Manurhin. 2009. „Linnalegendid.“ 6. august 2009, 23:25. <https://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=16672&hilit=linnalegendid>.

Oidsalu, Meelis 2023. „Fookus: Tsiivilajateenistuse debatt lonkab mõlemat jalga.“ – *Postimees*, 11. detsember. <https://arvamus.postimees.ee/7916503/fookus-tsiivilajateenistuse-debatt-lonkab-molemat-jalga>.

polzunov. 2009. „Linnalegendid.“ 11. august 2009, 22:09. <https://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=16672&hilit=linnalegendid>.

propatria. 2005. „Kuidas olete pääsenud ajateenistusest?“ 12. detsember 2005, 19:51. <https://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?t=3142>

Punamäe, Sander. 2022. „Täistund. Sander Punamäe otsib koos Kalle Grünthaliga Pärnu jõest maailmasõjaaegset vene kahurit.“ – *Postimees*, 27. september. <https://www.postimees.ee/7614563/taistund-sander-punamae-otsib-koos-kalle-grunthaliga-parnu-joest-maailmasojaaegset-vene-kahurit>.

Regamey, Amandine. 2017. „Women-Snipers from Chechnya to Ukraine: A Post-Soviet War Legend.“ – *Folklore*, nr 69, 115–144.

Saare, Anu. 1999. „Arst kirjutas noormeestele lampjalgu.“ – *Eesti Päevaleht*, 8. september.

Sildam, Toomas. 1999. „Afganistan: Eesti poisid mängisid miiniväljal jalgpalli.“ – *Postimees*, 13. veebruar.

Tammer, Enno, toim. 2010. *Nõukogude armee ja Eesti mees. Meie mälestused*. Tallinn: Tammerraamat.

Tuisk, Astrid. 2018. „Sõjamoona mängimine Eestis Teise maailmasõja ajal ja pärast seda: folkloristlik vaatenurk.“ – *Mäetagused*, nr 71, 175–196.

Uudisleht. 1938. „Hambad suust – et pääseda kroonust. Huvitavaid kohtuotsuseid 100 aasta eest.“ – *Uudisleht*, nr 12, 23. jaanuar.

Vare, Priit. 2000. „Lampjalgade asemel arvutisõltuvus: arvutiviirus muudab sõjaväe teatrilavaks.“ – *Eesti Ekspress*, 9. märts.

Virtanen, Leea. 1987. *Varastettu isoäiti. Kaupungin kansantarinoita*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi.

Eda Kalmre – (PhD) vanemteadur Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas. Ta on kirjutanud monograafiaid, artikleid, antoloogiaid eesti laste ja noorte pärimusest, rahvajututüüpidest, folkloristika metodoloogiast ja ajaloost. Tema viimaste aastakümnete eriline tähelepanu on suunatud tänapäeva folkloori, muistendite, kuulujuttude, ajaloo ja meedia suhete, rahvajuttude sotsiaalpoliitiliste aspektide suunas. Need on ka tema monograafiate „The Human Sausage Factory: A Study of Post-War Rumour in Tartu“ (Rodopi 2013), „What a Wonderful World of Legends“ (ELM Scholarly Press 2018) teemaks.

E-post: eda.kalmre[at]folklore.ee

Men's Stories: An Insight into the Tradition of Military Legends

Eda Kalmre

Keywords: military legends, rumours, soviet army, military tradition, military service

The article focuses on the military tradition of men mainly in the Soviet army, but also through legends and related rumours among men who served in the Estonian Defence Forces. Many of these stories, which created a sense of group unity in the Soviet army, are still in the oral tradition of men. Unfortunately, they were not collected during the spread of the stories, now it is possible to get an idea of this tradition through the discussion groups of special military interest internet communities (for example www.militaar.net). The material received in the folklore archive in the 1990s also provides some sources for comparison.

The article is a folkloristic study carried out keeping in mind the special and regular framework of the same folktale genres (legend, urban legend, rumour) and motifs. Urban legends are characterised by traditionality, themes, plots and motifs. In some cases, as will be seen in the article, similar motifs and storylines can be found throughout history.

Military folklore is not a homogeneous substance, some of it is universal material related to military service, weapons or other similar material, and some is created and spread in the relevant context, for example during wars or conflicts. Several legends and rumour cycles based on military folklore that originally circulated in the repertoire of men or soldiers later reached a wider audience. These are, for example, the legend *The Snake Saves the Boy*, which is related to the war in Afghanistan and known in the territories of the former Soviet Union; rumours about female snipers of Baltic origin, i.e. the *White Tights*, which have circulated among Russian soldiers since the beginning of the 1990s, emerging in various military operations initiated by expansionist Russia, most recently in Ukraine, for example. The story has been used in official Russian propaganda for decades.

The legends and rumours recounted by men and ex-soldiers discussed in this article focus on stories of hidden weapons and secret routes, discipline, ways to avoid military service, relationships with women during military service, fate, and lucky draws. Among this material, you can also find examples of stories mocking Soviet propaganda and the so-called cultural other in the Soviet army.

The heroes of conscript stories are mainly low-ranking soldiers who cope with their lives and even receive a reward. Soviet-era conscripts' memories, and legends in a much more general way, show the mentality and world of thought of a soldier serving in the army of a foreign country and ideology: the army is a waste of time, time that must somehow be stretched out and whiled away; and at the same time one must try to use all the opportunities of this life wisely for your own benefit. Stories of avoiding military service have also been found throughout all periods, because the will to serve in the army of a foreign power was non-existent. So it was in the Russian tsarist army, and so it was in the Soviet army. But in several stories, the justice of the legend also works: cowards and self-harmers receive suitable punishment. It is interesting and somewhat unexpected that several legends characteristic of men's lore and soldier's lives are universal and well known among members of the Estonian Defence Forces today. The stereotypical assessments of the conscripts presented here and many of the motifs of these

stories do not originally come from Estonians but reflect the Great Russian colonialist attitude more generally.

These narratives have strong, apparently gender-specific, commonalities and belief bases, and are characterised by repetition. For example, stories of avoiding military service in a totalitarian state go back centuries. Military legends convey the expectations, values and ideologies of men and tell about seemingly true events in recent history. Military legends and related rumours describe and express gender stereotypes and define masculinity in a way that pleases men. These stories offer models of behaviour and express masculine dreams in a more general sense. At the same time, these stories, considered urban legends, both prohibit and encourage certain gender behaviours and describe the culturally favoured behaviours of men – the desire for adventure and adrenaline, power, masculine strength, cunning, intelligence and resistance to evil.

Eda Kalmre (PhD) is senior research fellow at the Department of Folkloristics at the Estonian Literary Museum. She has written monographs, articles, anthologies and textbooks about Estonian children and youth lore, about the types of Estonian folktales, history and methodology of folklore. She has focused special attention in recent decades on contemporary folklore, legends, rumours, history and media relations, and the socio-political aspects of folk tales. Her monographs *The Human Sausage Factory: A Study of Post-War Rumour in Tartu* (Rodopi 2013) and *What a Wonderful World of Legends* (ELM Scholarly Press 2018) are concerned with this field.

E-mail: eda.kalmre[at]folklore.ee

„Putler kaputt“: ajalooemid Vene sõja kohta Ukrainas

Sergei Troitskii, Guillem Castañar, Liisi Laineste, Anastasiya Fiadotava

Teesid: Uurimuses analüüsitakse ajalooemede Vene sõja kohta Ukrainas. Leidsime materjalis korduvad motiivid ning vaatlesime suhteid meemide ajaloolasete viidete ja hoiakute vahel. Selgus, et ajalooememid võivad olla vahendiks, kuidas õigustada tänapäeva sündmusi, tekitada vaenlaste suhtes üleolekut, anda hinnanguid sündmustele ning naeruvääristada või tunnustada olukorraga seotavaid inimesi. Analüüsides meemides ajaloolisi viiteid, tuleb arvestada hoiakute mõjuga viidete valikule.

Võtmesõnad: ajalooememid, ajaloolised motiivid, legitimeerimine, mälu, Teine maailmasõda, sõda Ukrainas

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24138>

Sissejuhatus

24. veebruaril 2022, samal päeval, kui algas Venemaa sissetung Ukrainasse, postitati Ukraina ametlikule Twitteri (X) kontole meem, mis kujutas rahulolevat Adolf Hitlerit, kes kummardub alla väikse Vladimir Putini poole ja siltab tema põske¹ (Punziano jt 2022, 78). Nii tõsisel kui ka humoorikas diskursuses tekitas Venemaa sissetung Ukrainasse palju paralleele varasemate sõjaliste rünnakutega.

Venemaa agressiivne poliitika Ukraina suhtes sai avalikuks 2014. aastal, kui Venemaa okupeeris illegaalselt osa Ukraina territooriumist, ning kulmineerus 24. veebruaril 2022 Vene vägede täiemahulise sissetungiga Ukrainasse. See on esile kutsunud mitmesuguseid reaktsioone alates poliitilistest ja majanduslikest sanktsioonidest ja sõjalisest toetusest kuni humoorikate reaktsioonideni mõlemalt poolt (ironilised avaldused ja satiirilised uudislööd, sõnamängud, anekdoodid ja internetimeemid). Viimastest on saanud üleilmselt populaarsed vahendid kritiseerimaks Venemaa sissetungi ja näitamaks, kuidas inimesed mõistavad sõda olenevalt sellest, kui kaugel nad sõjast emotsionaalselt ja geograafiliselt on (Laineste jt, ilmumas). Kuigi sõda Ukrainas stimuleeris meemide kasutamist ideoloogilise võitluse vahendina (Hamill-Steward 2022; Pavlichenko 2022; Chen jt 2023), oli sellist suundumust märgata juba 2014. aastast alates (Wiggins 2019).

Meie eesmärk on analüüsida, kuidas ajaloomotiivid loovad meemides tähendusi. Artiklis uurime Venemaa-Ukraina konflikti kontekstis sageli kasutatud ajalooememide trende 2014. aastast alates ning analüüsime meeme neid motiveerivate ja toetavate ideoloogiate taustal. Uurimisküsimused on:

¹ <https://twitter.com/Ukraine/status/1496716168920547331>, postitatud 24. veebruaril 2022.

- Millised ajaloomotiivid korduvad ja kuidas nad loovad intertekstuaalsust?
- Milline on suhe meemide ajaloolise kihi ja nendes väljendatud hoiakute vahel?

Mis on ajalooemeid ning kuidas nad toimivad?

Meeme kasutatakse sageli emotsioonide ja arvamuste väljendamiseks (Shifman 2014). Ajalooemei defineeritakse kui internetis laialdaselt levinud pilti ja/või teksti, mis on selgelt seotud mingi ajaloolise sündmuse või isikuga (Makhortykh 2015), mis või kes on ühenduses meemi tugevdavate või levitavate mälu praktikatega. Ajalooemeid tuginevad mäletamisele – mineviku uuesti läbimängimisele olevikus (Bey 2018, 118), kasutades selleks ajalooa seotud esemeid, näiteks fotosid ja videoid, et mõtestada minevikku oleviku kontekstis (Makhortykh 2017, 117). Sõja ajal või konflikti kontekstis mängib mäletamine kollektiivse turvalisusega seotud narratiivides tähtsat osa ja kutsub mineviku kogemustega seotud tundeid uuesti aktiveerides esile afektiivseid reaktsioone (Makhortykh ja González Aguilar 2020, 2). Ajalooemeid on emotsionaalselt ja intertekstuaalselt laetud, sest lisavad tänapäevase kommentaari emotsionaalselt laetud ajaloolistele ja kultuurilistele motiividele, milleks võivad olla visuaalsed ja sõnalised viited ajaloolistele sündmustele, isikutele, menuväljenditele jne (vt Makhortykh 2015, 64).

Meemide iseloomulik joon on intertekstuaalsus (Laineste ja Voolaid 2016). Enamik meemide intertekstuaalsuse uuringuid näitab, et meemides taaskasutatakse populaarkultuuri, uudiseid, tuntud meemimalle² ja teisi võrdlemisi hiljutisi aktuaalseid elemente (Brzozowska jt 2020). Meie kasutame kitsamat lähenemist ja keskendumet ühele intertekstuaalsuse eritüübile, milleks on ajaloolistele motiividele viitamine. Visuaalne või sõnaline võrdlus ajaloolise tegelase või sündmusega seostub eelnevalt eksisteerinud arvamuste ja hinnangutega. Assotsiatiivse mõtlemise võime lubab inimesel semantiliste konteinerite „lahtipakkimise“ kaudu näha metafoorides ja meemides täiendavaid analoogiaid (Majdzińska-Koczorowicz ja Ostanina-Olszewska 2022; Majdzińska-Koczorowicz ja Ostanina-Olszewska 2023). Ajalooline intertekstuaalsus toimib samal viisil. Ajalooviidete äratundmiseks meemides ja nende analüüsimiseks on vajalik kultuuriline kirjaoskus (*cultural literacy*; Tsakona 2020). Viited ajaloolistele aitavad kaasa ka uudistel põhinevate meemide mõistmisele – uudiste kombineerimine ajaloolistele fotode või videotega võib lähendada ja kinnistada uudiste tähendust.

Stereotüüpse kasutava huumori kaudu ellu äratatud mälu praktikad võimaldavad möödunud aegadele paralleelseid tõmmates juurdepääsupunkte keerulistele, tabamatutele ja teravatele küsimustele, millega ühiskond silmitsi seisab. Teooria meemides

2 Intertekstuaalsus võib ka tähendada viitamist sama meemi eelnevatele kasutuskordadele. Meem aktualiseerub iga kord uuesti, kui teda kasutatakse kohandatuna uuele olukorrale, samal ajal viidates tema eelmisele kasutamisele.

väljendatavate hoiakute kohta töötas välja Wiggins (2019) ja see võimaldab paremini mõista rolli, mida meemid mängivad narratiivide konstrueerimisel. Autori arvates on meemid peaaegu alati ideoloogilise seisukoha (*stance*) väljendajaks, isegi kui seda ideoloogiat võidakse sama meemi järgmistel kasutuskordadel vastupidiseks pöörata. Teine teoreetiline vaade meemidele (mis keskendub eriti ajaloo-meemidele), mille on esitanud Makhortykh ja González Aguilar (2020), väidab, et ajaloo-meeme saab kasutada nii minevikutõlgenduste toetamiseks kui ka ümberlükkamiseks. Nad edendavad kollektiivset identiteeti, kuid neid saab negatiivsete ajalooliste kujundite abil kasutada ka poliitiliste rivaalide kritiseerimiseks (samas 2020, 4). Intertekstuaalsed viited mingile konkreetsele negatiivsele ajaloosündmusele või -tegelasele häbimärgistavad vastasseid efektiivselt. Näiteks ajaloolised tegelased Hitler ja Stalin on taandatud lihtsate visuaalide komplektiks: piisab meemide ühe kõige populaarsema tegelase Hitleri portreedelt tuttavate vuntside või soengu lisamisest (Artamonov ja Tikhonova 2020, 35), et näidata ükskõik millist poliitikut või aktivisti lurjusena (vrd Greta Thunbergi kujutatavate meemidega, Fiadotava 2023).

Mälusõjad ja ajaloo taaskujutlused

Ajalugu on mälu poliitika instrument (vt Kurilla 2022; Achkasov 2013; Kalinin 2011). Olenevalt ideoloogilisest suuntlusest tõstab ajaloo- ja kultuurimälu praktika mõnesid tõlgendusi esile ja vähendab teiste tähtsust (vt Zhuravleva ja Kurilla 2009, *me-conception* ehk „mina-mõiste“ ajalooalastes tekstides). Tulemusena võivad gruppide vahel tekkida mälusõjad (David 2022; Zmuida 2022): sildistamine, püüded legitimeerida oma tegevusi ajaloole viitamise kaudu, propaganda. Hübridsõja kontekstis (Kendall 2014; arutlust termini tähenduse kohta vt Denisova 2019, 60) on tõeline konflikt alalävine. Keske koha omandavad propaganda ja provokatsioonid meedias, kus esitatakse ideoloogilisi konstrukte, mida sildistatakse „tõelise ajaloo“ vastandina „pseudo-, väljamõeldud või võltsajaloole“ (Dovgoplova 2022; Van Nieuwenhuysse 2022). Mõningaid vaidlust tekitavaid sündmusi võidakse eri maades kujutada väga erinevalt – näiteks, kuidas käsitletakse Nõukogude armee sissetungi Poolasse 17. septembril 1939 NSV Liidus ja hiljem Venemaal vastandina Lääne-Euroopale ja USAle (vt Gross 2002, xv; Ogonovskaya 2017).

Ukraina sõjaga seonduv retoorika kasutab strateegiaid, mis ideoloogilistel ja propagandistlikel eesmärkidel esitavad minevikku ja olevikku uues kontekstis. See ilmneb kõigepealt selles, kuidas nimetatakse konflikti Ukrainas ja Venemaal. Ukraina diskursuses kasutatakse peamiselt kahte terminit: *sõda* ja *täiemahuline sõjaline sissetung*. Esimene termin hõlmab kogu ajavahemikku 2014. aastast alates, kuna teine on esimese osa, täpsemalt juba toimuva sõja faas alates 24. veebruarist 2022. Kui kasutatakse neid termineid, on sündmuste järjepidevus ilmne – nad moodustavad ühe ajaloolise prot-

sessi. Vastaspooli kirjeldatakse samal viisil – need on kaks sõltumatut riiki, millel on ühine piir. Ukraina retoorika põhineb seega ideel, et Ukraina on sunnitud pärast mõnede oma territooriumi osade annekteerimist 2014. aastal kaitsma end sissetungija vägede vastu (Danyleiko 2022; Fedorenko ja Fedorenko 2022, 24). Venemaal aga eelistatakse ametlikult eristada neid kahte faasi (2014–2022 ja pärast 2022), väites, et neil on palju erinevusi (Mallick 2022). Kremli positsioon on, et pärast „fašistide ja natsionalistide võimuletulekut Ukrainas“ ajas Kiiev „vägivaldse ukrainastamise“ poliitikat, mis tekitas rahulolematust Ukraina kodanike hulgas, kes elavad aladel, kus domineerivad vene keel ja meel (Muradov 2020). Vene valitsuse arvates hakkas „Kiievi uus režiim“ 2014. aastal rõhuma Ukraina (venekeelset) elanikkonda ning Venemaa sekkumine oli seega ainult kohalike elanike abistamine ning ei kujutanud endast Venemaa otsest rünnakut Ukraina vastu.

„Ühise võidu“ narratiiv, mis tekkis vahetult pärast Teist maailmasõda, kestis Nõukogude Liidu kokkuvarisemiseni. Ida-Euroopa riikide järkjärguline lõimumine Euroopa Liiduga aitas kaasa lõplikule üleminekule Euroopa diskursusele Teisest maailmasõjast (Judt 2005; Östling 2008). Postkommunistlikes riikides on vabastamise diskursused läbi põimunud kohalike ajalooliste narratiividega, mis loovad huvitavaid konfiguratsioone. Sotsialistlikest vabariikidest tekkinud riigid said kujundada oma rahvuslikud narratiivid. Patriotlik tõlgendus jäi väga tähtsaks, sest ühelt poolt „aitas patriotlik tõlgendus teatud väärtusi legitimeerida“ ja teiselt poolt „oli kõigi narratiivide keskmes võime rahvast kaitsta ja mobiliseerida“ (samas, 200–201).

Ajaloolise mõõtme suhtes, s.t kasutades Teist maailmasõda ja varasemaid võrdluspunkte, esitab Ukraina avalik diskursus vähemalt nelja üksteist välistavat narratiivi Teise maailmasõja kohta (Primachenko 2017, 269):

- 1) Vene vaatepunkt, mis toob esile Suurt isamaasõda ja Nõukogude partisanide võitlust sakslaste vastu;
- 2) Poola narratiiv, mis rõhutab Poola vastupanuarmee (*Armia Krajowa*) võitlust välismaiste sissetungijate vastu ning Ukraina Rahvuslaste Organisatsiooni (*Orhanizatsiya ukrayins'kykh natsionalistiv*) asutatud Ukraina Ülestõusuarmee (*Ukrayins'ka Povstans'ka Armiia*) olulisust;
- 3) Ukraina Rahvuslaste Organisatsiooni narratiiv kangelaslikust võitlusest Nõukogude armee vastu, ning lõpuks
- 4) juudi narratiiv, mis keskendub holokaustile, mida teostasid natsid ja nende slaavlastest käsilased.

Üldiselt seostatakse terminit *sõda* ikka veel Teise maailmasõjaga ja mitte praeguse Venemaa sõjaga Ukraina vastu. Seega ei väljenda keelelised valikud alati internetikasutajate ideoloogiaid (Urman ja Makhortykh 2022).

Venemaal on keele- ja kultuurimälupoliitikat mõjutanud Putini meeskonna pikaajaline ideoloogiline töö, mis keskendub Suurele isamaasõjale (Malinova 2017; Moskwa 2018). Suur isamaasõda oli osa Teisest maailmasõjast, mille puhul jäetakse kõrvale nii teiste rahvaste võidud ja osalus (Aafrika sõjakäik, sõda Jaapaniga, teise rinde avamine jne) kui ka sellised häbiväärsed faktid nagu Nõukogude Liidu ja natside ühine sõjakäik Poola vastu, territooriumide omastamine Molotov-Ribbentropi pakti salaprotokollil põhjal jne (vt Moskwa 2018). 1970. aastatel tekkis natsismi üle saavutatud võidu kultus, kus erandlik roll selles võidus omistati Nõukogude Liidule (Moskwa 2018; Goloskokov ja Rusakova 2021). Ideoloogia tuumaks sai võit, sõja diskursus lülitati sellesse lisaelemendina. Selline õhendatud (nõukogulik) kontseptsioon sobis täiuslikult ideoloogiatöökaks ka Putini Venemaal. Kultuurimälu valikulisus võimaldas konstrueerida spetsiifilise ajaloolise subjektiivsuse, mis kombineerib moraali keelt kasutades kangelaslikkuse brutalsuse ja kannatlikkuse pühaduse (Moskwa 2018, 12; Kumankov 2023) narratiiviga kultuurilisest traumast (Minkova 2022). Mida kaugemal on Teine maailmasõda elavast individuaalsest mälust (s.t mida vähem inimesi mäletavad seda oma isiklikust kogemusest), seda kergem on vene propagandal kehtestada sõjast osavõtjatele selgeid rolle järeltulevate põlvkondade mälus (Goloskokov ja Rusakova 2021). Teiste sõdade kirjeldamiseks narratiivseid mudeleid ei ole – need on avalikust diskursusest kõrvaldatud. Keel, mis teenib natsismi üle saavutatud suure võidu diskursust, ei väljenda erinevusi natsismi ja natsionalismi (või fašismi) ega rahvusluse ja riikliku natsionalismi vahel. Tänapäeva Venemaa ideoloogilises ruumis on kõik need sõnad sünonüümid, mis kannavad negatiivset tähendust, ning on lubamatud Vene poliitika kirjeldamiseks hoolimata faktist (või just selle tõttu), et nad kirjeldavad täpselt protsesse, mis tänapäeval on arenenud selles ühiskonnas ja riigis (Knott 2023). See versioon on lihtsustav ideoloogiline konstrukt poliitilise manipulatsiooni jaoks.

Meemid, Ukraina ja huumor

Meemide kasutamine Venemaa ja Ukraina konflikti kommenteerimiseks algas kohe pärast Krimmi okupeerimist 2014. aastal (Wiggins 2014). Mõned meemid viitasid varasematele ajaloosündmustele, eriti Teisele maailmasõjale. Näiteks kujutasid venemeelsed meemid Euroopa Liidu juhtkonda natsidena (Wiggins 2016, 459) ning seostasid 2. mail 2015 Odessas aset leidnud traagilisi sündmusi³ massimõrvaga, mille natsid sooritasid Valgevene külas Hatõnis⁴ 1943. aastal, kus külaelanikud põletati elusalt (Makhortykh

3 Sel päeval said kümned inimesed surma või haavata kokkupõrgetes ukrainameelsete ja venemeelsete protestijate vahel. Enamik surnuid olid venemeelsed protestijad, kes jäid põlevasse ametiühingute majja kinni.

4 22. märtsil 1943 põletasid natsid maha Valgevene küla Hatõni ja tapsid peaaegu kõik elanikud. See oli kättemaks Nõukogude partisanide rünnaku eest.

2017, 8). Teiselt poolt seostasid sõjavastased meemid Putinit Hitleriga (Wiggins 2016, 477) ja võrdlesid Krimmi annekteerimist Austria *Anschluss*'iga 1938. aastal (Makhortykh 2017, 18). Kuid paljud meemid ei viidanud kaugetele ajaloosündmustele, vaid hiljutisematele, nagu oleme mujal näidanud (Laineste jt, ilmumas). Pavlyuk (2019, 89–90) märgib, et Vene propaganda lõi meeme, mis põhinesid 2014. aasta veebruari „vene kevade“ klišeel⁵ (kuu aega enne sissetungi Krimmi). Denisova (2019) analüüsis 2014. aastal üle 600 meemi ja viis läbi intervjuusid nende autorite ja jagajatega ning leidis, et „Stalin“, „impeerium“, „Lenin“, „natsism“ ja teised ajaloomotiivid esinesid andmetes suhteliselt sageli nii sõda toetavates kui ka sõjavastastes meemides. Näiteks oli natsimotiiv põhiline kujund ukrainlaste häbimärgistamiseks (samas, 129–130), aga ka Putinit võrreldi Hitleriga (samas, 131). Meemides esinev natsimotiiv ei nõua põhjalikku ajalootundmist, et olla mõistetav. Denisova märgib, kuidas mõnikord lisatakse sellistele lihtsatele motiividele vürtsi, pannes juurde intertekstuaalseid vihjeid detailsematele, vaid siseringile tuntud peenematele motiividele, näiteks kasutades väljendit „vene maailm“, sest „analogia natsidega nõuab toetavaid argumente, et luua keerukat sõnumit“ (samas, 134), kuid ka selleks, et olla efektiivsem.

Ametlik versioon, et Venemaa ei osale võitluses Donbassis (konteksti vt Denisova 2019, 59–60), viis meemideni, mis naeruvääristavad vastuolu Vene sõjaväelaste ja vabatahtlike massilise kohalolekuga rindejoonel, alustades kuulsast haaksõnast *ihтамнет* („neid seal ei ole“, vt joonis 1).

Joonis 1. Imhotep (Muumia tuleb tagasi): „8 aastat!!! Neid seal ei ole.“
Kujutise allikas <https://meme-arsenal.com/create/meme/6611480>.

Järgmisel kaheksal aastal varjutasid 2014.–2021. aasta protestimeemid vene memosfääris teisi teemasid, näiteks suhteliselt harvaesinevat huumorit Donbassi ja

5 Vihje protestidele ja ülestõusudele Araabia maailmas 2010.–2012. aastal ning retooriline võte, mida kasutati mõnede Ukraina linnade, näiteks Odessa või Harkivi mobiliseerimiseks Venemaa poolele.

Krimmi kohta. Kuna Venemaal oli 2015. ja 2022. aasta vahel palju muid probleeme, polnud vastasseis Ukrainaga uudistes ega meemides esmane teema. See muutus aga veebruaris 2022, kui hirm sõjalise sissetungi ees Ukrainasse ja Vene armee kohalolek piiril äratas mitteriikliku meedia tähelepanu. Järgmine suur meemide laine oli juba otseselt seotud Ukraina ja sissetungiga. Selle kutsusid esile sellised sündmused nagu Putini kõne venelastele televisioonis, Venemaa Föderatsiooni julgeolekunõukogu teatraalne koosolek jne.

Andmed ja meetodid

Uurimuses analüüsitakse Venemaa-Ukraina konflikti meeme, keskendudes valimile aastatest 2022–2023. Andmestikku kuulub valik vene, valgevene ja ukraina meeme vene ja ukraina keeles: meeme, mis sisaldavad intertekstuaalseid viiteid ajaloole kas visuaalses või sõnalis formaadis. Laiema konteksti huvides pöördume ka täieliku ukraina meemide andmekogu poole, mille on kogunud autorid neljas riigis ja neljas keeles: vene, valgevene, eesti ja hispaania (viidatud kui Laineste jt, ilmumas). Paralleelselt kasutame teisi algatusi, mis koguvad Ukraina sõja meeme, nagu SUCHO meemikollektsiooni.⁶

Meie andmestiku 116 üksust avaldati internetis 2022. ja 2023. aastal. Peamised humoorikate üksuste allikad olid sotsiaalmeedia ning interneti otsingumootorid. Daviese (2011, 7–9) töödele toetudes eeldame, et meemid, mis ringlevad teatud ajal ja kohas (näiteks selles keeles või mingis sotsiaalmeedia allikas või grupis, mille liikmed on eelkõige selle keele kõnelejad), on nimelt sellele riigile või piirkonnale omaseid ideid ja seisukohti väljendavad „sotsiaalsed faktid“ (samas, 7). Vene andmed (58 meemi) pärinevad SUCHO meemikollektsioonist, Telegramist (kolm sõda toetavat kanalit, mis esitavad peamiselt sõjameeme, ja seitse Venemaa poliitilise opositsiooni kanalit), Tik-Tokist (kuus kontot), Twitterist (kuus Putini-meelset kanalit ja kaheksa Venemaa poliitilise opositsiooni kanalit) ning seitsmelt huumorile pühendunud veebisaidilt. Valgevene andmed (28 meemi) pärinevad kolmest humoristlikust Telegrami grupist, lisaks koguti andmeid isiklikelt Twitteri ja Facebooki kontodelt. Ukraina andmed (30 meemi) on võetud SUCHOst ning ka Ukraina üleriigilisest ja piirkondlikust internetimeediast (nagu rbc.ua, ukrinform.com, volynnews.com, kremenets.city jt).

Lihtsaim meem (mida saab ka kõige kiiremini luua) on lühike tekstikommentaar uudistele. Multimodaalseid meeme (nagu foto, illustratsiooni või video põhjal tehtud meemid) on raskem luua. On olemas kasutajasõbralikud meemiloomekeskonnad,⁷ kust kasutajad saavad valida pildi ja lisada sellele oma teksti. Videomeemidega on

6 <https://memes.sucho.org/>, vt ka Kreps, Lushenko ja Carter 2023, mis põhineb neil andmeil.

7 Näiteks <https://www.meme-arsenal.com/create/template/955713> või <https://risovach.ru/kartinka/4191028>.

kõige rohkem vaeva – on vaja leida või luua visuaal, heli ja võimaluse korral ka tekst ning kombineerida nad terviksõnumiks. Kuigi tekstimeeme on kõige kergem luua, on ainult 3% meie andmestikust selles formaadis, kuna ülejäänud on (audio)visuaalses formaadis. Enamik meeme meie uuringus (80%) koosnevad tekstist koos kujutisega. Ainult kujutisest koosnevad meemid olid harvemad (13%). Videod moodustasid 4% andmestikust. Kuigi video väidetakse olevat kasvav trend (Schellewald 2021), pole see sõjaga seotud meemide puhul esimene valik.

Esmase ülevaate saamiseks oma andmetest kasutasime avatud temaatilist analüüsi (Braun ja Clarke 2006). Me liigitasime materjali ajaloolise intertekstuaalsuse ja formaadi põhjal (kujutis tekstiga, kujutis ilma tekstita, video, ainult tekst). Selle kodeerimismeetodi arendasid ühiselt välja kõik autorid, kasutades näidisandmestikku; andmeid annoteerisid paralleelselt kõik autorid Airtable'is. Hindajatevaheline korrelatsioon oli kõrge ning väheseid kaheldavaid juhtumeid arutati ja kodeeriti ümber koos või, kui autorid ei jõudnud kokkuleppele, jäeti andmestikust välja. Järgmisena viisime läbi andmete sisu süvaanalüüsi, et leida meemid, mis kasutavad esmase mehhanismina ajaloolist rekontekstualiseerimist. Analüüsi selle osa eesmärk oli vastata esimesele uurimisküsimusele – nimelt, millised ajaloolised motiivid meemides esinevad. Et nende meemide sõnumi kohta rohkem teada saada, kodeerisime meemide hoiaku, et suudaksime hinnata suhet meemide ajaloolise kihi ja nende hoiaku vahel (teine uurimisküsimus). Sõda toetavaid ja sõjavastaseid meeme võrreldes saime teada, et enamikul meemidel meie andmestikus oli selge sõjavastane hoiak.⁸

Analüüs. Ajaloomotiivid meemides

Arvukates Ukraina sõja meemides kasutatud ajalooliste tegelaste ja motiivide ulatus on üsna kitsas, kuigi nad ilmuvad meemides sageli. Vaid vähesed neist viitavad antiikajaloo, keskaja või varauusaja sündmustele. Enamikus meie andmestiku üksustes tõmmatakse paralleele Natsi-Saksamaaga ning Teise maailmasõja sündmuste ja tegelastega. Ka meemides, mis levisid väljaspool Ukrainat, Venemaad ja Valgevenet, oli Teise maailmasõja motiiv kõige sagedasem ajalooline viide meemides, mis kommenteerivad 2022. aasta Vene sissetungi Ukrainasse. Kui viiteid antiik- ja keskajale kasutatakse üldiselt selleks, et luua teatav distants 2022 sõjast ning paigutada selle sündmused ja osalejad täiesti teistsugusesse konteksti, siis viited Vene impeeriumile ja Teisele maailmasõjale tõmbavad sageli otseseid paralleele tänapäeva sündmustega.

⁸ Seda saab osaliselt seletada autorite endi hoiakuga ning (sotsiaal)meedia eelistuste ja allikatega, kuid tuleb ka esile tõsta fakti, et kui meemid moodustavad olulise osa ukrainameelsest ja sõjavastasest kommunikatsioonist, pole nad nii tähtsad vene (ega näiteks ka valgevene) propagandas, mis on eelistanud teisi meediumeid (Cull 2022).

Antiik- ja keskaja ajalugu

Meie andmestiku meemides, kus leidub viiteid antiik- ja keskaja ajaloole, kasutatakse neid viiteid kolmel võimalikul viisil. Nad kas (1) loovad teatava distantsi tänapäeva vaatepunkti ning sündmuste ja inimeste vahele, kes saavad naeruvääristamise objektiks, (2) asetavad praegusest sõjast osavõtjad ajaloolisse olustikku, et rõhutada nende naeruväärsust või (3) kasutavad ajaloomotiive, et pilgata ajaloolaste või propagandistide konstrueeritud narratiivide päritolu.

Esimesel juhul suurendavad viited ajaloole (psühholoogilist) distantsi sõjast, kõrvaldades tundliku seose praeguste sündmustega (vrd Laineste jt, ilmumas). Ses mõttes funktsioneerib selliste ajalooemede intertekstuaalsus sarnaselt intertekstuaalsetele viidetele populaarkultuuris. Antiik- või keskaja ajaloo sündmused näivad küllalt kauged, et neid tajuda peaaegu väljamõeldistena; sellele muljele aitab kaasa fakt, et mitteajaloolased kogevad neid sageli filmide, ilukirjanduse, karikatuuride ja teiste meediuumite, mitte arhiivide või uurimuste kaudu.

Teisel juhul, asetades oma vastased antiiksesse või keskaegsesse ajaloolisse olustikku, rõhutavad meemide loojad ja jagajad nende tagurlikkust ning vihjavad, et nad ei kuulu tänapäeva maailma. Selline lähenemine on tavaline ka anekdootides, mis pilkavad mingi rühma rumalust (Davies 2011). Näiteks on ühes ukraina meemis püramiidi ehitavate muistsete egiptlaste kujutisele lisatud tekst „Võidetud venelased ehitavad Jaltas uut kontserdisaali 2023. aasta Eurovisiooni jaoks“ (joonis 2). Idee panna ammu surnud mummia rääkima on iseenesest veider, kuid võidetud venelaste kujutamine püramiidiehitajatena nõuab teatavat kultuurilist kirjaoskust, et huumorist aru saada: (ekslik) populaarne uskumus, et püramiidide ehitajad olid orjad; fakt, et Ukraina võitis 2022. aastal Eurovisiooni ja lootis võõrustada Eurovisiooni 2023; viide Krimmile (Jalta linna kaudu) kui 2014. aastal okupeeritud territooriumile, mille Ukraina on otsustanud täiemahulises sõjas Venemaaga okupatsioonist vabastada ja seega tulevased vene orjad peaksid ehitama ukrainlastele kontserdisaali.

**Полонені росіяни будують
новий концертний зал для
Євробачення–2023 у Ялті**

Joonis 2. Kujutise allikas <https://www.5.ua/media/pictures/original/249224.jpg?t=1653218999>

Kolmandal juhul aitavad internetimeemid, mis esitavad päritolunarratiive, samuti kaasa vastaste kujutamisele rumalatena, kuigi teistsugusel viisil. Need kas omistavad neile ilmselt valesid mõtteid riikide ja linnade ajaloolise päritolu kohta või väidavad, et nad pärinevad alaarenenud ja/või vastikutest olenditest. Näiteks üks sõda toetavatest meemidest⁹ naeruvääristab Ukraina õpikut, kus öeldakse, et kõige vanem periood ukraina rahva ajaloos kestis rohkem kui 140 000 aastat. Jutustaja väidab selles video-meemis, et sel ajal eksisteerisid ainult neandertallased, ning tsiteerib mitmesuguseid juhuslikke ja väljamõeldud „fakte“, kuni jõuab järeldusele, et ukrainlased on neandertallaste ja sigade järeltulijad. Teise rahva ebameeldiva päritolu „tõestamisega“ kinnitavad selle meemi loojad ja jagajad oma üleolekut nendest.

Kõik kolm juhtu näitavad, et isegi kaugeid sündmusi saab meemides kasutada viidetena, kui nad on selgelt seotud mõne tänapäevase võrdluspunktiga (nagu näiteks Eurovisioon joonisel 2). See meemide rühm näitab ka, et meemides figureerimiseks ei pea ajaloofaktid alati olema tõesed, kuid on oluline, et nad seostuksid meemi sõnumiga. Meemidel on kommunikatiivne funktsioon, kuid nende sisu ei ole tingimata tõene. Nagu märgib Wiggins (2019), põgenevad internetikasutajad sageli meemide hüperreaalsesse maailma, kuigi (või just seetõttu, et) sel puudub tõesus.

Teine päritolunarratiiv: Ukraina rajaja oli Lenin

Pärast Putini kõnet (2022; vt ka Putin 2021), veidi enne, kui Venemaa alustas 2022. aasta invasiooni, sai Putini idee, et Ukraina oli rajanud Lenin, Ukraina ja Venemaa internetimeemides populaarseks teemaks. Putin süüdistas Leninit Ukraina eraldamises Venemaast, kuigi Ukrainal väidetavalt „mitte kunagi“ ei olnud ega peaks olema omariiklust. See Lenini sõnade tõlgendus kutsus esile (ajaloo)meemide trendi, millel kujutatakse Leninit. Enamasti väljendavad need meemid selgelt ukrainameelset hoiakut ja naeruvääristavad Putini väidet. Näiteks kujutab üks ukraina meem, kuidas ajaloolised tegelased, kes tõesti aitasid kaasa ukraina rahvuse kujunemisele – vürstinna Olga ja kasakad – ning isegi Lenin on Putini sõnadest jahmunud (joonis 3).

Joonis 3. Ülal vasakul Putin (vene keeles): „Ukraina mõtles välja Lenin.“ Ülal paremal vürstinna Olga (ukraina keeles): „Mida???“ All vasakul kasakad (ukraina keeles): „Mida???“ All paremal Lenin (vene keeles): „Mida???“ Kujutise allikas: https://static.ukrinform.com/photos/2022_02/1645623366-573.jpg

9 https://t.me/Z_memes/24714.

Teine ukraina meem¹⁰ isegi soovib, et Lenin tuleks Ukraina loomise eest mausoleumist välja võtta ja maha lasta. Sõda toetavad meemid aga kasutavad harva Lenini kujutist või fakti, et teda peetakse Ukraina loojaks. Ainuke sõda toetav meem meie andmestikus, mis sellele viitab, kujutab nutvat Leninit ja annab mõista, et tal ei jätkunud poliitilist taipu (joonis 4).

Joonis 4. Kiri monumendil: „Ukraina loojale“. Tekst: „Kui Lenin mõtles välja Ukraina, ta justkui heitis õlult raske koorma. Kuid vaevalt ta mõistis, et paneb enda loodud liidule miini alla.“ Kujutise allikas: https://t.me/nos_chanel/370.

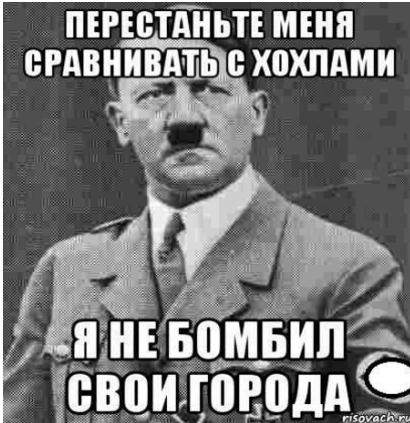
Intertekstuaalsed viited selles meemikategoorias ei nõua ainult ajaloolase kirjanduse rakendamist – näiteks teadmist, et Lenin ei olnud Ukraina rajaja – vaid ka üldisemat arusaamist Ukraina staatusest Nõukogude Liidus ja Nõukogude perioodi rollist ukraina rahvuse kujunemisel.

Selle kategooria meemide mõistmine nõuab ka teadlikkust jooksvatest hetkesündmustest. Vaatamata sellele, et Lenin on keskne tegelane, kellele viidatakse visuaalselt või sõnaliselt, ei ole ta ise meemide mõistmiseks tähtis – huumor tuleneb pigem üldisemast kokkupõrkest Putini ebaõnnestunud ajaloo ümberkujundamise katse ja publiku teadlikkuse vahel, mis lubab kõrvale jätta Putini väited, et Lenin oli Ukraina „väljamõtletaja“.

Teine maailmasõda ja natsirežiim

Viiteid Teisele maailmasõjale ja natsirežiimile kasutatakse kurjuse sümbolina nii sõjategevust propageerivates kui ka sõjavastastes meemides. Sõjavastased meemid toetuvad pigem otsestele isiklikele paralleelidele Hitleri ja Putini vahel, kuna sõjameelset meemid põhinevad paralleelidel Hitleri ja Zelenskõi vahel. Viimased eelistavad kasutada Ukraina halvustamiseks natsirežiimi üldistatumat kujundit (joonis 5), kuid ei omista Zelenskõile endale Hitleri jooni. Sõjavastased meemid kasutavad visuaalsete vihjete miksimist, et kujutada sarnasust kahe diktaatori vahel (Putini fotodele lisatakse Hitleri vuntsid ja soeng, Hitlerit näidatakse Putini peegeldusena peeglis (joonis 6) jne).

10 https://static.ukrinform.com/photos/2022_02/1645623445-428.jpg.

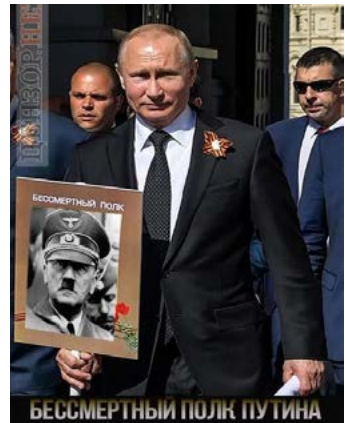
Joonis 5. Tekst: „Ärge võrrelge mind hohollidega,¹¹ mina ei pommitanud omaenda linnu.“ Kujutise allikas: https://t.me/gorizon_tall/649.

Joonis 6. Tekst (imiteerides värssi Aleksandr Puškini „Muinasjutust surnud tsaaritarist ja seitsmest vägilasest“): „Peeglike, tugevaim, rikkaim kõigi kõigist – mina'ks see?“ „Ei,“ vastab peegel, „sa oled ikka huilo!“¹² Originaalis küsib tsarina peeglit, kas tema on kõige kaunim ja peegel vastab: „Jah, tsarina, kes siis muu? Kelgi pole nahk nii valge, nii õrn puna üle palge“ (tlk Feliks Kotta). Kujutise allikas: https://memes.sucho.org/#1TovEMN7ejxdx9_liikFDnu0qnNpMG9Sb.

Viitamine Teisele maailmasõjale ja natsidele märgib vastaspoole kurjust ja mõtestab ümber mälu poliitikat. Erinevalt kaugematest ajaloosündmustest on Teine maailmasõda ikka veel osa elavast mälestusest; eriti Venemaal kasutatakse neid mälestusi pidevalt propaganda huvides. Mõned meemid viitavad otseselt selle fakti ärakasutamisele, kujutades elemente võidupüha tähistamisest (joonis 7).

Joonis 7. Tekst Hitleri portree kohal: „Surematu polk“. Alumine tekst: „Putini surematu polk“. Kujutise allikas: <https://memes.sucho.org/#1HYnm6bsedxKBurdDDRkXDxnZ3xS1vQoR>.

¹¹ Ukrainlaste pilkenimetus.

¹² Venekeelne sõimusõna, mida sageli kasutatakse Putini kohta.

„Surematu polk“ on Venemaal Teise maailmasõja mälestamise vorm, kus inimesed kannavad rongkäigus oma Teises maailmasõjas võidelnud perekonnaliikmete portreesid. Asetades Hitleri foto Putini kätte, ei anta ainult märku, et Putin on Hitleri järeltulija, vaid ka, et Putin soovib innukalt teda mälestada ja on tema tegude üle uhke.

Viited Stalinile

Peaaegu kõigis meemides võrdub Stalin „suure terroriga“ ja viitab paljude inimeste küüditamisele ja tapmisele. Putinit võrreldakse Staliniga nii sõda toetavates kui ka sõjavastastes meemides. Sõda toetavates meemides kritiseerib Putinit vene ühiskonna radikaalsem osa, kes süüdistab teda liigses pehmuses ja liberalismis ning nõuab, et ta rakendaks karmimaid meetmeid ja Stalini samme järgides algataks taas suurpuhastuse. Tähtendused on siin ümber pööratud ning Putin näib Stalini nõrga koopiana. Sõjavastastes meemides ilmub ta kui tänapäeva Stalin. Näiteks on Putin asetatud kuulsale Stalini ja tema kaaskonna fotole, mida muudeti poliitiliste repressioonide käigus, et kõrvaldada pildilt tapetud Nikolai Ježov (joonis 8). Meem vihjab järgmiste kadumiste võimalusele „teise Stalini“ võimu all. Fotol on Stalini nägu asendatud Putini omaga ja Ježov (siseasjade rahvakomissar) on asendatud Šoiguga kindrali mundris.

Joonis 8. Kujutise allikas: https://pikabu.ru/story/propal_malchik_glaza_karie_rost_metr_dvadtsat_papa_ego_ishchet_nashedshego_zhdet_premiya_velosiped_8961353.

Vaatamata sellele, et kujutatakse eri ajastuid ja tegelasi, on meie andmestiku meemidel teatud ühisjooni. Esiteks funktsioneerivad mõned neist rumalusnaljade (Davies 2011) multimodaalsete vastetena: ajalooviidete eesmärgiks on rõhutada naljaobjekti mahajäämust ja saamatust. Teiseks kasutavad paljud ajaloo meemid analoogiaid tänapäevaste ja ajalooliste isikute vahel, et rõhutada esimeste kurjust. Pealegi kutsuvad

sellised analoogiad huumoripublikut tõmbama täpsemaid paralleele tänapäeva ja mineviku poliitikute saatuste vahel.

Analüüs töö esile ka hoiakute tähtsuse ajaloo meemides. Mõned tegelased esinevad peamiselt ainult meemides, mis väljendavad teatavat hoiakut (sõjameelsust või -vastasust), kuna teisi, universaalsemaid – näiteks Hitlerit –, kasutatakse erineva hoiakuga meemides. Seetõttu, kui analüüsitakse ajaloo meeme vaidlust tekitavatel teemadel, on oluline arvestada hoiakut.

Arutelu

Praeguses kultuuris, kus pikki tekste ei viitsita lugeda, annavad meemid kiire otsetee ühiskondlike küsimuste ja probleemide juurde (TL; DR – lühend, mis tähendab *too long; didn't read* ehk 'liiga pikk, ei viitsinud lugeda', Wiggins 2019, 77; vt ka meemid kui „kiirtoit“, Denisova 2019). Ukraina ja vene meemitegijad kasutavad aktiivselt seda populaarset internetimeediumit, et levitada oma vaateid sõjale, seostades seda mineviku konfliktidega nende riikide vahel. Venemaa retoorika praeguse konflikti kohta rakedab pärandiks saadud ideoloogilisi komponente ajaloost, kasutades mineviku sündmusi ja narratiive oma praeguste nõuete ja ideoloogiate legitimeerimiseks. Üks neist on sajanditepikkune „vene idee“ traditsioon (Denisova 2019, 62): Venemaa väidetav vaimne, moraalne ja kultuuriline üleolek, venelaste „messianism“ ning nende ümberpiiratuse mentaliteet ja hirm rünnaku ees (vt ka Duncan 2000; Engström 2014; Lewis 2020). Sarnaselt legitimeerivad ukraina narratiivid oma nõudeid. Selleks võidakse kasutada samu ajaloosündmusi ja -protsesse, kuid radikaalselt erinevast vaatenurgast. Mõlema poole meemid Ukraina sõja kohta võtavad ainest ajaloost, et rääkida olevikust.

Ajaloomotiivid ja intertekstuaalsus meemides

Käimasolevas sissetungis Ukrainasse kasutavad ajaloo meemid mälu, et minevikku ümber mõtestada ja avada uusi vaateid olevikule (Makhortykh ja González Aguilar 2020, 4). Nagu märgib Makhortykh (2017, 111), on Teise maailmasõja narratiivid Ukrainas ja Venemaal erinevad. Vene narratiiv tõstab esile Suurt isamaasõda, kuna Ukraina narratiiv viitab kahele okupatsioonile – Natsi-Saksamaa ja Nõukogude Liidu omale. Praegune kriis tekitas intensiivsema viitamise Teisele maailmasõjale ja selle tõlgendustele, et legitimeerida poliitilisi ja sõjalisi otsuseid (Makhortykh 2017, 118). Mäletamine peegeldab relvakonfliktidega kaasnevat ärevust, sest praegune sõjategevus kujutab endast eksistentsiaalset ohtu (Makhortykh ja González Aguilar 2020, 15). Arvestades ähmast mälumaastikku sellistes riikides nagu Ukraina ja Venemaa, avavad meemid otsetee tegelemaks keeruliste valuliste olukordadega ja hõlpsa võimaluse end positsioneerida.

Aga stereotüüpsed võrdlused ei viita ainult ajaloole, nad põhinevad ka rahvaluulest teada või muidu ammu tuntud motiividel ja kujunditel. Ukraina-Venemaa konflikti

meemid on olemuselt intertekstuaalsed, nagu sellele žanrile üldisemalt omane (Shifman 2014), või polüseemilised (vt Boxman-Shabtai ja Shifman 2014). Meie uurimus näitab, et tegeliku elu konflikte kujutavad meemid kalduvad taaskasutama motiive ja paralleele kultuurimälust, mis ülistavad kangelasi, kuid enamgi veel häbistavad kaabakaid ja vaidlustavad minevikusündmuste kohta eksisteerivaid narratiive. Huumor saab piiriks kahe võrreldava maailma vahel, eriti reaalsuse ja tema kunstilise tajumise vahel, samal ajal kuulumata kummasegi neist; selle asemel kontseptualiseerib Kozintsev (2010) huumorit kui alternatiivset kolmandat vaadet maailmale (vrd Tynyanov 1977, 201; Bakhtin 1994, 77). Meie andmestiku meemides esinevad mitmed ajaloolised tegelased, kes on selgelt negatiivsed – Hitler (absoluutse kurjuse sümbol), Goebbels (propaganda sümbol), Stalin (suure terrori sümbol) jne, Lenini kujundi tõlgendus sõltub aga vaataja või autori poliitilistest vaadetest.

Alates 2014. aastast on vene sõjapropaganda sündmuste kirjeldamiseks ja kontseptualiseerimiseks aktiivselt kasutanud Suure isamaasõja viiteid. Ukrainlase kujund on avalikus retoorikas asendatud „ukrofašisti“ või „bandeeralase“ kujundiga. 15. mail 2014 kehtestati seadus, mis kuulutas natsismi rehabiliteerimise kriminaalkuriteoks. Vene ideoloogiline konstruktsioon, mis põhineb suure võidu kontseptsioonil ja on juurtega minevikus, kõrvaldab aja probleemi ning seega muutumise probleemi. Teiste sõnadega, Putini Venemaa ei suuda minevikutaagaga toime tulla, aktsepteerimata ajalugu, aktsepteerimata muutuste võimalikkust, aktsepteerimata tumedat ja ebakindlat olevikku. Teisele maailmasõjale viitavad meemid tugevdavad Kremli tendentsi valikuliselt kasutada Teise maailmasõja mälestust oma praeguste poliitiliste eesmärkide edendamiseks (vt Gaufman 2015; Makhortykh jt 2021, 21). Venemaal on 2000. ja 2010. aastatel aktiivselt kasutatud konstruktivistlikku lähenemist ajaloole, et kujundada Putini riikluse poliitilist ideoloogiat, ja ametnikud, kes töötasid peamiste ideoloogidena, ei ole varjanud, et nad võtsid ajalugu nagu turundusvahendit (Hosaka 2019). Üks näide mälu instrumentaliseerimisest (koos Suure isamaasõja ülistamisega) on viitamine Leninile kui „Ukraina rajajale“. Lenini kujund on meemides seostatud kõnega, mille Putin pidas enne sõja algust, ja seda kasutatakse otseteena ajalooliste piiride übermõtestamiseks. See aktiveerib seose kõnedega, mis on täis ideoloogilisi vihjeid, kuid ei väljenda tõelist konflikti. Seevastu Stalini ja Hitleri kujundid, mida kasutatakse ulatuslikult mõlemal poolel, on otseselt seotud sõjaga. Vastandina Lenini meemide suhtelisele leebusele, osutavad Stalin ja Hitler otseselt sõjakoledustele, ebainimlikkusele ja kuritegelikule meelsusele (sõjavastased meemid) või ukrainlaste natsionalistlikele kavatsustele (sõda toetavad meemid).

Viited ajaloole töötavad seega intertekstuaalsuse mehhanismina, lihtsustades konflikti olemust, kuid nende sisu näib sageli olevat rohkem kultuuri- ja grupispetsiifiline (vt ka „peen huumor“, Chłopicki ja Brzozowska 2021) kui needel, mis kasutavad teisi

visuaale ja tehnikaid (näiteks tuntud meemimalle, nagu „Advice Animals“¹³). Et ajaloo meemid toimiksid, peavad inimesed sageli aru saama mõistaandmistest ja vihjetest, näiteks teadma, mis juhtus Stalini kaaskonnaga ning kuidas see on seotud selle konkreetse kujundiga (joonis 8). Sellised meemid esitavad „kodustatud narratiivi“ (vt Nordström 2019) konkreetsele publikule, kes on tuttav kohalike ajalootõlgenduste ja kujutlustega. Peened viited, isegi kui nad on populaarsed ja ka intellektuaalselt virgutavamad kui lihtsad „Putin on Hitler“-meemid (või mõlema sulandamine üheks nimeks „Putler“, vt Shulka jt 2023), peavad olema publikule olulised ja asjakohased. Pealegi, liiga keerukad ideed ei arene meemideks, sest tähenduste lahtimõtestamine nõuab liiga suurt pingutust. Lihtsaimad meemid jäävad kõige ilmsemate ajalooliste vormide juurde (meie andmete kontekstis Stalin ja Hitler oma põhilises sümbolises vormis). Meie andmestik on viited Hitlerile enamasti pealiskaudsed ja ei vaja sügavaid ajaloo teadmisi, näiteks mainitakse „Mein Kampf“¹⁴, kuid meemi võib mõista selle raamatu sisu teadmata. Tuginedes meie valitud andmetele ja meemide laiemale rahvusvahelisele kontekstile, võime märgata, et Suur isamaasõda ja teised kohalikult olulised ajaloolised narratiivid on tugevalt esindatud ukraina ja vene meemides, kuna globaalsele publikule on palju arusaadavamad viited Mordorile, orkidele, Sauronile, Voldemortile ja Dumbledore'ile ning neid võib leida näiteks reaktsioonides Ukraina sõjale hispaania meemides (Laineste jt, ilmumas).

Sõda toetavad ja sõjavastased hoiakud meemides

Kui vaadata, millised ajaloomotiivid esindavad spetsiifiliselt sõda toetavat või sõjavastast hoiakut, näeme kogutud materjalis, et Lenini kujundit on peaaegu eranditult kasutatud sõjavastastes meemides. Neis kujutatakse teda ohutu koomilise tegelasena, kellel, vastandina Putinile, pole tõelist tegevusvõimekust ja kes on vaid propaganda manipulatsiooni objekt. Vähesed sõda toetava hoiakuga meemid annavad Lenini teatava võimekuse, kuid kalduvad teda siiski kujutama ajaloolise tegelasena, kes ei suutnud teha mõistlikke poliitilisi otsuseid.

Vihje natsidele on meie andmestikus universaalne solvang, mis ei ole piiratud vaid ühe poolega, kinnitades seega Denisova tähelepanekuid (2019, 127 jj). Sõnal *nats* on tugev retooriline jõud ning seda kasutavad internetikasutajad üldiselt isegi harilikes vestlustes (Godwin 1994), rääkimata sõjaga seotud vaidlustest. Mõned motiivid käsitlevad seda sõna rohkem kui kurjuse sümbolit, näiteks vihjates, et tänapäeva poliitikud on uhked natsirežiimi õuduste üle ja kriipsutavad sihilikult alla järjepidevust Hitleri ja omaenda poliitika vahel (vrd joonis 6). Erinevus natsismi isikustamise strateegiate

13 <https://knowyourmeme.com/memes/advice-animals>.

14 https://t.me/Z_memes/18997.

vahel sõda toetavates ja sõjavastastes meemides (vt ka Laineste ja Fiadotava 2023) seisneb selles, et sõjavastastes meemides on Hitler peaaegu alati ühel või teisel moel Putiniga sulandunud, kuid sõda toetavad meemid kasutavad seda strateegiat harva. Seda võib seletada sellega, et peamised vastased ukraina ja vene meemide narratiivides on erinevad. Kui Ukraina ja tema toetajad konstrueerivad kujundi Putinist kui õelast diktaatorist, kellel on ka naeruväärseid jooni, siis sõda toetav propaganda kujutab Zelenskõid peamiselt kui väikest ja tähtsusetut inimest, kui USA ja NATO marionetti (samas). Seetõttu näivad otsesed paralleelid Zelenskõi ja Hitleri vahel sõda toetavate meemide loojate ja jagajate vaatepunktist kohatud, sest see annaks talle (sümboolse) teovõimekuse käimasolevas sõjas. Selle asemel kasutavad sõda toetavad meemid vähem isiksustatud võrdlust natsismi ning ukrainlaste, USA ja NATO vahel (vrd joonis 5).

Järeldused ja edasised suundumused

Ajaloo meemid võivad anda võimaluse legitimeerida tänapäeva sündmusi ajaloo kaudu. Kujutades oma vastaseid natsidena, tunnevad meemide autorid ja nende publik moraalset õigust nendega võidelda. Enamgi veel, ajaloo meemid võivad kaasa aidata üleolekutunde tekkimisele vaenlaste suhtes, näiteks kasutades ajaloolisele päritolule viitavates meemides vastandust modernsete „meie“ ja alaarenenud „nende“ vahel. Ükskõik kui sügavale ajalukku viited lähevad, käsitlevad ajaloo meemid alati esmajoones olevikku.

Kuigi kõik meemid sõltuvad nende loojate ja publiku ühisest kultuuritaustast, et olla mõistetavad ja levida, näivad ajaloolaste viidetega meemid nõudvat nüansseeritumat kultuurilist kirjaoskust. Seega ilmnevad rahvusvaheliselt levivates meemides ainult kõige üldisemalt tuntud viited ajaloole (nagu Hitleri ja natsismi kujutamine kaabaklikena), teised „marginaalsemad“ ajaloosündmused ja tegelased esinevad vaid kohaliku või regionaalse levikuga meemides. Siiski jääb küsimus edasiseks uurimiseks: mil määral on ajaloo meemide mõistmiseks ja hindamiseks vaja tunda spetsiifiliselt kohalikke viiteid ajaloole? Lähenedes ajaloo meemidele teise nurga alt, tuleks uurida, kas eriti spetsiifilised viited ajaloole aitavad rohkem kaasa grupisidemete tugevdamisele (sest nende äratundmiseks ja mõistmiseks peab olema kursis selle grupi retoorikaga). Teisalt peaks vaatama, kuidas toimivad nendega võrreldes tuntud viited populaarkultuurile. Teiste sõnadega, instrumentalistlik lähenemine ajaloole, mida riik teadlikult kasutab, võib samuti toimida kohalikul, vernakulaarsel tasandil, teatavate ajaloolaste viidete kaudu.

Artikkel on valminud Eesti Kirjandusmuuseumi projektide „Folkloori narratiivsed ja uskumuslikud aspektid“ (EKM 8-2/20/3) ja „Huumorireaktsioonid tänapäeva poliitilistele ja religioossetele kriisidele“ (EKM 8-2/23/5) ning Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi projekti „Eesti kultuuri arengumustrid“ (EKKD-III2) raames.

Allikad

- Achkasov, Valery. 2013. „Politika pamjati“ kak instrument stroitel'stva postsocialisticheskikh natsii.“ – *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii* 16, 4 (69): 106–123. = Ачкасов, В. А. 2013. „Политика памяти“ как инструмент строительства постсоциалистических нации.“ – *Журнал социологии и социальной антропологии* 16, 4 (69): 106–123.
- Artamonov, Denis ja Sofia Tikhonova. 2020. „Memorial'nye vojny v otrazhenii internet-memov.“ – *Konfliktologija* 15 (3): 28–40. = Артамонов, Д. С., С. В.Тихонова. 2020. „Мемориальные войны в отражении интернет-мемов.“ *Конфликтология* 15 (3): 28–40. <https://doi.org/10.31312/2310-6085-2020-15-3-28-40>
- Bakhtin, Mikhail. 1994. *Problemy tvorчества Dostoevskogo*. Moskva: Alkonost. = Бахтин, М. М. 1994. *Проблемы творчества Достоевского*. Москва: Алконост.
- Bey, Marquis. 2018. „Pitch Black, Black Pitch: Theorizing African American Literature.“ – *CR: The New Centennial Review* 18 (1): 105–167. <https://doi:10.14321/crnewcentrevi.18.1.0105>.
- Boxman-Shabtai, Lillian ja Limor Shifman. 2014. „Evasive Targets: Deciphering Polysemy in Mediated Humor.“ – *Journal of Communication* 64 (5): 977–998.
- Braun, Virginia ja Victoria Clarke. 2006. „Using Thematic Analysis in Psychology.“ – *Qualitative Research in Psychology* 3, 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>.
- Brzozowska, Dorota, Władysław Chłopicki ja Villy Tsakona, toim. 2020. *European Journal of Humour Research* 8 (3). *Intertextuality and Humour*.
- Chen, Keyu, Ashley Feng, Rohan Aanegola, Koustuv Saha, Allie Wong, Zach Schwitzky, Roy Ka-Wei Lee, Robin O'Hanlon, Munmun De Choudhury, Frederick L. Altice, Kaveh Khoshnood ja Navin Kumar. 2023. „Categorizing Memes About the Ukraine Conflict.“ – *Computational Data and Social Networks*, toimetanud Thang N. Dinh ja Minming Li. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-26303-3_3.
- Chłopicki, Władysław ja Dorota Brozowska. 2021. „Sophisticated Humor Against COVID-19, The Polish Case.“ – *HUMOR* 34 (2): 201–227. <https://doi.org/10.1515/humor-2021-0015>.
- Cull, Nicholas J. 2022. „The War for Ukraine: Reputational Security and Media Disruption.“ – *Place Branding and Public Diplomacy* 18, 1–5. <https://doi.org/10.1057/s41254-022-00281-3>.
- Danyleiko, Olha. 2022. „Subconcept of 'War in Ukraine' in Linguistic Consciousness of Ukrainians and Russians via the Associative Experiment.“ – *Grail of Science = Грааль науки*, nr 12–13, 426–428. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.29.04.2022.070>.
- Davidenko, Aleksei. 2022. „Ponjatje 'vojny pamjati' v sovremennyh issledovanijah kollektivnoj pamjati.“ – *Vestnik Baltijskogo federal'nogo universiteta im. I. Kanta. Gumanitarnye i obshhestvennye nauki*, 85–95. = Давиденко, А. А. 2022. „Понятие 'войны памяти' в современных исследованиях коллективной памяти.“ – *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. Гуманитарные и общественные науки*, 85–95. <https://doi.org/10.5922/sikbfu-2022-3-7>.
- Davies, Christie. 2011. *Jokes and Targets*. Bloomington: Indiana University Press.
- Denisova, Anastasia. 2019. *Internet Memes and Society: Social, Cultural and Political Contexts*. New York: Routledge.
- Dovgoplova, Oksana. 2022. „S'ogodennja Ukraïni v dzerkali minulogo – problemi bagatosharovosti.“ – *Filosofija osviti* 28 (1): 41–52. = Довгополова, О. А. 2022. „Сьогодні України в дзеркалі минулого – проблеми багатшаровості.“ – *Філософія освіти* 28 (1): 41–52. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-1-3>.

Duncan, Peter J. S. 2000. *Russian Messianism: Third Rome, Holy Revolution, Communism and After*. London; New York: Routledge.

Engström, Maria. 2014. „Contemporary Russian Messianism and New Russian Foreign Policy.“ – *Contemporary Security Policy* 35 (3): 356–379. <https://doi.org/10.1080/13523260.2014.965888>.

Fedorenko, Vladislav ja Maksym Fedorenko. 2022. „Russia’s Military Invasion of Ukraine in 2022, Aim, Reasons, and Implications.“ – *Krytyka Prawa. Niezależne Studia Nad Prawem* 14 (1): 7–42. <https://doi.org/10.7206/kp.2080-1084.506>.

Fiadotava, Anastasiya, 2023. „When you Try to Tell People about Climate Change, and They Start Making Memes about You’: The Meaning-making in Internet Memes.“ – *Folklore*, nr 134, 304–322. <http://dx.doi.org/10.1080/0015587X.2023.2179227>.

Gaufman, Elizaveta. 2015. „Memory, Media and Securitization: Russian Media Framing of the Ukrainian Crisis.“ – *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 1 (1): 141–175.

Godwin, Mike. 1994. „Meme, Counter-meme.“ *Wired*. <https://www.wired.com/1994/10/godwin-if-2/>

Goloskokov, Vsevolod ja Olga Rusakova. 2021. „‘Pobednye’ frazy-klishe kak narrativnyj komponent politiki pamjati o Velikoj Otechestvennoj vojne.“ – *Nauchnyj zhurnal „Diskurs-Pi“*, nr 18, 76–95. = Голоскоков, В. А., О. Ф. Русакова. 2021. „‘Победные’ фразы-клише как нарративный компонент политики памяти о Великой Отечественной войне.“ *Научный журнал „Дискурс-Пи“*, nr 18, 76–95. https://doi.org/10.17506/18179568_2021_18_3_76.

Gross, Jan. 2002. *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland’s Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Hamill-Steward, Chris. 2022. „The Memes Fighting Russian Propaganda.“ – *Byline Times*, 31. august. <https://bylinetimes.com/2022/08/31/the-memes-fighting-russian-propaganda>.

Hosaka, Sanshiro. 2019. „Welcome to Surkov’s Theater: Russian Political Technology in the Donbas War.“ – *Nationalities Papers*, nr 47, 750–773. <https://doi.org/10.1017/nps.2019.70>.

Judt, Tony. 2005. *Postwar: A History of Europe since 1945*. London: Heinemann.

Kalinin, Ilya. 2011. „The Struggle for History: The Past as a Limited Resource.“ – *NZ* 4 (78): 330–339.

Knott, Eleanor. 2022. „Existential Nationalism: Russia’s war against Ukraine.“ – *Nations and Nationalism*, nr 29, 45–52. <https://doi.org/10.1111/nana.12878>.

Kozintsev, Alexander. 2010. *The Mirror of Laughter*. New Brunswick: Routledge.

Kreps, Sarah, Paul Lushenko ja Keith Carter. 2023. „Lessons from the meme war in Ukraine.“ – *Brookings*, 10. veebruar. <https://www.brookings.edu/techstream/lessons-from-the-meme-war-in-ukraine>.

Kumankov, Arseniy. 2023. „Nazism, Genocide and the Threat of The Global West. Russian Moral Justification of War in Ukraine.“ – *Etikk i Praksis – Nordic Journal of Applied Ethic* 17 (1): 7–27. <https://doi.org/10.5324/eip.v17i1.4997>.

Kurilla, Ivan. 2022. *Bitva za proshloe. Kak politika menjaet istoriju*. Moskva: Al’pina. = Курилла, И. И. 2022. *Битва за прошлое. Как политика меняет историю*. Москва: Альпина.

Laineste, Liisi ja Anastasiya Fiadotova. 2023. „Heroes and villains in memes on the 2022 Russian invasion of Ukraine.“ – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, nr 90, 35–62. https://doi.org/10.7592/FEJF2023.90.laineste_fiadotava.

Laineste, Liisi, Anastasiya Fiadotava, Sergey Troitskiy ja Guillem Castañar. Ilmumas. „The power of memes: The effect of geographic and emotional distance on memes on the war in Ukraine.“ – *HUMOR. International Journal of Humor Research*.

Laineste, Liisi ja Piret Voolaid. 2016. „Laughing across Borders: Intertextuality of Internet Memes.“ – *European Journal of Humour Research* 4 (4): 26–49.

Lewis, Charlie. 2020. „Contemporary Russian Messianism under Putin and Russian Foreign Policy in Ukraine and Syria.“ – *The Slavonic and East European Review* 98 (3): 531–559. <https://doi.org/10.5699/slaveastorev2.98.3.0531>.

Majdzińska-Koczorowicz, Aleksandra ja Julia Ostanina-Olszewska. 2021. „Reframing the reality of online learning on the basis of internet memes.“ – *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica*, nr 16, 140–155.

———. 2023. „Pro-Ukrainian Memes Against the 2022 Russian Invasion. A Cognitive Linguistics Perspective.“ – *Lublin Studies in Modern Languages and Literature*, nr 47, 121–134. <https://10.17951/lsml.2023.47.1.121-134>.

Makhortykh, Mykola. 2015. „Everything for the Lulz: Historical Memes and World War II Memory on Lurkomor'e.“ – *Digital Icons: Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media*, nr 13, 63–90.

———. 2017. „From Myths to Memes. Transnational Memory and Ukrainian Social Media.“ Juhendanud Ellen Rutten. PhD-dissertatsioon. University of Amsterdam, Amsterdam School for Heritage and Memory Studies.

Makhortykh, Mykola ja Juan-Manuel González Aguilar. 2020. „Memory, Politics and Emotions: Internet Memes and Protests in Venezuela and Ukraine.“ – *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies* 34 (12): 1–21. <https://doi.org/10.1080/10304312.2020.1764782>.

Makhortykh, Mykola, Yehor Lyebyedev ja Daniel Kravtsov. 2021. „Past Is Another Resource: Remembering the 70th Anniversary of the Victory Day on LiveJournal.“ – *Nationalities Papers* 49 (2): 375–388. <https://doi.org/10.1017/nps.2019.64>.

Malinova, Olga. 2017. „Political Uses of the Great Patriotic War in Post-soviet Russia from Yeltsin to Putin.“ – *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*, toimetanud Julie Fedor, Markku Kangaspuro, Jussi Lassila ja Tatiana Zhurzhenko, 43–70. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-66523-8_2.

Mallick, Pk. 2022. „Ukraine is Winning the Information War Against Russia on Social Media: But Experts Say It Is Far From Over!“ – *Centre for Land Warfare Studies (CLAWS). Issue Brief*, nr 333, 1–27.

Minkova, Yuliya. 2022. *Making Martyrs: The Language of Sacrifice in Russian Culture from Stalin to Putin*. Boston: Academic Studies Press.

Moskwa, Dagmara. 2018. „The Great Patriotic War in Russian History Textbooks.“ – *Sprawy Narodowościowe. Seria nowa*, nr 50, 1–11. <https://doi.org/10.11649/sn.1650>.

Muradov, Ibrahim. 2020. „Information War in Ukraine Before and After the Donbas Conflict.“ – *International Journal of Russian Studies* 9 (2): 202–222.

Ogonovskaya, Isabella. 2017. „Otrazhenie sobytij 17 sentjabrja 1939 g. i ih ocenki v sovetskij i postsovetskij uchebnikah otechestvennoj istorii.“ – *Nachalo Vtoroj mirovoj vojny: nacional'nye istoriograficheskie tradicii i istoricheskaja pamjat'*, toimetanud Vladimir Zemtsov, 120–129.

Ekaterinburg. = Огоновская, И. С. 2017. „Отражение событий 17 сентября 1939 г. и их оценки в советских и постсоветских учебниках отечественной истории.“ – *Начало Второй мировой войны: национальные историографические традиции и историческая память*, 120–129. Екатеринбург.

Pavlichenko, Larysa. 2022. „Polarization in Media Political Discourse on the War in Ukraine: Critical Discourse Analysis.“ – *Alfred Nobel University Journal of Philology*, nr 2 (24), 214–223. <https://doi.org/10.32342/2523-4463-2022-2-24-18>.

Pavlyuk, Lyudmyla. 2019. „Memes as markers of fakes and propaganda topics in media representations of the Russian-Ukrainian conflict.“ – *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Journalistic sciences* 3 (910): 87–94. <https://doi.org/10.23939/sjs2019.01.087>.

Primachenko, Yana. 2017. „Sovetskoe vs nacionalisticheskoe: protivostojanie diskursov i praktik v postsovetsoj Ukraine.“ – *Studia Universitatis Moldaviae* 10 (110): 267–278. = Примаченко, Я. 2017. „Советское vs националистическое: противостояние дискурсов и практик в постсоветской Украине.“ – *Studia Universitatis Moldaviae* 10 (110): 267–278.

Punziano, Gabriella, Domenico Trezza ja Suania Acampa. 2022. „Russian-Ukraine War and Institutional Use of Memetic Communication: Methodological Opportunities and Challenges.“ – *Mediascapes Journal*, nr 20, 70–90.

Putin, Vladimir. 2021. „On the Historical Unity of Russians and Ukrainians.“ <http://en.kremlin.ru/events/president/news/66181>.

———. 2022. „Russian President Putin Statement on Ukraine.“ <https://www.c-span.org/video/?518097-2/russian-president-putin-recognizes-independence-donetsk-luhansk-ukraines-donbas-region>.

Schellewald, Andreas. 2021. „Communicative Forms on TikTok: Perspectives from Digital Ethnography.“ – *International Journal of Communication*, nr 15, 1437–1457. <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/16414>.

Shifman, Limor. 2014. *Memes in Digital Culture*. Cambridge: MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/9429.001.0001>.

Shulska, Nataliia, Nataliia Kostusiak, Oksana Zubach, Vasil Pakholok, Nataliia Bukina, Iryna Kevliuk ja Marta Hammoor. 2023. „Unofficial Nominations of Modern Political Discourse in the Media: Intercultural Aspect.“ – *Ad Alta* 13 (1): 115–122.

Zhuravleva, Victoria ja Ivan Kurilla. 2009. „Predislovie.“ – *Rossija i SShA na stranichah uchebnikov: opyt vzajmnyh reprezentacijah*, toimetanud Victoria Zhuravleva ja Ivan Kurilla, 5–10. Volgograd: Izdatel'stvo Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. = Журавлева, В. И., И. И. Курилла. 2009. „Предисловие.“ – *Россия и США на страницах учебников: опыт взаимных репрезентациях*, 5–10. Волгоград: Издательство Волгоградского государственного университета.

Zmuida, Eugenijus. 2022. „Lietuvių atminties kultūra: įsivaizduojamos bendruomenės ir atminties karai.“ [Lithuanian Memory Culture: Imagined Communities and Memory Wars.] – *Lituanistica*, nr 68, 19–32. <https://doi.org/10.6001/lituanistica.v68i1.4686>.

Tsakona, Villy. 2020. „Scrutinising Intertextuality in Humour: Moving Beyond Cultural Literacy and Towards Critical Literacy.“ – *European Journal of Humour Research* 8 (3): 40–59. <https://doi.org/10.7592/EJHR2020.8.3.Tsakona2>.

Tynyanov, Yuriy. (1919/21) 1977. „Dostoevskij i Gogol' (k teorii parodii).“ – *Pojetika. Istorija literatury. Kino*, 198–226. Moskva: Nauka. = Тынянов, Ю. Н. 1977 [1919/21]. „Достоевский и Гоголь (к теории пародии).“ – *Поэтика. История литературы. Кино*, 198–226. Москва: Наука.

Urman, Aleksandra ja Mykola Makhortykh. 2022. „My War Is Your Special Operation: Engagement with Pro- and Anti-regime Framing of the War in Ukraine on Russian Social Media.“ – *OSF Preprints*. <https://doi.org/10.31219/osf.io/67snk>.

Van Nieuwenhuysse, Karel. (2022). „Teaching History as an Interpretation, by Using Textbooks in a Diachronic Perspective: The Research Case of the Representation of the Belgian-Congolese Colonial Past.“ – *Annals of Social Studies Education Research for Teachers* 3 (2): 25–36. <https://doi.org/10.29173/assert42>.

Wiggins, Bradley E. 2014. „How the Russia-Ukraine crisis became a magnet for memes.“ – *The Conversation*, 22. september. <https://theconversation.com/how-the-russia-ukraine-crisis-became-a-magnet-for-memes-31199>.

———. 2016. „Crimea River: Directionality in Memes from the Russia–Ukraine Conflict.“ – *International Journal of Communication*, nr 10, 451–485.

———. 2019. *The Discursive Power of Memes in Digital Culture: Ideology, Semiotics, and Intertextuality*. New York; London: Routledge.

Östling, Johan. 2008. „Swedish Narratives of the Second World War: A European Perspective.“ – *Contemporary European History* 17 (2): 197–211. <https://doi:10.1017/S0960777308004372>.

Sergei Troitskiy – PhD, külalisteadur Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas. Tema peamised uurimissuunad on huumor, kultuuriline kõrvalejätetus ja piirialad, ning trauma- ja mälu-uuringud.

E-post: sergei.troitskii[at]folklore.ee

Guillem Castañar – PhD, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi teadur. Tema uurimistöo fookuses on etniline huumor ning digitaalse huumori multimodaalne uurimine avalikus sfääris.

E-post: gcastanar[at]gmail.com

Liisi Laineste – PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhtivteadur. Ta uurib rahvanalja ja selle avaldumisvorme internetis, aga ka etnilist ja visuaalset (kari- katuure, meeme) huumorit, digitaalset folkloori ja veebikommunikatsiooni üldisemalt folkloristlikust, lingvistilisest, psühholoogilist, sotsioloogilist ning kommunikatsiooni- uuringute perspektiivist.

E-post: liisi.laineste[at]folklore.ee

Anastasiya Fiadotava – PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas vanem- teadur. Tema akadeemilisse huvivälja kuuluvad perekommunikatsioon, huumori levik sotsiaal- ja põhivoolu meedias ning aktuaalsete sotsiaalsete ja poliitiliste probleemide kajastus huumoris.

E-post: anastasiya.fiadotava[at]folklore.ee

“Putler kaput”: Historical Memes About the Russian War in Ukraine

Sergei Troitskii, Guillem Castañar, Liisi Laineste, Anastasiya Fiadotava

Keywords: historical memes, historical motifs, legitimisation, memory, WWII, war in Ukraine

On 24 February 2022, Russia started the full-scale war in Ukraine. It provoked a lot of parallels with earlier conflicts in the vernacular reactions. There was an abundance of serious and humorous reactions and comments on the war, and the creation and dissemination of memes soared. Some of these used historical motives to underline the stance and message of the utterance. Historical memes are widely spread cultural units that explicitly relate to a particular historical event or personality. They are linked to memory practices that strengthen or help to propagate the meme. Historical memes reanimate the past with the help of historical artefacts (such as photos and videos), to adapt the memories of the past to the circumstances of the present. In times of war, or in any other conflict context, memoricity plays a significant role in narratives related to collective security and evokes affective responses by re-activating feelings associated with past experiences. Historical memes accentuate the emotional and intertextual load by tying contemporary commentary to emotionally charged historical and cultural motifs such as visual and/or verbal references to historical events, characters, catch phrases, etc. They function as shortcuts to basic categorisations of “us” and “them”, friends and enemies.

Our aim is to analyse how historical motives contribute to the meaning-making in memes: which historical memes are commonly used in the context of the Russia–Ukraine conflict from 2014, which recurrent motifs transpire in the data, and what the relationship between the historical references and stance of the memes is.

Memes offered a vernacular viewpoint on this conflict already since the illegal annexation of Crimea by Russia in 2014, and have been actively used throughout the years up to the ongoing military invasion. Some of the memes referred to (pre) historical events, but most of the references resort to the history of 20th century. The motif of WWII was the most prevalent historical reference in memes on the 2022 Russian invasion of Ukraine that circulated in Ukraine, Russia and Belarus. While the references to ancient and mediaeval times are generally used to create a certain distance to the 2022 war and place its events and participants in a completely different context, references to the Russian Empire and WWII often draw direct parallels between historical and the contemporary events.

The instrumentalist approach to history that is consciously employed by the state can also function on a vernacular level by employing and recognising certain historical references in memes. The results show that historical memes can offer a way of legitimising contemporary events through history. The current actions and political decisions acquire firmness and justification if they are linked to historical events and actors that everyone remembers from school. They also contribute to establishing superiority over enemies, as the audiences find proof in their reasoning when they compare the past with the present. Memes ridicule or praise the people involved with the help of intertextuality pointing at well-known historical personae like Hitler, Goebbels or Stalin. In doing that, memes with historical references seem to demand a more nuanced cultural literacy, while other memes simply depend on the more basic shared cultural background of their creators and audiences to be understood and spread. Approaching historical memes from this angle, we can reveal the workings of intertextuality and their

role in different kinds of memes, given that previous research has shown that not all the references and allusions need to be understood to find a meme funny.

Sergey Troitskiy – PhD, a Visiting Researcher at the Department of Folkloristics of the Estonian Literary Museum. His main research areas are humour studies, theory of cultural exclusion and frontier zones, trauma, and memory studies.

E-mail: sergei.troitskii[at]folklore.ee

Guillem Castañar – PhD, a Research Fellow at the Institute of Cultural Research of the University of Tartu. His research interests are related to ethnic humour and the multimodal analysis of digital humour and its role in the public sphere.

E-mail: gcastanar[at]gmail.com

Liisi Laineste – PhD, a Research professor at the Department of Folkloristics of the Estonian Literary Museum. Her main research pertains to folk humor and its online manifestations, ethnic humor, visual forms of humor (e.g., caricatures and memes), digital folklore, and online communication, many of which represent an interdisciplinary angle and combine folkloristics with linguistics, psychology, sociology, and communication studies.

E-mail: liisi.laineste[at]folklore.ee

Anastasiya Fiadotava – PhD, a Senior Research Fellow at the Department of Folkloristics of the Estonian Literary Museum, Tartu. Her fields of interest include the use of humour in family communication, the spread of jokes and memes in social and mainstream media, and the reflections of current political and social issues in humour.

E-mail: anastasiya.fiadotava[at]folklore.ee

„Looduse universaal-biblioteek“: raamatusarja juhtumiuuring

Piret Pärigma

Teesid: Artiklis on vaatluse all kirjastuse Loodus (1920–1940) raamatusari „Looduse universaal-biblioteek“ (1927–1931), mida võib lugeda esimeseks järjepidevalt ilmunud täiskasvanutele mõeldud tõlkekirjanduse sarjaks Eesti Vabariigis. Tuginedes arhiivi- ja ajakirjanduslikule materjalile, kirjastuse Loodus kirjastatud väljaannetele ning kaasaegsete mälestustele, püüan rekonstrueerida sarja tervikloo ning mõtestada selle rolli kirjastuse Loodus arengus ja Eesti tõlkeloos. Selleks annan lühikese ülevaate kirjastusest Loodus ja tema tegevustest ilukirjanduse väljaandmise kontekstis Eestis, avan sarjale seatud ootuseid ja müügistrateegiat, analüüsin sarjas ilmunut, tutvustan ilmunud tõlgetega seotud isikuid ja poleemikat. Huvitava pilgu lugejaskonnale ja selle arvamusele sarjast ning kirjandusest üldisemalt lubavad heita sarja algusaastatel ilmunud ankeetküsitluse analüüsid.

Võtmesõnad: kirjastus Loodus, LUB, 1927–1931, raamatusarjad, ilukirjanduse väljaandmine, ilukirjanduse tõlked

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24141>

Sissejuhatus

Eesti Vabariigi loomine 1918. aastal tõi muuhulgas kaasa suured muutused kultuuri- ja keelemaastikul. Kiire arengu taganttõukajaks kirjandus- ja kirjastusturul sai eesti keele sätestamine riigikeelena¹ ning sellega seoses emakeelse hariduse nõue ja kirjavara vajadus. Just tühimik koolikirjanduses oli ka kirjastuse Loodus asutamise peamiseks ajendiks. Algselt vaid õppekirjandusele keskendunud kirjastusest kasvas aga välja maailmasõdade vahelise perioodi Eesti Vabariigi suurim ja edukaim kirjastus. Kirjastuse esimeseks sammuks täiskasvanutele suunatud ilukirjanduse tõlgete turule sisenemisel sai 1927. aasta viimasel päeval ilmunud alustanud tõlkesari „Looduse universaal-biblioteek“ (LUB).

Kuigi valminud on Looduse väljaannete bibliograafia (Annus 2010) ning avaldatud on mõningaid käsitlusi kirjastusest ja selle juhust Hans Männikust (nt Tarik 2010; Talvik ja Kangur 2015), ei ole kõikehõlmavat ülevaadet kirjastuse, selle töötajate ega sarjade kohta ilmunud. Ka käesolev artikkel käsitleb vaid väikest seni uurimata osa kirjastuse Loodus tegevusest, selle esimest ilukirjanduslikku sarja LUB. See aspekt ei ava meile

1 Asjaajamise ametliku keelena leiab eesti keel esmakordselt märkimist novembris 1918 Ajutise Valitsuse määrusega, riigikeeleks sai 4. juunil 1919 Asutava Kogu korraga ning põhiseadusega sätestati riigikeele staatus 1920. aastal (Tomusk 2019).

mitte ainult ühe sarja väljaandmisega seotud üksikasju, vaid pakub ka üldisemat infot kultuuri-, kirjandus- ja tõlkevälja kohta 1920.–30. aastate vahetusel.

Kirjastus Loodus Eesti raamatuturul

Kirjastusühisuse Loodus registreerimise palve esitati Tartu-Võru Rahukogule 26. augustil 1920 ning sellele on alla kirjutanud Hans Männik, Jaan Rumma, Aleksander Audova, Artur Bach, Gustav Wilberg (hiljem Vilbaste), Johannes Piiper ja Johannes-Woldemar Weski (Siseministeerium 1920–1923, 1) – kõik asutajad olid kas Tartu Ülikooli tudengid või vilistlased ning tegutsemas või tegutsenud õpetajana. Asutajad olid kindlad, et Loodus peab kirjastama ainult loodusteadusse ja selle abidistsipliini-desse puutuvaid teoseid (Männik 1931, 238). 1922. a lõpus esitati Kaubandus-tööstus-ministeeriumile palve kirjastustegevuse jätkamiseks osauhisusena ning põhikirja lisandusid loodusteaduse abiteadustesse puutuvad tööd, ajakirjade ja ajalehtede väljaandmine ja teadusliku, eeskätt kodumaa uurimisse puutuvate kirjutiste toimetamine (Majandusministeerium 1922–1939, 1–2). Ilukirjanduslike teoste väljaandmise plaani siis veel ei olnud ning kuigi algupäraste ilukirjanduslike teoste järjepideva väljaandmisega tehti algust juba 1926. aastal (veelgi varem oli ilmunud paar luulekogu ning üksikud loodustemaalised tõlkeraamatud lastele), leiab vastav eesmärk põhikirjas fikseerimist alles 1938. aastal (samas, 69).

Kirjastuse juhiks sai tollane zooloogiastudent Hans Männik (1893–?). Tema ärivaist ning kirjastuse edu õpperaamatute kirjastamisel, samuti majandusraskuste tõttu muutunud kirjastamis- ja raamatuturg aitasid kaasa Looduse repertuaari laienemisele ja kirjastuse arenemisele suurimaks ja edukaimaks kirjastuseks Eestis. Männik (1931, 238–239) on ise Looduse alg- ning arenemispäevi võrrelnud kündmata mulda sattunud seemnekese idanemiskäiguga, millest ajapikku kujunes „viljaküllane nurm“. „Eriti ulatusrikka tegevuse“ perioodina nimetab ta aastaid 1925–1931, mil kirjastati eri valdkondade õppe- ja teaduslikke käsiraamatuid, anti välja ilukirjanduslikke tõlkesarju „Looduse universaal-biblioteek“ ja „Looduse kroonine romaan“, algatati romaanivõistlus ja hakati avaldama selle võidutöid, tehti eeltöid „Eesti entsüklopeedia“ vihkude väljaandmiseks ning täideti noorsookirjanduse alal valitsev tühimik „Looduse kuldraamatu“ sarjaga. Oma tegevusaja jooksul 1920–1940 ilmus kirjastuselt üle 2000 raamatu (Möldre 2012a, 30), millest ligi 500 nimetust kuulusid tõlkelise ilu- ja laste- ning noorsookirjanduse valdkonda.²

Looduse ja Männiku tegevuse mastaapsus ja mõju (tõlke)kirjanduse väljaandmisele Eestis vääriskid eraldi uurimistööd, käesolevas artiklis keskendun aga vaid sarjale „Looduse universaal-biblioteek“.

2 Andmed põhinevad Eesti Rahvusraamatukogust saadud ilukirjanduslike tõlgete väljavõtul aastatest 1918–1940.

LUBi olulisus tõlkekirjanduse väljaandmise kontekstis Eestis

Kui 1920. aastate algul oli tõlkeilukirjanduse väljaandmine Eestis väiksearvuline ja 1920. aastal ilmus 68 nimetust, siis 1927. a ilmus juba 110 ning 1928. a 142 nimetust (Möldre 2012b, 96). Aastatel 1930–1934 järgnes tõusule aga ülemaailmsest majanduskriisist tingitud langus: nt 1932. a 84 nimetust (samas). Aastast 1918 kuni 1940. aastate I pooleni ilmus ilukirjanduse tõlkeid 29 keelest, kokku 2337 nimetust (Möldre 2012a, 36).

Arvestamata näidendite väljaandmisele spetsialiseerunud kirjastusi, võib öelda, et tõlkelist ilukirjandust andsid Eestis välja ligikaudu 20 püsivat kirjastust, arvestatavamad neist Loodus, Eesti Kirjanduse Selts, Noor-Eesti, Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, Varrak (hilisem Varak), Valik. Vaadeldud perioodi iseloomustab ka tõlgete koondamine sarjadesse, mille seas leidub väga erineva sisu ja tasemega valikuid (Möldre 2012a, 35). Ka Loodusel ilmus 90% ilukirjandusest eri sihtrühmadele suunatud sarjades (samas, 30), neist esimeseks oli „Looduse universaal-biblioteek“. Näiteks 1928. a Eestis väljaantud tõlkeilukirjandusest ligi neljandik (33 nimetust) ilmus LUBis, kui aga vaadata kogu LUBi ilmumise perioodi (1927–1931), ei olnud Loodusele enam ilukirjanduslike tõlkeoste turul vastast, neilt ilmus u 30% nimetuste koguarvust.

LUB oli ühtlasi esimene püsiv ja kindlama ilmega rahvaraamatute sari Eestis ning sellisena eeskujuks Loomingu Raamatukogu asutamisele 1957. aastal (Kaints 1992; Hiedel [1995] 2006, 163). Sarju oli Eestis ilmunud ka enne LUBi, kuid nende numbrid ilmusid tihti ebaregulaarselt, andmed lähtekeele ja tõlkija kohta olid puudulikud ning kvaliteet kõikum. Raamatu- ja kirjandusteadlane Paul Ambur (kuni 1936. a Hamburg) on varasemate rahvaraamatusarjadena toonud esile mitmesugused „Eesti jututoojad“, Laakmanni „Meelejahutaja“ (artiklis nimetatud kui „Eesti Biblioteek Meelelahutaja“), „Eesti Rahva-Biblioteegi“ (54 numbrit aastatel 1880–1888, väljaandja Schnakenburg), 20. sajandi algul ilmunud ajalehtede tasuta kaasanded ning „Noor-Eesti“ rahvaraamatud (kolm originaal- ja neli tõlketest 1913–1915), sarjad kirjastustelt Odamees (10 raamatut rahvaraamatu sarjas 1918–1924) ja Elu (27 nimetust lugemisvara sarjas 1926–1930). 1927.–1928. a püüdsid sinsele turule odavate sarjadega („Uuem kirjandus“ ja „Unioni“ ilukirjanduslik seeria) tungida ka Läti ärimehed (Hamburg 1931).

Lisaks Amburi nimetatutele oleks paslik 20. sajandi sarjadest mainida Eesti Kirjanduse Seltsi Rahvakirjanduse toimkonna väljaandeid (1908–1929, 14 tõlget) ning „Noorsoo kirjavara“ sarja oma allseeriatega („Maailmakirjanduse seeria“ tõlkeseerias (1922–1929) ilmus 29 nimetust ning „Noorsoo jutukirjastiku“ allseerias (1926–1929) 17 nimetust), samuti Johannes Aaviku „Keelilise uuenduse kirjastikku“ (1914–1928, ilukirjanduse tõlkeid 30 nimetust).³

³ Loetletud Eesti territooriumil pikemalt kui ühe aasta ilmunud sarjad, v.a näitekirjandus. Allikad: Ennosaar 1996; Möldre 2023.

LUBile seatud eesmärgid ja ootused

LUBi eesmärki esitletakse lugejale sarja esimese numbri, John Galsworthy „Esimene ja viimane“ (LUB nr 1, 1927) tagakaanel: „tutvustada eesti lugejaskonda välismaade parimate ilukirjanduslikkude uudisteostega“, mida suurem osa lugejaid pole seni saanud lugeda „nii välisraamatu kalliduse kui ka keelte puuduliku tundmise tõttu“. Rõhutatatakse, et „oma odavuse tõttu on LUBi numbrid kättesaadavad isegi kõige kehvemale lugejale“ ning seda, et odava „rahvaraamatu-seeria“ püsijäämine sõltub vaid lugejatest endast.

Pikemalt kirjutatakse LUBist kui uuest odavast raamat-ajakirjast ja selle tellimise tingimustest ajakirja Kirjanduslikke Uudiseid 1928. a märtsi numbris (väljaandja Loodus, toimetaja Männik). Seal tõdetakse, et vaatamata teiste kirjastuste ebaõnnestunud katsetele on Loodusel julgust üliodava hinnaga järjekindlalt ilmuvat moodsa väliskirjanduse raamat-ajakirja välja andma hakata, sest „tõlkekirjanduse soetamise alal on teotsetud seni enamikult vanema ilukirjanduse tõlkimisega, kuid needki on tihti juhuslikult valitud, muukeelseist tõlkeist, suuremalt osalt saksakeelseist, ümber pandud, keelelt konarlikud, täites seega oma ülesannet puudulikult ja ebamääraselt“ (Kirjanduslikke Uudiseid 1928, 1). Artiklis lubatakse, et sarja antakse välja vähemalt kaks aastat ning et selles avaldatakse „enam-vähem kõik tähelepanuosaliseks saanud teosed“:

Selleks on K.o/Ü. „Loodus“ ühendusse astunud tähtsamate välismaa kirjastajatega ja muretseb tõlgeteks teoseid kohe peale nende ilmumist, et meie lugejail ei tuleks aastaid oodata, enne kui avaneb võimalus tööd tõlkes lugeda. Tõlgete korralikkusele paneb K.o/Ü „Loodus“ erilist rõhku, lastes neid teha täiesti asjatundjatel ainult algkeelest, et originaali keeleline ilu ja sisuline külg kuidagi ei kannataks. (Kirjanduslikke Uudiseid 1928, 1)

Sarjale seatud laiemad kultuurilised eesmärgid tulevad esile 16. aprillil 1928. a Vanemuise teatris toimunud K-Ü Looduse kirjandusõhtul lausunud Johannes Aaviku sõnades:

Kui „LUB“ õnnestub, täites need lootused, mis kirjastus temale paneb, siis on „Loodus“ saavutanud mitte üksi teatava isikliku võidu, vaid ka teinud hinnatava teene eesti raamatukultuuri tõstmise alal: ta harjutab inimesi, ka kõige kehvemaid, raamatuid ostma, koguni paljusid niisuguseid, kes muidu kunagi kergesti ei oleks hakanud ise raha välja andma mõne novellikogu või romaani eest. Raamatu odavus on see, mis niisuguseile peab külge pookima selle harjumuse. (Aavik 1928, 2)

„Suurte hulkade lugemisele tõmbamisel“ peeti lisaks odavale üksiknumbrile oluliseks ka väikesekaustalist formaati, mis on sobiv „igalpool tarvitamiseks, näiteks suvel rohelisse sõitmise puhul või jälle raudteevagnis“ (Päewaleht 1928a). LUB mahtuski

muretult palitutaskusse ära: vihiku laiuseks oli 11 cm, kõrguseks 17,5 cm, ning hind oli LUBil soodne, üksiknumber maksis 25 senti, aastane tellimishind 12 krooni.⁴ Räimekilo eest pidi Tartus 1928. a välja käima 32 senti, kilo rukkileiba maksis 21 senti ja liiter piima 13 senti. Palka sai meessoost tööstustööline 1928. a keskmiselt 26–31 senti tunnis, nais-tööline 16–20 senti (Riigi Statistika Keskbüroo 1937, 235, 241–247). Noore ametisse astunud algkooliõpetaja kuutasu oli 90 krooni (Riigi Teataja 1928). Seega oli LUB tõesti odav väljaanne, eriti arvestades sellega, et ilukirjanduslike teoste hinnad kõikusid Eestis tavaliselt 2–5 krooni piirides, odavamad väljaanded maksid 50 senti kuni üks kroon (Puksoo 1973, 201).

Odava hinna kõrval mängis olulist rolli ka LUBi levitamistrateegia, mille olulisi maks osaks oli ettetellimise võimalus. Korraldati kampaaniaid, kus aastatellimuse hinna tasunud tellijad said tellimishinna ulatuses valida tasuta raamatuid Looduse nimestikest, tellijate vahel loositi välja tasuta koduseid raamatukogusid⁵ ning korraldati kirjanduslikke õhtuid. Olulist rolli mängisid ka reklaam ajalehtedes ning lai müügi-võrk (väljaannet sai osta ajalehemüüjalt, raamatukauplusest, Eesti Raudteelt, Tartu ja Türi jaamas ka raamatukapist (Kirjastus-osaühisus Loodus 1931–1932). LUBi kasutati oskuslikult ka platvormina teiste Looduse sarjade ja teoste, nt kroonise romaani ja romaanivõistluse auhinnatud romaanide reklaamiks.

Värvati ka nn kaastöölisi-tellimisvastuvõtjaid, kes said 5% tellijatelt kasseeritud summadest, omal valikul Looduse raamatuid etteantud nimestikust ja vastavalt tellimuste arvule võimalusi reisipiletite loosimisel osalemiseks; samuti rõhutati nende panuse kultuurilist tähtsust: „[. . .] iga lugejaga, kes võidetud LUB'i ringi, on tehtud samm edasi rahva vaimlises arendamises“ (Looduse Universaal Biblioteegi Talitus 1928, 5–6). Püüti soodustada ka lugemisringide tekkimist ametiasutustes, koolides jm kohtades, tuues üheks koostellimise eeliseks odavama saatekulu (Kirjanduslikke Uudiseid 1928, 2).

LUBis ilmunud teosed

LUB alustas ilmumist 1927. aasta viimasel päeval ning ilmus 1931. a lõpuni. Sarja vastutavaks ja tegevtoimetajaks oli Hans Männik isiklikult. Uus number ilmus alguses igal laupäeval, aastas kokku 52 numbrit. Üksiknumbri maht oli tavaliselt 62–64 lk. Alates 1930. a II kvartalist ilmusid topeltnumbrid kaks korda kuus ja vahel isegi kolmik- ja neliknumbrid.

4 1931. a ehk numbrist 157–158 oli aastaseks tellimishinnaks 5 krooni.

5 Kui aastatellijad said vabalt valida raamatuid nimestikust, mis sisaldas üle 125 ilu- ja populaarkirjandusliku teose, siis tellijate vahel loositavate raamatukogude sisu pole Kirjanduslikes Uudistes avatud ei reklaamis (nt nr 38, lk 3) ega loosimistulemuste juures (nt nr 40, lk 2).

Kokku ilmus sarjas 109 teost 180 numbris, neist viis Eesti autoritelt (Johann Sepp, Artur Adson, Bernhard Linde, Richard Janno, Betti Alver). Tõlketeoseid ilmus LUBis 80 autorilt, tõlgituna 11 keelest (vt tabel).

Tabel. Sarjas ilmunud nimetuste ning autorite jaotus lähtekeele ja -kirjanduse alusel ning lähtekeelest/-kirjandusest tõlkinud tõlkijate arv⁶

Lähtekeel ja -kirjandus	Nimetuste arv	Autoreid	Tõlkijate arv lähtekeelest/-kirjandusest
inglise	31	20	16
ameerika	9	3	3
briti (sh šoti ja walesi)	19	14	12
iiri	1	1	1
india	1	1	1
kanada	1	1	1
saksa	16	13	9
austria	3	3	2
baltisaksa	2	2	2
saksa	10	7	6
šveitsi	1	1	1
prantsuse	17	15	10
vene	13	9	5
ungari	7	5	1
rootsi	5	5	3
soome	5	4	4 (2) ⁷
läti	4	4	3
norra	2	2	2
tšehhi	2	2	1
poola	1	1	1

Mainimist väärib, et inglise keel kujunes 1920. aastate teisest poolest alates sõdadevahelise perioodi juhtivaks lähtekeeleks, seda just ajaviitekirjanduse tõlkimise kasvu mõjul: kui 1927. a anti välja 19 nimetust, mille lähtekeeleks inglise keel, siis järgmisel aastal juba 31 nimetust (Möldre 2012b, 95–96), kusjuures 10 neist LUBis. Järgnes saksa

6 Jaotusest on välja jäetud LUB nr 15 „Muinasseiklusi: rahvamuinasjutte mitmesuguste muinasjutukogude järel“, kuna väljaandel pole märgitud ei lähtekeelt ega tõlkijat, ning Eesti algupärased teosed.

7 Tõlkijanimedid 4, isikuid nende taga 2.

keel, prantsuse ja vene keelest tõlgiti juba üle kahe korra vähem kui saksa keelest, neile omakorda järgnesid soome keel ja skandinaavia keeled (Möldre 2012a, 36).

LUBis avaldati nii autoreid, kes olid Eesti lugejaile juba tuntud, nt Arthur Conan Doyle, August Strindberg, Henrik Ibsen, Anatole France, Guy de Maupassant, Émile Zola, H. G. Wells, Rudyard Kipling, Nikolai Gogol, Bernard Shaw jt, kui ka täiesti uusi nimesid siinsel kirjandusturul: Aldous Huxley, Aleksandr Grin, Aleksandr Jakovlev, Berta Ruck, D. H. Lawrence, David Garnett, George Sand, Gustaf af Geijerstam, Hilja Valtonen, Ilja Ehrenburg, Jaroslav Hašek, Joseph Conrad, Lajos Zilahy, Lowell Thomas, Ricarda Huch, Stefan Zweig, Walter Flex. Autoreid, kelle ainsaks eestinduseks on jäänudki tema LUBis avaldatud teos, on 13, nt Jules Barbey d'Aureville („Önn roimas“), Marcel Prévost („Julienne'i abielu“), Dezső Szabó („Muinaslood naervast inimesest“), Rudolf G. Binding („Surematus“), Per Hallström („Okasroosike“).

11 sarjas avaldatud autorit on pälvinud Nobeli kirjanduspreemia (Anatole France, John Galsworthy, Knut Hamsun, Verner von Heidenstam, Hermann Hesse, Rudyard Kipling, Selma Lagerlöf, Władysław Reymont, Bernard Shaw, Frans Eemil Sillanpää, Rabindranath Tagore), seitse neist olid juba tõlketee avaldamise ajal laureaadid. 1939. a Nobeli preemia pälvinud Sillanpää pidas ise oma parimaks ja armsaimaks teoseks lühiromaani „Hiltu ja Ragnar“ (Uus Eesti 1939), mille tõlge ilmus LUBi sarja kolmanda teosena.

Kui alguses kinnitati, et sarjas avaldatakse vaid värskemaid kirjandust, siis 1928. aasta lõpus enam teoste uudsust ei rõhutata. Päewalehes (1928b) ilmunud artiklis toonitatakse, et LUB pakub väärtuslikku, aga „mõnusat valikut“ maailmakirjandusest. Kindlasti mõjutas seda valikut Eesti liitumine Berni kirjandus- ja kunstiteoste kaitse konventsiooniga 1927. aastal, mis nõudis tõlkeloa hankimist ja autoritele tasumist (Möldre 2012a, 36). Vaatamata sellele püüti siiski avaldada eelkõige uuemat kirjandust: u kaks kolmandikku sarjas ilmunud teostes olid lähtekeeles esmakordselt ilmunud 20. sajandil (sh u neljandik 1920. aastatel), neljandik teostest 19. sajandi teisel poolel ning seitse 19. sajandi esimesel poolel. Eraldi väärib märkimist V. J. Gregri⁸ „Latvia kuningas“, mis ilmus Karl Abeni tõlkes originaalteosega samal aastal (1928). Valtoneni „Ära hõiska enne õhtut“, Thomasi „Merikurat“ ning Zsigmond Móriczi „Härras-mürgel“ ilmusid LUBis kaks aastat peale lähtekeelse teose ilmumist.

Mõningad sarjas avaldatud teosed olid aga eraldiseisva raamatuna või ajakirjanduse joonealusena eesti keeles juba ilmunud. Kui Andrievs Niedra „Nälg ja armastus“ (LUB nr 32, tlk Mart Pukits) ja Louis Bousсенardi „10 000 aastat jääs“ (LUB nr 26, tlk Olaf Rood) ilmusid LUBis redigeeritud tõlkes, siis teised tuvastada õnnestunud varem ilmunud teosed (kokku kaheksa nimetust) said LUBi jaoks uue tõlke. Miks avaldati sarjas

8 Pseudonüümi taha peitusid läti autorid Valdis Grēviņš ja Jānis Grīns.

juba varem eestindatud töid, saab vaid oletada. Põhjuseks võis olla autori või teose populaarsus, varasema tõlke puudulikkus või kulude optimeerimine tõlke taaskasutamise abil. Kindlasti mõjutasid valikut ka sarja tihe ilmumisgraafik, tõlkijad ja nende soovitud. Looduse ärijuhi ja tõlkija Jaan Kangilaski kiri literaat-tudengile August Palmile 1929. aastast lubab oletada, et tõlkijatel oli sarjas ilmuvate teoste valikul arvestatav mõju. Kirjas annab Kangilaski Palmile nõu: „Tõlge Lubile võiks olla muidugi ka humoristlik, veste laadiline, nagu kirjutad, ja kui ühest ei piisa, siis võiks ka paar tükki sobida ühte LUBi numbrisse“ (Kangilaski 1921–1929, 15).⁹

Tõlkijatest ja tõlgetest

Sarjas ilmus tõlkeid 45 tõlkijalt.¹⁰ Tõlkija ja tõlke andmed on raamatus üldjuhul ammendavalt välja toodud. Esimeses 13 LUBi numbris on tõlkija nimi esitatud tiitellehel pöördel, järgnevatel tiitellehel. Üldjuhul on raamatus esitatud info ka lähtekeele kohta.

Kuigi LUBi tutvustustes lubatakse, et „tööd on ümber pandud algupärasest keelest isikute poolt, kelle nimed pole meie kirjandusalal tundmatud“ (Päewaleht 1928a), ilmneb lähemal vaatlusel, et nii see siiski alati ei olnud. LUBi ilmutamissageduse tõttu vajab kirjastus pidevalt uusi tõlkeid ning ei saanud seetõttu alati tõlkijaid valida, vaid pidi vastu võtma ka juba tõlgitud teoste käsikirju ning pakkuma tõlketegevusega alustamise võimalust või ajutist tegelemist mitmetele huvilistele. Kuid see ei tähendanud, et tõlked kontrollimatult trükki saadeti – kõik käsikirjad läbisid kirjastuse kontrolli ja korrektuuri.

Mitmetele tõlkijatele sai LUB esimeseks proovikiviks (nt Aleksander Känd, Anna Mägi, Marta Viidalepp). Jaan Kangilaski ja Adelaide Lemberg olid enne avaldanud vaid ühe tõlke. LUBis ilmusid esimesed ilukirjandustõlked ka Looduse romaanivõistluse laureaadidelt, kirjanikelt Leo Anveltilt ning Rudolf Sirgelt. Hilisemad kirjandusteadlased ja tõlkijad Aleksander Aspel ning Alfred Kurlents alustasid õpingute kõrvalt tõlkijategevust samuti just LUBis 1929 a. Kokku ilmus LUBis Kurlentsilt viis, Aspelilt kolm tõlget. Alfred Suik, hilisem võõrleegionär, tegi oma esimesed tõlked LUBile 1928. a, mil LUBi juures oli lühikest aega ametis kirjandusteadlane Daniel Palgi, Suigi koolivend Räpinast.

Nagu lubatud, ilmus sarjas tõlkeid aga ka juba tuntud nimedelt, nt Ants Oras, Artur Adson, Marta Sillaots, Bernhard Linde, Otto Treu ning kirjastuses Elu mitmeid tõlkeid avaldanud August Herms. Tarzani lugude tõlkijana võis lugejatele tuttavaks nimeks olla

9 Ühtegi Palmi tõlget LUBi sarjas siiski ei ilmunud.

10 Eri tõlkijanimedid 47, aga nt soome keelest ilmus tõlkeid nelja nime alt, mille taga kaks isikut (J. Pöld ja A Karuste = Irene Tammekand; Aleksander Rahkama = Helmut Pürkop). Varjunimesid võis esineda veelgi, nende avamine ei mahu aga selle artikli raamidesse.

Linda Luiga (abielus Bakis). Lätikeelsete näitemängude tõlkijana oli aktiivselt tegutsenud Mart Pukits ning Ella Treffner oli varem tõlkinud Loodusele mitmeid loomajutte. Kirjanduse ja ajakirjanduse alalt olid tuntud nimed Albert Kivikas ja Georg Eduard Luiga.

Säilinud on kaks LUBi tõlkijatega sõlmitud lepingut. Artur Adsonilt ostis kirjastus Gogoli „Taras Bulba“ tõlke-käsikirja täieliku autoriõiguse 1927. a 25 000 marga eest (Kirjastus-osaühisus Loodus 1924–1936, 13) ning Mihkel Reimanilt Shaw' teose „Heartbreak House“ tõlke 8000 marga eest (Kirjastus-osaühisus Loodus 1924–1940, 13). Kuigi „Taras Bulba“ on küll mõnevõrra mahukam (124 lk) kui „Südamemurdumise maja“ (94 lk), võib tasu erinevuse põhjuseks olla pigem Adsoni tuntus ja professionaalsus või fakt, et tõlge oli saavutanud Albert Org'i ja Eesti Kirjanikkude Liidu korraldatud maailmakirjanduse tõlgete võistlusel kõrge koha. Taaskord saab LUBi tõlkijatele makstud tasudest aimu Looduse 1931. a arveraamatutest. Numbrite 157–180 tõlkijate tasud ulatusid 60 kroonist 120 kroonini,¹¹ keskmiseks tasuks topeltnumbri eest 86 krooni (Kirjastus-osaühisus Loodus 1931–1932). See teeb reatasuks umbes 2–3 senti, mis paistab olevat selle aja tõlketuru keskmine.¹² Lähtekeel ei tundu tõlkehonoraris erilist rolli märkivat, sest nt prantsuse keelest tõlkijale on makstud tasu nii 100, 75 kui ka 60 krooni. Samuti ei tundu tasu sõltuvat kogemusest, pigem konkreetsest tõlkijast (võimalik, et tema läbirääkimis- oskustest) või teosest.

Sarja tõlkeid toimetas valdavalt Looduse keeleteoimetaja (tollase ametinimetusega korrektor) Helmut Pürkop, kelle kohta on kirjutatud, et „arvatavasti ei ole keegi teine korregeerinud rohkem eesti keeli ilmunud raamatuid kui tema“ (V. P. 1974). Teiseks toimetajaks oli tõenäoliselt Helene Purre (snd Bergmann) – seda oletust lubab kinnitada ka pildiallkiri Looduse „Raamatute tutvustajas“ (Puksov 1931, 6): „H. Bergmann. Võrdleb LKRI ja LUBi tõlkeid originaalidega ja viimistleb neid stiililt“.

Siiski sai LUBi tõlgetele osaks kriitika. Palgi sõnul teinud nii „üks kui teine“ etteheiteid, et need olevat ebatäpsed, vägivaldselt lühendatud ja vähese kirjandusliku väärtusega (Palgi 2010, 115). Ka Harald Paukson süüdistas Eesti kirjastusi „barbaarses lihtsustamise ja lühendamise kombes eestindamisel“, tuues ühe näitena välja ka LUBi: „LUB-i sundformaadile on ohverdet paljude (silmapaistvamaist Sand'i ja Ehrenburgi) teoste terviklikkus“ (Paukson 1933a, 1192). 1931. a aprilli Kirjanduslikes Uudistes tunnistab Ambur, et kuigi LUBi ja „Looduse kroonise romaani“ tõlked vastavad üldjuhul „teaduslikkudele nõuetele“, on mõni üksik erand, „kus loetavuse seisukohalt on tehtud

11 1928. aasta rahareformi kursiks oli 100 marka = 1 kroon.

12 Katiliina Gielen (2012, 263–264) on märkinud, et Marta Sillaots sai 1931. a Noor-Eesti kirjastusest Mark Twaini „Huckleberry Finni seiklused“ eest 4 senti rea kohta, Jules Verne'i „Kapteni Granti laste“ tõlke eest aga 3 senti rea kohta. Kirjastus Valik pakkus samal aastal Anna Bergmannile Hans Christian Anderseni jutu tõlkimise eest 2 senti rea kohta (Bergmann 1931, 1).

kärpeid ja moderniseeritud tiitleid“ (Hamburg 1931, 3). Lühendamine ei olnud siinses tõlkepraktikas midagi erakordset, vaid pigem levinud, nt nõudis Noor-Eesti, et Marta Sillaots lühendaks Jules Verne'i „Kapten Granti lapsi“ pikkade kirjelduste arvelt ¼ võrra (Gielen 2012, 264). Pealiskaudsel tutvumisel LUBi käsikirjadega suuremaid toimetajapoolseid väljajätte ei ilmnenud, kuid lühendamine võidi kirjastusega eelnevalt kokku leppida, nii et tõlkekäsikirjades olid kärped juba tehtud. Mahukamaid mahatõmbamisi on siiski näha Linde tõlgitud Švejki seikluste tõlgetes. Väljajätud, mis võivad osalt olla tingitud lugejate tagasisidest (vt ankeetküsitluse ptk lk 208–213), teenivad seal üldjuhul teose kõlbelisemaks muutmise eesmärki, kuid lühendatud on ka värsside tõlkeid ning pikemaid sõjakirjeldusi (Hašek 1928a, 1928b). Paljude eessõnade käsikirjades on kirjastus tõenäoliselt just formaadist tingitud mahupiirangute tõttu siiski kärpeid teinud.

Pauksoni mainitud Sandi („Kuradi mülgas“, LUB nr 41, tlk A. Andur) ja Ehrenburgi („Viis Piipu“, LUB nr 49, tlk Jaan Kangilaski) tõlgete käsikirjadesse pole mahatõmbamisi tehtud (Sand 1928; Ehrenburg 1928). „Kuradi mülka“ eessõnas on lühendamise fakt aga märgitud (vt lähemalt lk 208) ning Ehrenburgi teose puhul peeti kärpimiseks eelkõige fakti, et novellikogu „Тринадцать трубок“ 13 loost avaldati tõlkes ainult viis, nagu näha ka pealkirjast.

LUBis avaldatud tõlkeid kasutas Loodus, enamasti pisut redigeeritud kujul, ka teistes oma sarjades, nt Jack Londoni jutud ilmusid sarjas „Kirjasõna suurmeistrid“, Berta Rucki „Tema ametlik mõrsja“ (LUB 138–141) sarjas „Võluv romaan“ ning Verner von Heidenstami „Karl XII“ (LUB 92 sisaldab teosest nelja juttu) Nobeli laureaaside sarjas tervikuna.

Sarjas ilmunud teoste ees- ja järelsõnad

Ees- või järelsõna leiab 65 LUBi sarjas ilmunud teosel; nende esinemissagedust mõjutas tõenäoliselt sarja formaadist tingitud trükipoognate limiit.¹³ Pikkuselt varieerusid eessõnad poolest mitme leheküljeni. Ligi pooltel eessõnadadel on autoriks märgitud tõlkija, vahel on autor märkimata, vahel keegi kolmas (nt initsiaalid H. B. ja H. P., mis viitavad Helene Purrele – vt ptk „Tõlkijatest ja tõlgetest“). Ees- või järelsõna puudub ka sarja avanumbril ning umbes neljandikul eesti keeles esmakordselt ilmunud autorite teostel. Muuhulgas ei leia saateteksti rahvamuinasjuttude kogumikust „Muinasseiklusi“ (LUB nr 15, tõlkija märkimata), mis lugejatele 1928. aastal kõige vähem meeldis (vt lk 212). Eriilmeliste palade valikupõhimõtteid sisaldav saatetekst oleks sellele kindlasti kasuks tulnud, andes lugejatele võtme teose paremaks mõistmiseks.

13 Kahjuks ei ole säilinud arhiiviallikaid (kirjavahetust tõlkija ja kirjastaja vahel), kus oleks fikseeritud kirjastuse tingimused, sh eessõna või ridade/trükipoognate arvu kohta.

Enamasti on eessõnas esitatud lähteteose autori eludaatumid ning mõned faktid eluloost, tihti tutvustatakse ka tuntumaid teoseid ning suuremaid saavutusi. Peaaegu alati on peatunud autori stiilil, teose temaatikal ning tegelaskujudel. Vahel on eessõnades nimetatud autori juba eesti keeles ilmunud teoseid või varasema eestindamise fakti. Üsna sageli asetatakse autor eessõnas mingisse konteksti või antakse talle hinnang, nt „[Władysław St. Reymont] kuulub omapäralt ja temperamendilt maailmakirjanduse huvitavamate nähete hulka“ (LUB nr 60, 4), või „[Karl Hans] Strobl on [. . .] üks saksa nimekaim fantastiliste, õuduse- ja julmusejuttude autor“ (LUB nr 86, 3). Esineb ka juhte, kus tõlkija teavitab lugejat teose kergemast loomust, nt: „Kuigi ta [Marcel Prévost] töödel puudub mõnikord sügavus ja filosoofiline kaaluvus, siiski on nad huvitavad ja teravmeelsed ajavaimu kajastused“ (LUB nr 115, 3) või „Evimata eriliselt suuri kunstilise väärtusi „Naine ja hüpinknukk“ on heaks näiteks prantsuse paremast ajaviitekirjandusest“ (LUB nr 161–162, 3).

Tõlkimisest tehakse eessõnades vähe juttu. Maupassanti „Nülitud käe“ eessõnas toonitatakse, et novellid on „esitatud ületamatu osavusega ja tõlkes raskesti edasi antava valitud stiiliga“ (LUB nr 56, 2). Linde kirjutab Švejki lugude eessõnas, et „tõlkimisel tuli loobuda esialgsest kavatsusest lasta tarvitada Švejki mõnda eesti keele murra- kut ja peatusin harilikul rahvapärasel kirjakeelel. Geograafilistes nimedes olen kinni pidanud tšehhikeelsest transkriptsioonist“ (LUB nr 5, 5). Kiplingi „India juttude“ eessõnas toonitatakse, et tõlkija on „püüdnud võimalikult lähedalt edasi anda algkeele iseärasusi“ (LUB nr 34, 4).

Kahel korral on eessõnas märgitud, et tõlkes esineb originaaliga võrreldes väljajätte. Juba eelpool mainitud „Kuradi mülka“ eessõnas teavitatakse, et teos ilmub „mõne ebaolulise lühendusega“ (LUB nr 41, 2) ning Shaw' „Südamemurdumise maja“ eessõnast võib lugeda, et ära on jäetud pikk eessõna, „kus autor muu seas selgitab, et teos käsitleb inglise sõjaaegset seltskonda“ (LUB nr 44, 4). Heidenstami „Karl XII“ eessõnas informeeritakse, et teos sisaldab ühtlasemat tervikut moodustavate palade valikut „Karolingide“ kogumikust (LUB nr 92, 2). Seega on (vähemalt mõningatest) väljajätmudest lugejaid avameelselt teavitatud.

Lugejad LUBist – LUBi ankeetküsitlus ja selle analüüsid

Kuna LUB oli Looduse esimene ilukirjanduslik tõlkesari, püüti süsteemselt jälgida turu ootusi ning saada tagasisidet ilmunud numbrite sisu ja tõlgete kohta. Seetõttu ilmus kuni 66./67. numbrini (k.a) lugejate eelistuste väljaselgitamiseks iga numbril lõpus lugejaküsitluse ankeet. Ankeete kasutas Loodus ka romaani- ja võõrkeelsete romaanide tagasiside saamiseks, teistes selleaegsetes väljaannetes/kirjastustes ei ole samalaadset praktikat õnnestunud tuvastada.

Tavapäraselt oli ankeedis vähemalt kaks küsimust (oli ka ühe või viie küsimusega ankeete). Lugejatelt uuriti, milliseid teoseid ja teemasid nad LUBis näha soovivad, millised on olnud lemmikteosed, mis mõjutas LUBi ostma või tellima, kuidas nad suhtuvad keeleuendusliikude vormide sagedasse kasutamisse, mis põhjusel loevad jms. Küsiti ka elukutse, koolihariduse, vanuse, soo, elukoha ning ilukirjandusele kulutatud summade kohta. Ankeedi viimane küsimus soovis peaaegu alati hinnangut konkreetse numbriga sisule ja tõlkele.

Ankeedile vastamise virgutamiseks loosis Loodus lugejate vahel välja reisipileteid, osalemiseks tuli vastatud ankeedid saata LUBi talitusele iga kolme kuu tagant. Kuigi võimalike sihtkohtadena toodi ajakirjanduses mh välja India, Jaapan, Egiptus, Itaalia (Kirjanduslikke Uudiseid 1928, 2), ei õnnestu ankeedivastuste ülevaadete ja loosimistulemustega tutvudes küll tuvastada, et keegi oleks võitnud India- või Jaapani-reisi, pigem jäid sihtkohad Euroopa piiridesse. Põhjuseks võib olla fakt, et pileteid loositi välja proportsionaalselt saabunud ankeetidega.¹⁴ Esimeseks vastuste esitamise tähtpäevaks, 13. aprilliks 1928 laekus Loodusele 2596 komplekti vastatud ankeete (J. K. 1928, 3). Loosimine viidi läbi 15. aprillil kirjanduslikul õhtul Vanemuise teatris, kus lisaks ettekannetele oli kavas ka mitu pilti vahva sõduri Švejki seiklustest Vanemuise truppi esituses (Kaja 1928). Järgmisteks loosimisteks laekunud ankeedivastuste hulk vähenes ning kuna põhjus arvati peituvat faktis, et lugeja ei julge välisriiki reisile minna, hakati lugejatele pakkuma ka „elukinnituse poliise“. See aga ankeedisaatmist ei elavdanud. 16. aprillil 1929 toimus viimane loosimine ning lugejatele anti teada, et kuna „väikese tagasisaadetud ankeetlehtede arvuga ei saa taotella neid sihte, mis alul üles seatud, siis kaotab edaspidi mõtte ankeedi vastamise virgutamiseks välja kuulutatud reisipiletite loosimine“ (LUB nr 68/69, 128).

LUBi tagasisideankeetide vastuste analüüsid ilmusid ajakirjas Kirjanduslikke Uudiseid ning esimeseks loosimiseks saabunud ankeedivastuseid tutvustati ka ajalehtedes (nt Rahva Sõnas). LUBi lugejateks olid ankeetandmete põhjal 79% ulatuses mehed. Kirjanduskriitik Ernst Raudsepp rõhutab Kirjanduslikes Uudistes, et see puudutab eelkõige püsilugejaid, kes kõikidele ankeetlehtedele vastavad. Juhuslike lugejate, üksiknumbritest ostjate ja ankeetlehe mittetagasisaatjate kohta võivat selle põhjal vaid oletusi teha. Ligi pooled (48%) ankeedile vastanud lugejad olid 20–30aastased, 15–20aastaseid oli 12% ja üle 50 aastaseid 3% (Raudsepp 1929, 2). Üle 40 aasta vanuseid meeslugejaid oli lugejate hulgas 15%, samas vanusegrupis naislugejaid aga ainult 1% (A. 1929, 15). Lugejaist 61% olid linnaelanikud. Raudsepa (1929, 2) arvates võis maal luge-

14 Loosimisel osalemiseks pidi kirjastusele saatma ühe komplektina kõigi loosimiste vahelisel perioodil ilmunud LUBi numbrite ankeetlehed, kas osaliselt või täielikult vastatuna. Esimeseks korra ei olnud kirjastus eesmärgi seadnud, järgnevatel loosimisteks oli eesmärgiks seatud 3000 komplekti laekumine.

jaid rohkem olla, „ainult nad ei vasta ankeedile, või vastavad puudulikult“. 1928. a oktoobrikuiseks loosimiseks vastanutest 55% olid vähemalt täieliku keskkooliharidusega (samas), järgmiseks analüüsiks oli selliste vastanute arv tõusnud 70% lugejatest (A. 1929, 15), algharidusega oli 26% lugejaid. Raudsepa analüüsist lähtub, et elukutselt oli lugejaskond kirju, kõige rohkem oli vastajate hulgas ametnikke – 26%, järgnesid õpetajad (15%), õpilased (10%), elukutseta haritlased (10%) ja üliõpilased (7%), oskustöölised (8%), põllumehed (7%), sõjaväelased (5%), lihttöölised (5%), perenaised (4%), kohtunikud ja õigusteadlased (2%), kaupmehed (2%). Raudsepp lisab: „Saja lugeja kohta tuleb veel ligikaudu üks kirjanik, üks insener, üks arst, üks maalikunstnik või näitleja, üks ajakirjanik. Peale nende esinevad veel – riigikogu liige, haridusnõunik, notarid jne“ (Raudsepp 1929, 2). 40% vastanutest olid 1927. aasta sügisest 1928. aasta sügiseni ostnud kirjandust 1000–3000 sendi eest. Ainult LUBi väitis end olevat ostnud 2% lugejatest (samas). Suur osa lugejaist tunnistas, et LUBi ostmist mõjutas reisivõimalus (27%) või üldse reklaam ühes reisivõimalusega (20%), 24% mõjutasid ostma arvustused ja pealkirjad ajalehtedes, 25% autori nimi, 10% soovitusel, 9% raamatu välimus, 9% huvitav pealkiri, 9% raamatu odavus, 5% armastus raamatu vastu üldiselt ning üksikud töid põhjuseks igavuse või Švejki lood (D. P. 1928, 6).

Tagasisideankeetide analüüsides tunnistatakse, et kõiki lugejate soove ja arvamusi pole võimalik arvestada, „sest need on sagedasti hoopis üksteisele risti vastukäivad ja tihti absurdseki“ (J. K. 1928, 3). Ühte ja sama raamatut võis osa lugejaid pidada hurmavaks, teised aga rämpsuks. Näiteks Galsworthy „Esimene ja viimane“ leidis lugejate poolt üldiselt heakskiitu: arvatakse, et „tõlge on päris kena ja samuti ei jäta sisult midagi soovida“ ning „siis võiks „LUB“ ilmakuulsaks minna, kui igakord sarnaseid jutte lugeda saaks“ (samas, 7). Üks lugeja aga kirjutas nõnda: „Kahjuks ei ole seda numbrit ise lugenud. Keeleteadlase Aaviku järele (ütles isiklikult) mõjutavat pessimismi ja enesetapmist“ (samas). „Richard Greenow jantlikku lugu“ peab üks lugeja „kirjanduslike maiasmokkade jaoks“, teine sodiks ja kolmanda arvates võib see viia enesetapuni (samas).

Väga konkreetne küsimus esitati „Švejki seikluste“ avaldamise jätkamise kohta. Ka siin olid arvamused vastakad. 15% ei soovinud Švejki lugude jätkumist, osa pidas seda paberimäärimiseks, osa jäävat neist lugudest lausa haigeks (D. P. 1928, 4). Oli aga ka neid, kellele lood olla tervendavalt mõjunud, nt üks lugeja kirjutas, et „seda lugedes võib haige naeruga terveks saada“ (J. K. 1928, 7) ning teine: „Huvitav mis huvitav! Švejki lugedes kadus mu kange hambavalu üsna ära“ (D. P. 1928, 5). Umbes viiendik lugude ilmumise jätkumise pooldajatest arvasid, et lood võiks ilmuda lühendatult. Lühendada sooviti põhjusel, et „on palju roppust, hakkab liialt venima ja tüütuks minema ning lõpuks võtab liiga palju numbreid oma alla“ (samas). Üks lugeja pani Švejki menu Linde arvele, sest tõlge ületavat originaali (samas). Vihk vihult Švejki seikluste populaarsus

siiski langes, Raudsepa (1929, 7) arvates põhjusel, et „nähtavasti pole siiski sobiv ühe teose liiga pikale venitamine annetekaupa üle terve aasta“. Raudsepp, kelle sulest ilmus LUBi ankeetide kokkuvõte 1929. a märtsis, sõnastab hästi ka põhjuse, miks lugejate vastused on vahel nii vasturääkivad:

Muidugi on kirjanduse väärtuse kohta otsustava häälega kirjanduse-eriteadlased, kuid laiema lugejaskonna ja kunsti- (resp. kirjanduse-) teadlaste arvamused ei kata mitte alati teineteist. On suure kirjandusliku väärtusega teoseid, mis hoolimata väärtusest siiski kohased ei ole säärases kogus avaldamiseks, mis juba oma odava hinna pärast kindel on, et teda loevad kõige mitmesugusema arenemisega lugejatekihid. Õieti raske on leida niisugust keskmist raamatuterepertuaari, mis ühtlasi oleks kunstiliselt kõrge, ja mida loeksid ühtviisi huviga nii küps, arenenud, koolitatud maitsega lugeja kui ka alles kirjandusele võidetav, ettevalmistamatu lugeja. (Raudsepp 1929, 1)

Lugejad soovisid pikemaid jutustusi ja romaane ja nii, et üks teos ilmuks järjekustes numbrites (J. K. 1928, 6), lühemaid jutte pooldas vaid u 23% lugejaist ning enamik lugejaid pooldas näidendite avaldamist. Näiteks Shaw'd kiitsid ka need, kes väitsid, et muidu draamavormis teoseid ei hinda ega loe, kuid üks lugeja arvas: „Säärast rämpsust üldse ei maksaks tõlkida!“ (Raudsepp 1929, 3). Ainult paar lugejat leidsid, et neid rõõmustaksid värsid (samas, 7).

Žanriliselt eelistasid lugejad psühholoogilisi romaane, järgnesid armastusromaanid (1929. a-ks oli nende populaarsus aga langenud), reisikirjeldused, ajaloolised romaanid ja klassikalised teosed (J. K. 1928, 6). Eelistati pigem tuttava keskkonna ja maaelu kujutamist, kuid oli ka neid, kes soovisid just lugeda suurlinna kirevast elust ning skandaalidest ja kriminaalsetest juhtumustest. Elulõbude käsitlemist soovis 46% lugejaist ning 26% ei soovinud LUBis viletsuse kujutamist, üks lugeja põhjendab: „Arvan, et LUBi ostjad on vaesem ja tööliste kiht, et ei oleks soovitatav nende viletsust veel ka kirjanduse kaudu neile meelde tuletada“ (D. P. 1928, 5).

Raudsepp (1929, 2) kirjutab, et suurele hulgale lugejatest (73% vastanuist) meeldib „kirjandus, milles käsitletakse jõulisi tüüpe, kes elus kõigest vaevata jagu saavad (teiste sõnadega, võib-olla heas tähenduses, seiklusjutte ja romaane)“. Lihtsameelseid tüüpe ja lihtsaid olukordi käsitlevaid (külarealistlikke) teoseid loeks 64% vastanuist. Positiivseid tüüpe ja elunähtusi käsitlevaid teoseid eelistas 72%, negatiivseid 48% lugejaist.

Soovidena nimetati tihedamini mitte konkreetseid kirjanikke, vaid pigem teatud rahvuste kirjandust, enamasti vene, saksa, prantsuse, inglise ja skandinaavia kirjandust, kuid leidis ka üksikuid, kes soovisid austraalia või aafrika kirjandust (J. K. 1928, 6).

Soovitavate autoritena esitati aprilliks 1928 üle seitsmesaja nime. Esikohtadel olid Knut Hamsun (562) ja Henrik Ibsen (560), järgnesid Jack London (277), Lev Tolstoi (252), Fjodor Dostojevski (220), Émile Zola (197) (samas). Järgmises ankeetvastuste ana-

lüüsis lisandusid nimekirja veel Rabindranath Tagore, Oscar Wilde, Gabriele D'Annunzio, Guy de Maupassant, August Strindberg, Selma Lagerlöf jt. Soovitavatest teostest olid 1928. a aprillis esikohal Wilde'i „Dorian Gray näopilt“ (77), Ibseni „Peer Gynt“ (64), Tolstoi „Ülestõusmine“ (61), Dostojevski „Roim ja karistus“ (60), Hamsuni „Viktooria“ (57) ja „Paan“ (49) (J. K. 1928, 6). Suvel lisandusid Zola „Söekaevajad“, Tolstoi „Sõda ja rahu“ (D. P. 1928, 4). Oli ka lugejaid, kes soovisid LUBis näha Martin Lutheri teoseid, Karl Marxi „Kapitali“ ja teaduslikke raamatuid (J. K. 1928, 6). Ankeetküsitluses nimetatud 40 populaarsemast autorist 29 kirjaniku töid Loodus ka avaldas – seitsme töid ainult LUBis, 11 kirjanikku leidsid publitseerimist nii LUBis kui teistes Looduse sarjades. 20 konkreetsetest teostest, mida lugejad soovisid sarjas näha, ilmus Looduselt neli, ükski ei ilmunud aga LUBis.

Lugejate arvamus üksikute algupäraste teoste avaldamise kohta LUBis varieerus, oli neid, kes soovisid just eesti kirjanike töid, aga üks lugeja lausa pahandas: „LUBi“ ülesandeks pidi olema tutvustada eesti lugejaskonda välismaade parimate ilukirjanduslike uudisteostega. Aga Teie tahate meelitada ostjaid Joh. Sepa mälestustega ja avaldate sellest ühe osa „LUBis“. Kas see on maailmakirjandus? Ütelge ise, olge head!“ (J. K. 1928, 6).

Tõlgete stiil ja keel leidis enamjaolt heakskiitu (J. K. 1928, 7). 47% vastanutest eelistas tõlgetes lihvitud, peent keelt, ning 37% lihtsat kõnekeelt. Keeleuuduslike vorme pooldas väga suur enamus – 71% (Raudsepp 1929, 2). Ühel lugejal oli aga ka palve: „[. . .] on vähe raske, et on tarvitatud palju võõrsõnu. Kuid ärge jätke sellepärast võõrsõnu tarvitamast! Kirjutage ikka nõnda edasi. Meie kõik tahame neid omandada. Üks palve ainult – lisage võõrsõnadele eestikeelne tähendus juurde“ (J. K. 1928, 6).

1928. a sellist sarjas ilmunud teost, mis oleks kõigile meeldinud, ei leidunudki. Kõige vähem (3%) mittemeeldimisi kogunud teosed olid Vladimir Krõmovi „Dollarite maalt“, Johannes Linnankoski „Karjatüdruk Hilja“ ja Selma Lagerlöfi „Soosauniku tütar“. Ka Krõmovi teised reisikirjeldused, kõik Albert Kivikase tõlkes, meeldisid inimestele väga. Lisaks faktile, et tegemist on „reisude ja reisikirjelduste“ ajajärguga, toob Raudsepp (1929, 6) välja ka tõlkija rolli ning kiidab tõlkeid. Populaarsed olid ka „Švejki seiklused“, Henrik Ibsen, August Strindberg, John Galsworthy, Upton Sinclair (A. 1929, 15; D. P. 1928, 6). 1929. a märtsi lõpuni ilmunud teostest osutusid lugejate lemmikuiks Valtoneni „Ära hõiska enne õhtut!“, Krõmovi „Linn-sfinks“ ning „Harakiri maalt“ (A. 1929, 15).

Kõige vähem meeldis lugejatele LUBis 1928. aastal ilmunud teostest „Muinasseiklusi“ (ei meeldinud 39%-le lugejaist), mittemeeldivuselt järgnesid Huxley „Richard Greenow jantlik lugu“ (33%), Garnetti „Daam rebaseks“ (31%), aga ka algupärane teos „Kenad naised“ Lindelt (23%) (Raudsepp 1929, 6) ja ungari autor Dezsö Szabó (A. 1929, 15). „Muinasseikluste“ mittemeeldimise põhjusena tuuakse välja, et „muinasjutud üldiselt on lugeda lastele ja see vaimutoit pole suure inimese kohane“ (D. P. 1928, 7). Inglise

autorite fantastiliste tööde leige vastuvõtu põhjusena nähakse meie ja inglise vaimulaadi liiga suurt erinevust (J. K. 1928, 7) ning fakti et „fantastilised ja muinasjutulised peletised“ eesti lugejale ei sümpatiseeri (Raudsepp 1929, 6). Raudsepp oletab, et Garnetti teose mittemõistmise üheks põhjuseks võib olla ka „tõlkija [Ants Orase] piinlik täpsus teksti ülekandmises ja ta harjumatult kaine lauseehitis“ (samas).

49% lugejatest ei pidanud välimust teose hindamisel oluliseks, 23% vastasid, et see mõjutab nende arvamust kindlasti (Raudsepp 1929, 6). Soovitati paremaid kaanejoonistusi, tugevamat köidet (samas, 7), kitsamat tekstiveergu, paremat paberit ja mahukamat raamatut (J. K. 1928, 6). Üldiselt oldi aga rahul, nt lugeja Narvast kiidab: „LUB on saanud minule igapäevaseks vajaduseks. Juhusel kui laupäevaks „LUB“ Narva ei jõua, on tunda temast puudust. Formaati väga hea, üldine väljanägemine meeldiv ja omapäraselt silmatorkav. Hind 25 senti ei tundu kallis“ (samas). Ilmumissageduse kohta avaldati arvamust vähe ja vastused olid üksteisest üsna erinevad: sooviti, et LUB ilmuks kord kuus, kord nädalas või suisa iga päev (samas). Mahu osas oli neid, kes soovisid sama hinna juures 128-leheküljelist mahtu, aga Palgi sõnul „paljud vastajad kinnitavadki, et 25 senti juures on nad kuhjaga rahul ja imestavad, et võib pakkuda nii palju“ (D. P. 1928, 5).

ANKEET Nr. 1014

1) Missuguseid teoseid ilmakirjandusest soovite Teie näha „Looduse Universaal-Biblioteegis“?

Auto r _____ Raamatu nimetus _____

2) Missisulise kirjanduse lugemist Teie eelistate?

3) Missuguseid üldisi soovide olete Teie esitada „Looduse Universaal-Biblioteegi“ suhtes?

4) Kuidas hindate Teie „Looduse Univ.-Bibl.“ käesolevas numbris ilmunud teosti sisult ja rõhkelt?

5) Kas soovite reisida? millal?

Henrik Ibsen: Rahva vaenlane.

ANKEET Nr. 1014

(Ankeeti nr. pandakse ära mürtsida ja raamat ühes sellega rihaga alati hoida!)

Lugejaküsitluse ankeet LUBis nr 6–7 (Henrik Ibsen „Rahva vaenlane“, Tartu: Loodus, 1928).

LUBi retseptsioonist ajakirjanduses

Sarja ja üksikute numbrite retsensioone leidub ajakirjanduses vähe, kuid peaaegu iga numbri kohta leiab reklaame ning väga sageli esineb LUBi numbrite tutvustusi ajalehtede uue kirjanduse rubriikides. Järgnevalt toon välja mõned ajakirjanduses läbi aastate ilmunud hinnangud,¹⁵ et aimduks, milline pilt võis ajakirjanduse mõjul sarjast kujuneda selle potentsiaalsel sihtrühmal.¹⁶

Arusaadavatel põhjustel leiab LUB sagedasemat kajastamist 1928. aastal. Wõru Teatajas kirjutab pseudonüümi –puu taha varjunud isik, et väike kirjandus peab paratamatult ammutama lisa võõrsilt (1928a) ning arvustab mõnda sarjas ilmunud teost (1928b; 1928c).

LUBi esimestes numbrites ilmunud teosed leiavad heakskiitu Päewalehes (1928a) ning aprillikuises Kajas tõdetakse, et LUB on saavutanud raamatusõprade poolehoiu. Välimus ületavat välismaa sarnaseid väljaandeid, formaat olla mugav, paber vastupidav, trükk selge ja loetav (H. 1928). Ajalehe Sakala „Kirjandusliku pühadelaua“ artiklis kiidab Richard Viidalepp, et odavad rahvaraamatu seeriad „wõimaldavad waimlikku pühaderõõmu kehvemalegi ostjale“ (Raamatusõber 1928). Õpetaja Jaan Rummo avaldab aga Päewalehe veergudel arvamust, et 60-leheküljeline tõlketeos (Lagerlöfi „Soosauniku tütar“, LUB nr 40, tlk A. Karuste) võib olla palju rohkem väärt kui 600-leheküljeline algupärand (J. R. 1928). Kiidusõnu pälvib ajakirjanduses ka Londoni „Poksija Tom King“ (LUB nr 87, tlk Linda Luiga), mööndusega et „liiasti hellitatud ja peenenenud maitsele“ suudab ta pakkuda vähe (A. K. 1929).

1929. a Kirjanduslike Uudiste kevadnumbris trükitakse ära kristlik-poliitilises nädalalehes Pühapäevaleht ilmunud LUBi esimest aastakäiku hindav artikkel. Arvustaja tunnistab, et esimene aastakäik ilmus korrektselt ja hilinemata, lugemismaterjal oli mitmekesine, ning rõhutab, et odav rahvaraamat on „lugejate kasvataja, raamatusõprade koondaja ning huvitõtja säärase ala vastu kui kirjandus“ (Mod. 1929). Ta tõdeb, et sarjas on esikohal Inglis-Ameerika autorite tööd, kuid see olevat positiivne, sest ingliskeelse kirjandusega tutvumine on saanud meil võimalikuks alles viimasel ajal. Kiitust pälvivad ka tõlked: „Suurem osa tõlkeid on tehtud asjalikult. Nii on dr. A. Oras täie meisterlikkusega edasi andnud A. Huxley ja D. Garnetti raskepärase stiili. Igatahes tundub „Daam rebaseks“ eestikeelne tõlge saksakeelsest paremana“ (samas). Mod. tõdeb, et LUB ei ole keeleliselt kuidagi halvem kui tavalised tõlkeraamatud ning kohati isegi ületavat neid „õigekeelsuse korrektsuse ning täpse sõnastusviisi poolest“ (samas).

15 Kaasatud on artiklid, mis Rahvusraamatukogu digitaalarhiivis sarja, sarjas ilmunud teoseid või autoreid otsides vasteks tulid.

16 Ajaleht oli levinuimaks lugemismaterjaliks ning raamatukoguteadlane Helene Mugasto on toonitanud selle mõju raamatu vastu huvi äratamisel, rõhutades aga seda, et „ametlikul“ kriitikal on sageli väiksem mõju kui objektiivsel informatsioonil ning just mahaarvustatud teos tekitab lugejais huvi (Mugasto 1936).

Joh. Woitk (1930) toob aastaalguse kirjanduslaua analüüsil taas välja raamatu hinna olulisuse ning mainib silmapaistva tõlkena maailmakirjandusest Hamsuni „Tuisupead“ (LUB nr 95–96, tlk J. Järv). Sama aasta jõululauale soovitatakse aga muuhulgas „V. Krõmovi geniaalsete reisikirjade eestikeelsed tõlkeid“ (an. 1930).

1931. a novembris teeb Postimehes Looduse tõlkeilukirjandusest ülevaate Karl August Hindrey, kes tõdeb: „soliidsus, mis tahaks ilmneda kirjanikkude walikul, näitab mõnikord mõrasid ning [. . .] pakkumiswiis reklaami kaudu annab mõnikord liigse äritsemise maigu“, samas tunnistab ta, et LUBi nimestikku lugedes peab konstateerima nimekate kirjanikkude suurt ülekaalu ning mõned kättejuhtuvad „väiksemad väärtused“ ei pea mõjutama otsust kogu toodangu suhtes. Tõlgetes olevat „wahesid ja wõnkumisi“ ning mõni modernitsevat nii, et „süda läägeks võib minna“, ent Oras pälvib tõlkijana vaid kiidusõnu (Hindrey 1931).

1933. a ilmub Postimehes Pauksoni artikkel Eesti kirjanduslikust impordist, kus ta kurdab, et LUBis on kuulsad autorid esindatud vaid siit-sealt nopitud pisiasjadega, ainsaks erandiks reas üksik- ja kaksiknumbrites ilmunud Švejski lood. Ta heidab ka ette kava puudumist tõlgitava valikuks ning püüdu „kirevusele ja teatavale eksootilisusele reklaami huvides“, peatudes taas ka mõningate teoste terviklikkuse sundformaadile ohverdamise teemal (Paukson 1933b). Paukson jätkab:

Pea kõik on olenenud tõlkijaist, kes pakuvad kaupa kirjastusele, tänu neile on ilmunud ka tänapäeval välismail esirinnalist [. . .]. Tekstiliselt on tõlgete kvaliteet mitmekesine, võrreldes endisaegsete tõlgetega vägagi loetav, kuid täiesti usaldatav ja rahuldav ainult keelte ja stiili tundjate töis. (Paukson 1933b)

Sarjas avaldatud teoste ja tõlgete kvaliteeti ja populaarsust näitab ka see, et mitmed LUBi raamatud valiti eri soovitusnimestikesse. 1935. a Eesti raamatuaasta tähistamise raames väljaantud nimestikust (Raamatu-aasta peakomitee 1935, 6), mis pidi olema abiks koduste raamatute soetamisel ning väiksemate avalike raamatukogude täiendamisel, leiab Ibseni „Rahva vaenlase“ (LUB nr 6–7, tlk Georg Eduard Luiga) ja Gogoli „Taras Bulba“ (LUB nr 68–69, tlk Artur Adson). Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi koostatud avalikkudele raamatukogudele soovitatud raamatute nimekirja (Alas 1936 ja 1939) pääses suisa 31 LUBis ilmunud teost.

Müük ja tiraažid

LUBi tellijate arvu ning tiraažide kohta ei ole kahjuks võimalik ammendavat infot esitada, arhiiviallikates on dokumenteeritud vaid numbrite 157/158–179/180 tiraažid – iga number 1850 eksemplari (Kirjastus-osaühisus Loodus 1931–1932). Varasemate tiraažide kohta lubavad oletusi teha mõned artiklid. Näiteks mainib riigikogu liige August Tamman LUBi kirjandusõhtul Pärnus 1928. a juulis raamatuturust ja lugejaskonnast

rääkides LUBi 4000-eksemplarilist tiraaži, toonitades, et kui rahvas kitsendaks kulusid alkoholile ja ostaks rohkem kirjandust, võiks LUB ilmuda lausa iga päev või LUBile lisaks veel mitmeid seesuguseid sarju. Ajalehes Kaja ilmunud LUBi edu käsitlevas artiklis esitatud müüginumbrid jäävad ligikaudu samasse suurusjärku: John Galsworthy „Esimene ja viimane“ – 4535 eksemplari, Aldous Huxley „Richard Greenow jantlik lugu“ – 4514, Frans Eemil Sillanpää „Hildu ja Ragnar“ – 4317, Johannes Linnankoski „Karjatüdruk Hilja“ – 4080, Jaroslav Hašeki „Švejki seiklused“ 1 – 4474, „Švejki seiklused“ 2 – 3819, „Švejki seiklused“ 3 – 3285, Henrik Ibseni „Rahva vaenlane“ – 3694, David Garnetti „Daam rebaseks“ – 3617, François René de Chateaubriand'i „Viimase Abenserraadži seiklused“ – 3449, Otto Julius Bierbaumi „Siugnaine“ – 3315 (H. 1928). Võrdluseks võib välja tuua, et rahvusbibliograafia andmeil oli samal aastal Eesti Kirjanduse Seltsi „Noorsoo kirjavara“ sarjas ilmunud nimetuste tiraažiks 1500–2000 eksemplari.

Vähemalt osa numbrite tiraažid pidid aga olema tunduvalt suuremad ja nende realiseerimisega esines probleeme. Kui Loodus saadab 1931. a augustis haridus- ja sotsiaalministrile kirja, kus teatab, et on teadlik raamatukogude piiratud eelarvest ja väikestest kogudest ning on seetõttu otsustanud kinkida kooliraamatukogudele jagamiseks raamatuid (Haridusministeerium 1931–1933, 1), siis on nimekirjas lisaks õpikutele ka LUBi numbreid (pakutakse kuni numbrini 104), mille eksemplaride arv jääb vahemikku 400–4700 (samas, 4–6). Kuna mitmeid raamatuid pakutakse suuremas arvus, kui on avalikke õppeasutusi, ning mõned raamatud ei ole koolide jaoks kohased, palub ministeerium luba nende jagamiseks ka avalikele raamatukogudele (samas, 12). Loodus vastavat luba ei anna, küll aga on nõus sellega, et raamatud lähevad erakoolide raamatukogudesse (samas, 14). Pakutava kirjanduse sobivus kooliraamatukogude täiendamiseks tõuseb teemaks ka koolide kirjalikes vastustes haridusosakonnale. Näiteks Tartu koolinõunikud kurdavad, et „kahjuks leidub K.Ü. „Looduse“ poolt koolidele annetatud raamatute hulgas selliseid, küll üksikuid, mis kas kirjandusliku väärtuse puudusel või maksvate kõlbluse-normide seisukohalt pole kohased kooliraamatukogudesse“ (samas, 260). Üles on loetud kuus mittesobivat nimetust, kolm neist kuuluvad LUBi sarja: Bernhard Linde algupärane „Kenad naised“ ning kaks tõlketeost, David Garnetti „Daam rebaseks“ ja Viljo Kojo „Päike, kuu ja valge hobune“ (samas). Raamatute vastu tunnevad huvi aga veel ka lastekodud, Lätis asuvad eesti algkoolid, mitmesugused ühingud jt.

LUBi numbreid realiseeriti ka ajalehe Nool ristsõnamõistatuste ja lugejamängude auhindadena. 1932. aastal jagati aga LUBi numbreid ajalehe Lõuna-Eesti tellijatele ning 1933. a Wõru Teataja tellijatele. 1934. a reklaamib Loodus soodushinnaga (ühe numbriga hinnaks 8 senti) LUBide ostmise võimalust. Nimestikust puuduvad vaid viis teost: nr 1, John Galsworthy „Esimene ja viimane“; nr 5, Jaroslav Hašeki „Vahva sõduri Švejki seiklused ilmasõja kestel“; nr 126–129, Guy de Maupassanti „Tugev kui surm“; nr 138–141, Berta

Rucki „Tema ametlik mõrsja“ ja nr 157–158, Ferenc Herczegi „Djurkovitši tütrede“ (Univers. Biblioteek 8 sendi eest 1934), mille tiraažid olid tõenäoliselt selleks ajaks läbi müüdnud. Švejki seiklused puudusid kusjuures juba koolidele jagatavate teoste nimekirjast (Haridusministeerium 1931–1933, 21). 1935. a soodumüügi raames müüakse LUBe juba 5 sendi eest (Odav raamatunädal 1935).

Tõenäoliselt just kahaneva populaarsuse ja müüginumbrite languse tõttu LUB sellisel kujul ilmumise lõpetaski. Kuigi Loodus oli juba varasemalt asunud LUBi 25-sendist novellisarja ümber kujundama 50–75-sendiseks romaanisarjaks, siis 1932. aastal muudeti selle kinnitamiseks ka sarja nimi „Tänapäeva romaaniks“. „Tänapäeva romaan“ oli suunatud juba ainult žanrikirjandusele, pakkudes „vaheldumisi kriminaal- ja armastusromaanide nimekamate maailma kirjanikkude sulest“ (Lõuna-Eesti 1932), kuna sellelaadilise kirjanduse järele olevat lugejate nõudmine elav. Kõik sarja teosed olevat moodsad, „kujutades vaid tänapäeva inimest ja kajastades praegusaja mõttelaadi“ (samal).

Kokkuvõtteks

LUB oli laiale lugejakonnale mõeldud rahvaraamatusari, mille odav hind pidi meelitama raamatuid ostma ka need, kellele raamat polnud varem kättesaadav või kellel lihtsalt puudus raamatute vastu huvi.

LUB täitis kirjastuse seatud eesmärgi – sari tegi välismaise uuema ilukirjandusega tutvumise võimalikuks ka neile, kellel raha nappis ja võõrkeelte oskus oli puudulik. Algselt lubatud vähemalt kahest aastast ilmus sari poole kauem – neli aastat. Selle aja jooksul ilmus sarjas 109 nimetust, millest 104 moodustasid tõlked 67 autorilt tõlgituna 11 keelest 45 tõlkija poolt.

Sarja valikupõhimõtted lähtusid mitmekesisusest – lugejaile pakuti nii vormilt kui sisult eriilmelisi teoseid, tutvustati eri maade kirjandust, pakkudes tunnustatud ja auhinnatud autorite ning mõne juba tuttava teose kõrval ka uusi ja vähem tuntud nimesid, pidades silmas aga ka eesmärgi hoida kulud ja seega numbri hind võimalikult madalal. Formaadist, vahel võib-olla ka toimetaja või tõlkija otsusest tingituna oli raamatute saatesõnaga varustamine üsna juhuslik ning neid leidub umbes kahes kolmandikus nimetustest.

LUBi tõlkijaskond oli kirju. Tõlkijate hulgas oli kirjanikke, keeleteadlasi, nii vilunud, alles alustavaid kui ka juhuslikke tõlkijaid. Sellest tulenesid kindlasti ka erinevused tõlgete kvaliteedis, kuigi need läbisid alati süstemaatilise toimetamise ja võrdluse originaaliga, mis omakorda mõjutas sarja vastukaja. Kuigi ajakirjanduses enamasti kiideti mitmekesisest kirjanduse valikut, algkeelest tõlkimist ning mõningaid tõlkijaid, oli ka neid, kes heitsid kirjastusele ette „ärilist“ lähenemist, millega omakorda olevat kaasas käinud ebatäpsed tõlked ja teoste kärped. Halvustav suhtumine võib olla põhjustatud ka rivaalitsemisest, sest sarjaga kinnitas Loodus oma koha tõlkeilukirjanduse turul.

Võttes arvesse LUBi lugejaküsitluse vastusteid, mille analüüsid annavad meile ainulaadse võimaluse Eesti lugejaskonna, nende maitse, ootuste ja soovide tundmaõppimiseks, vormis kirjastus jooksvalt sarja ümber (ilmuma hakkasid mahukamad topeltnumbrid), avaldas teoseid rahva lemmikkirjanikelt ning kujundas välja teisi sarju (nt 1929. a ilmuma hakanud „Looduse kroonine romaan“). LUBi müüginumbrid ajapikku langesid ning kirjastus hakkas väärtusliku, kuid väikesemahulise maailmakirjanduse asemel välja andma mahukamaid vähem väärtuslikke ja ajaviitelisi tõlketeoseid (nt 1932. a ilmuma hakanud „Tänapäeva romaan“).

„Universaal-biblioteegi“ panust Eesti kirjandusvälja ei tohiks alahinnata. Sarja ilmunahakkamine 1927. aasta lõpus laiendas märgatavalt tõlgitava kirjanduse valikut, mistõttu võib sarjas näha tõlkekirjanduse ja uute autorite tutvustamise vahendit, millega loodi ühtlasi ka mitmele hiljem väga produktiivseks kujunenud tõlkijale (nt Anna Mägi, Adelaide Lemberg) võimalus tõlkeväljal alustamiseks. Üldistades võiks öelda, et sama kirev kui oli sarjas ilmunud nimetuste valik, oli ka lugejate tagasiside, tõlkijas-kond ning kriitikute hinnangud. Fakt, et peaaegu üks kolmandik sarjas ilmunud töödest leidsid tee soovitusnimestikesse, kõneleb aga sellest, et sarjas ilmus palju hindamisväärset. Lisaks pani LUB aluse žanriliselt mitmekesisele, eri rahvaste kirjandust tutvustavale raamatusarja formaadile, mis on meie kultuuriruumis Loomingu Raamatukoguna elujõuline ka tänapäeval.

Artikkel on valminud Eesti Teadusagentuuri rahastatud uurimisprojekti PRG1206 „Tõlkimine ajaloos, Eesti 1850–2010: tekstid, tegijad, institutsioonid ja praktikad“ raames.

Allikad

A. 1929. „Vastuseid LUBi ankeedile 1929. a. esimesel veerandil.“ – *Kirjanduslikke Uudiseid*, nr 26/27, 14–15.

A. K. 1929. „Kirjandus.“ – *Päewaleht*, 12. september.

Aavik, Joh[annes]. 1928. „Väliskirjanduse populariseerimine.“ – *Kirjanduslikke Uudiseid*, nr 19, 1–2.

Alas, Rud[olf]. 1936. *Avalikkudele raamatukogudele soovitatud kirjanduse ülevaade 1929–1935*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.

———. 1939. *Avalikkudele raamatukogudele soovitatud kirjanduse ülevaade II: 1936–1938*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.

an. 1930. „Kirjandust jõululauale.“ – *Meie Hääl*, 23. detsember.

Annus, Age. 2010. „Kirjastus „Loodus“ trükiste bibliograafia.“ Lõputöö. Juhendanud Ilmar Vaaro. Tartu Ülikooli Viljandi kultuuriakadeemia, infohariduse osakond.

Bergmann, A[nn]a. 1931. „1 kiri kirjastusele Valik.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 215, m 22: 21.

D. P. [Daniel Palgi]. 1928. „LUBi ankeet. LUBi kirjandusõhtul Pärnus 16. VII. 1928 antud ülevaade.“ – *Kirjanduslikke Uudiseid*, nr 20/21, 4–7.

Ehrenburg, Ilja. [1928]. „Viis piipu. Vene keelest tõlkinud Jaan Kangilaski.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 56, m 58: 0.

Ennosaar, Virve, koost. 1996. *Eesti raamatusarjad. Ilukirjandus*. I. 1918–1940. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.

Gielen, Katiliina. 2012. „Translator in systems: some notes on the factors shaping translations: the case of Marta Sillaots and Young Estonia Publishing.“ – *World literature and national literatures*, toimetanud Jüri Talvet jt, 259–266. Tartu: Tartu University Press.

H. 1928. „Looduse“ terwitataw ettewõte. Uniwersaal-biblioteegi mõte läbi löönud.“ – *Kaja*, 3. aprill.

Hamburg, P[aul]. 1931. „Mõnda meie odava rahvaraamatu arenemisteelt.“ – *Kirjanduslikke Uudiseid*, nr 41, 1–3.

Haridusministeerium 1931–1933. „Kirjavahetus kirjastusühisusega „Loodus“ ja linna- ning maakoolivalitsustega „Looduse“ poolt koolidele kingitud raamatute asjus ja raamatute nimistud.“ Rahvusarhiiv. RA, ERA.1108.4.785.

Hašek, Jaroslav. 1928a. „Vahva sõduri Švejki seiklused ilmasõja kestel. Teel väeliinile V–VII. Tšehhi keelest tõlkinud Bernhard Linde.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 56, m 104: 0.

———. 1928b. „[Vahva sõdur Švejki seiklused ilmasõja kestel. Kuulsusriikka rünnaku arendamine.] XII–XIV. Tšehhi keelest tõlkinud Bernhard Linde.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 56, m 106: 0.

Hiedel, Lembe. (1995) 2006. „„Loomingu Raamatukogu“ alaeast. Märkmeid ja meenutusi aastaist 1957–1973.“ – „Loomingu Raamatukogu“ viiskümmend aastat, toimetanud T. Kuusik ja A. Saluäär, 159–204. Tallinn: SA Kultuurileht.

Hindrey, K[arl] A[ugust]. 1931. „Tõlkekirjandus. III.“ – *Postimees*, 22. november.

J. K. 1928. „„LUBi“ ankeedi tulemustest.“ – *Kirjanduslikke Uudiseid*, nr 19, 3, 6–8.

J. R. [Jaan Rummo]. 1928. „Liiglihaküllane kirjandus.“ – *Päewaleht*, 24. november.

Kaints, Holger. 1992. „„Loomingu Raamatukogu“ aasta 1991.“ – *Sirp*, 24. aprill.

Kaja. 1928. „Wahwa sõdur Shwejk „Wanemuises“. „LUBi“ priisõidud wälja loositud.“ 18. aprill.

Kangilaski, Jaan. 1921–1929. „16 kirja August Palm'ile, 24. detsember 1921 – 22. oktoober 1929, d-ta.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 286, m 4: 11.

Kirjanduslikke Uudiseid. 1928. „Looduse Universaal-Biblioteek – odav raamat-ajakiri.“ – *Kirjanduslikke Uudiseid*, nr 17, 1–2.

Kirjastus-osaühisus Loodus. 1924–1936. „Lepingud autoritega. A.“ Rahvusarhiiv. RA, ERA.3973.1.3.

———. 1924–1940. „Lepingud autoritega. R.“ Rahvusarhiiv. RA, ERA.3973.1.10.

———. 1931–1932. „Kassa- ja arveraamatud. „LUB“ ja „Tänapäeva Roman“.“ Rahvusarhiiv. RA, ERA.3973.2.29.

Looduse Universaal Biblioteegi Talitus. 1928. „Looduse Universaal Biblioteegi Kaastöölistele-tellimisvastuvõtjaille!“ – *Kirjanduslikke Uudiseid*, nr 18, 5–6.

LUB nr 1 = Galsworthy, John. 1927. *Esimene ja viimane*. Looduse universaal-biblioteek 1. Tõlkinud Mihkel Reiman. Tartu: Loodus.

LUB nr 5 = Hašek, Jaroslav. 1928. *Vahva sõduri Švejki seiklused ilmasõja kestel*. Looduse universaal-biblioteek 5. Tõlkinud Bernhard Linde. Tartu: Loodus.

- LUB nr 34 = Kipling, Rudyard. 1928. *India jutud*. Looduse universaal-biblioteek 34. Tõlkinud Olaf Rood. Tartu: Loodus.
- LUB nr 41 = Sand, George. 1928. *Kuradi mülgas*. Looduse universaal-biblioteek 41. Tõlkinud A. Andur. Tartu: Loodus.
- LUB nr 44 = Shaw, Bernard. 1928. *Südamemurdumise maja*. Looduse universaal-biblioteek 44. Tõlkinud Mihkel Reiman. Tartu: Loodus.
- LUB nr 56 = Maupassant, Guy de. 1928. *Nülitud käsi*. Looduse universaal-biblioteek 56. Tõlkinud Otto Treu. Tartu: Loodus.
- LUB nr 60 = Reymont, Władysław St. 1929. *Kaebealune nr. 437*. Looduse universaal-biblioteek 56. Tõlkinud Arthur Roose. Tartu: Loodus.
- LUB nr 68/69 = Gogol, Nikolai. 1929. *Taras Bulba*. Looduse universaal-biblioteek 68/69. Tõlkinud Arthur Adson. Tartu: Loodus.
- LUB nr 86 = Strobl, Karl Hans. 1929. *Riivatu nunn*. Looduse universaal-biblioteek 86. Tõlkinud Jaan Kangilaski. Tartu: Loodus.
- LUB nr 92 = Heidenstam, Verner von. 1929. *Karl XII*. Looduse universaal-biblioteek 92. Tõlkinud Ernst Raudsepp. Tartu: Loodus.
- LUB nr 115 = Prévost, Marcel. 1930. *Julienne'i abielu*. Looduse universaal-biblioteek 115. Tõlkinud Mart Luht. Tartu: Loodus.
- LUB nr 161/162 = Louys, Pierre. 1931. *Naine ja hüpnukk: Hispaania romaan*. Looduse universaal-biblioteek 115. Tõlkinud Marta Sillaots. Tartu: Loodus.
- Lõuna-Eesti*. 1932. „Tänapäeva Romaan.“ 15. november.
- Majandusministeerium. 1922–1939. „Kirjastus O/Ü „Loodus“. 20.12.1922–07.11.1939.“ Rahvusarhiiv. RA, ERA.969.1.801.
- Mod. 1929. „LUBi esimene aastakäik.“ – *Kirjanduslikke Uudiseid*, nr 26/27, 7.
- Mugasto, Helene. 1936. „Lugemishuvist ja lugejate-tüüpidest.“ – *Looming* 10: 1138–1145.
- Männik, H. 1931. „Pilk K./Ü. “Looduse” senisele tegevusele.“ – *Raamatute tutvustaja*, nr 9, 238–239.
- Möldre, Aile. 2012a. „Kirjastamine ja raamatutoodang Eesti Vabariigis 1918–1940.“ – *Eestikeelne raamat 1918–1940*, 1. kd, lk 27–41. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu.
- . 2012b. „Ilukirjanduse tõlked 20. sajandi esimese poole Eesti ja Soome raamatutoodangus (1900–1940).“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 9–10. *Tõlkeloo erinumber*, toimetanud Anne Lange, Daniele Monticelli, 88–101. <https://doi.org/10.7592/methis.v7i9/10.570>.
- . 2023. „Kirjastustegevus 1918–1940.“ Ülevaade TLÜ seminaris „Tõlkimine ajaloos“, käsikiri artikli autori valduses.
- Odav raamatunädal 18.II – 2.III*. [1935]. [Pisitrükis.] [Tartu]: Loodus.
- Palgi, Daniel. 2010. *Murduvas maailmas*. I–III. *Mälestusi*. Tallinn: Eesti Päevaleht.
- Paukson, Harald. 1933a. „Viimase aja silmapaistvamaid proosatõlkeid.“ – *Looming* 8: 958–964; 9: 1067–1072; 10: 1189–1193.
- Paukson, H[arald]. 1933b. „Meie kirjanduslikust impordist.“ – *Postimees*, 2. august.
- Puksoo, Friedrich. 1973. *Raamat ja tema sõbrad*. Tallinn: Valgus.
- Puksov [Puksoo], Fr[iedrich] 1931. „Märkmeid eesti raamatu ja kirjastuse arengust.“ – *Raamatute tutvustaja*, nr 9, lk 5–8.

- puu. 1928a. „„Looduse“ uniwersaalbiblioteek.“ – *Wõru Teataja*, 14. veebruar.
- . 1928b. „Kaks tõlketeost Soome keelest. Looduse uniwersaal biblioteegi nr. 3, 4.“ – *Wõru Teataja*, 21. veebruar.
- . 1928c. „Üks humooriline hiigalteos. Jaroslaw Hasheki „Södur Shweiki“ seiklused.“ – *Wõru Teataja*, 31. märts.
- Päewaleht*. 1928a. „Kirjandus. „Looduse“ uniwersaal-biblioteek.“ 1. märts.
- . 1928b. „Wähese rahaga wõib saada head kirjandust.“ 6. november.
- Raamatu-aasta peakomitee. 1935. *Eesti algupärase ja tõlkekirjanduse valimikkude nimestikud*. Tallinn: Raamatu-aasta peakomitee.
- Raamatusõber [Richard Viidalepp]. 1928. „Kirjanduslik pühadelaud.“ – *Sakala*, 7. aprill.
- Raudsepp, Ernst. 1929. „Kokkuvõtteid LUBi ankeetidest 16. oktoobrist 1928. a. ja 16. jaanuarist 1929. a.“ – *Kirjanduslikke Uudiseid*, nr 25, 1–3, 6–7.
- Riigi Statistika Keskbüroo. 1937. *Eesti arvudes 1920–1935 = Estonie en chiffres: résumé rétrospectif de 1920–1935*. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo.
- Riigi Teataja*. 1928. „Avalikkude õppeasutuste ja õigustega erakoolide õppejõudude tasude seadus.“ 16. märts.
- Sand, George. [1928]. „Kuradi mülgas. Prantsuse keelest tõlkinud A. Andur.“ Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv. EKM EKLA, f 56, m 268: 0.
- Siseministeerium. 1920–1923. „Kirjastusühing „Loodus“. 09.09.1920–17.05.1923.“ Rahvusarhiiv. RA, ERA.14.7.823.
- Tamman, Aug[ust]. 1928. „Raamat ja rahvas.“ – *Kirjanduslikke Uudiseid*, nr 20/21, 1–3.
- Talvik, Mati ja Indrek Kangur. 2015. „H. Männik ja „Loodus“.“ – *Ajavaod. Ärimed*: 111. ERR Arhiiv (veebileht). Eesti Rahvusringhäälingu videosalvestus, eetris 12. aprillil. <https://arhiiv.err.ee/video/vaata/ajavaod-arimehed-h-mannik-ja-loodus>.
- Tarik, Elle. 2010. „Kirjastus Loodus 1920–1940.“ – *Tartu Linnaraamatukogu kirjandusveeb*. <https://www.luts.ee/kirjandusveeb/index.php/kirjandusauhinnad/kirjastus-loodus-1920-1940>.
- Tomusk, Ilmar. 2019. „Sada aastat Eesti riigikeelt.“ – *Looming* 3: 432–440.
- Univers. Biblioteek 8 sendi eest!* 1934. [Pisitrükis.] Tartu: Loodus.
- Uus Eesti*. 1939. „Sillanpää helistas lastele: „Mina sain Nobeli auhinna.““ 12. november 1939.
- V. P. 1974. „Lahkus kaks „Looduse“ meest.“ – *Välis-Eesti: sõltumatu informatsiooni, kultuurisündmuste ja majanduse ajaleht*, 21 juuli.
- Woitk, Joh. 1930. „Pilt kirjanduse lauale.“ – *Uudised*, 4. jaanuar.

Piret Pärigma – Tallinna Ülikooli kultuuride uuringute doktorant. Tema uurimisvaldkonnad on tõlketeadus, tõlkeajalugu ja tõlkijauuringud. Osaleb uurimisprojektis „Tõlkimine ajaloos, Eesti 1850–2010: tekstid, tegijad, institutsioonid ja praktikad“.

E-post: [parigma\[at\]tlu.ee](mailto:parigma[at]tlu.ee)

Universal Library by Loodus (1927–1931): A Case Study from the Book Series

Piret Pärigma

Keywords: Loodus publishing house, Universal Library by Loodus (LUB), 1927–1931, book series, publishing of fiction, translations of fiction

The article gives an overview of the Looduse Universaal-biblioteek (Universal Library by Loodus, LUB; 1927–1931) book series. The series was published by Loodus (Nature; 1920–1940), the largest and most successful publisher in interwar Estonia. The series is considered the first consistently published translation series of literary works for adult readers in the Republic of Estonia and has historical significance. The main objective of the article is to reconstruct the comprehensive story of the series and understand its role in the development of the publishing house and in Estonian translation history. The sources used are archival documents and interwar-period newspaper articles, publications by Loodus and testimonials from contemporaries.

In the article I give a short overview of the Loodus and its contribution to literary translation in Estonia, introduce the goals and expectations of the series, look at the marketing strategy, analyse what was published and touch on the subject of translators and translations.

Functioning as a popular series for a diverse readership, the aim of the series was to introduce Estonian readers to the latest foreign literature and create a habit of buying books, which was encouraged by low price. The introduction to the book series in the magazine *Kirjanduslikke Uudiseid* (published by Loodus; editor-in-chief, one of the founders and head of the publishing house, also editor-in-chief and managing editor of LUB was Hans Männik) promises professional translations from original languages. Yet, the constant need for translations resulted in opportunities for novice and occasional translators as well as professionals.

Important factors were affordability, regularity and compact format. Initially issued every Saturday, totalling 52 releases annually, the typical issue spanned 62–64 pages. From the second quarter of 1930, double issues were released twice a month, occasionally extending to triple and quadruple issues. Priced at 25 cents per issue, an annual subscription cost 12 kroons. The initial print run was over 4,000 copies, diminishing to 1,850 in the final year.

Commencing with John Galsworthy's "The First and the Last" on December 31, 1927 (translated by Mihkel Reiman), the series concluded with issue 179–180 (Henri Duvernois "La fugue", translated by Mart Luht) in December 1931. One-hundred-and-nine titles appeared in 180 issues, only five of them by Estonian authors. Translated literature encompassed 104 works from 80 authors, translated from 11 languages by 45 translators (published under 47 distinct names, two known pseudonyms have been excluded). About one-third of the titles had a foreword. The length of the articles were probably directly dependent on the strict format of the book.

Though the translations underwent scrutiny from the publishing house, the series faced some criticism, particularly regarding claims of abridgment. However, several titles published in the series were included in the recommended lists, i.e. the list sent to public libraries by the Ministry of Education and Social Affairs and to home libraries by The Estonian Book Year Committee in 1935.

A lot of emphasis was put on marketing, including pre-ordering (book agents collecting orders in the countryside played an important role), the extensive sales network, advertisements, campaigns (for example free books with pre-orders), and literary evenings. A reader questionnaire was published at the end of each issue until issue 66/67 to find readers' preferences, with respondents entered into a draw for travel tickets. Analyses of these questionnaires provided valuable insights into the readership, its opinions on the series and literature at large.

The contribution of the Loodus Universal Library to the Estonian literary field should not be underestimated. The series significantly expanded the selection of translated authors, making it a tool for introducing translated literature and new writers and fostering opportunities for emerging translators. Moreover, it positioned the publishing house successfully in the translational fiction market and laid the foundation for a genre-diverse book series magazine. This format remains vibrant in Estonia's cultural sphere to this day through the book series (officially categorised as a magazine) *Loomingu Raamatukogu* ('The Library of Creation'), published by the Estonian Writers' Union.

Piret Pärigma is a PhD student in Studies of Cultures at Tallinn University. Her research interests include translation studies, translation history and translator studies. She is currently engaged in the *Translation in History, Estonia 1850–2010: Texts, Agents, Institutions and Practices* research project.
E-mail: [pargma\[at\]tlu.ee](mailto:pargma[at]tlu.ee)

Arto Oll, „Eesti merevägi Vabadussõjas 1918–1920“

Lauri Kann

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24144>

Vabadussõja kriitilisel ajal saabusid noorele Eesti riigile appi Suurbritannia sõjalaevad. Mälestust brittide abist kanti okupatsiooniaastatel põlvest põlve edasi ning taasiseseisvunud Eestis on sellele tähelepanu pööratud nii kooliõpikutes, populaarsetes ajalookäsitlustes kui ka tähtpäevadel peetud avalikel sõnavõttudel. Seetõttu võib ühest küljest öelda, et Vabadussõja ajal merel toimunu tähtsus ei ole kunagi päris unustuste hõlma vajunud. Teisest küljest tuleb tunnistada, et enamasti on merega seotud tegevusi meenutades piirdutudki vaid Briti laevastiku kohalolu, kapten Johan Pitka isiku ja 1919. aasta jaanuaris toimunud Utria dessandi mainimisega. Hoopis vähem on rõhutatud mereväe sisulist tähtsust ehk seda, mis oleks võinud juhtuda, kui Nõukogude Venemaa laevastikule inglaste ega ka meie oma mereväe poolt mitte mingisugust vastupanu osutatud ei oleks. Halva stsenaariumi korral oleks vaenlane võinud seilata Tallinna alla ja linna suurtükkidest puruks pommitada, korraldada tagalasse dessante ning katkestada kaubateed, millega varustati Eestit nii relvade, varustuse, välismaa vabatahtlike kui isegi toiduainetega. Täiesti põhjendatud on küsimus, kas ilma mereväe tegevuseta oleks olnud võimalik Vabadussõda võita. Just seetõttu on oluline ära märkida, et mereväe osa Eesti Vabadussõja uurimisel on seni jäänud teenimatult tagaplaanile ning Arto Olli põhjalik uurimus Eesti mereväe ajaloost aastatel 1918–1920 pakub olulise täienduse Vabadussõja ajaloo uurimisse. Tuleb tunnistada, et tagasihoidlikult on senises historiograafias käsitletud ka Eesti õhuväge, kuid mõistagi ei olnud Vabadussõja aegse õhuväe tegevuse ulatus kuidagi võrreldav mereväe tähtsustega.

Ligi 500-leheküljeline raamat tugineb Arto Olli 2018. aastal Tallinna Ülikoolis kaitsitud doktoritööle. Raamat on temaatiliselt jagatud kaheks suureks osaks. Neist esimene kirjeldab Eesti merekaitse organisatorset poolt ja teine mereväe lahingutegevust Vabadussõjas. Nii mereväe organisatoorne kujunemine kui mereväe sõjategevus on esitatud kronoloogiliselt ning sündmuste areng on lugejale hästi jälgitav. Lisaks eelnimetatule on raamatus Vabadussõja aegse mereväe historiograafia ja Eesti mereohvitserkonna kujunemise lühikesed ülevaated. Mereohvitserkonna kujunemise lugu on omamoodi Eesti mereväe lugu enne Eesti mereväge ennast, kuna aitab vastata küsimusele, kust tulid need mereväealast haridust saanud inimesed, kes astusid loodava Eesti mereväe teenistusse. Väikene tagasivaade tsaariaegse mereväe haridussüsteemi selektab eestlaste võimalusi tsaaririigi mereväes karjääri teha ning annab mõista ka põhjuseid, miks mereväe spetsialistidest Eesti riigi loomise ajal suur puudus oli.

Nii nagu kogu Eesti Rahvavägi, tuli ka merevägi üles ehitada tingimustes, kus kõigest oli suur puudus. Uurimusest ilmneb, milliste probleemidega seisti silmitsi Eesti mereväele laevade ja varustuse hankimisel, olukorras, kus neid tuli 1918. aasta novembris üle võtta lahkuvatelt Saksa vägedelt. Sakslased viisid laevu endaga kaasa, lõhkusid mahajäävat meretehnikat ja rannakaitsepatareiseid. Eestil tuli merejõudude ülesehitamisel tegeleda paralleelselt mitmel rindel – nii laevade ülevõtmisel, parandamisel ja mehitamisel kui ka rannakaitse rajatiste kordaseadmisel ja tehnilisel hooldamisel, ning seda ajal, mil vaenlase maavägi Tallinnale lähenes. Veenmistööd tuli teha ka eestlaste seas, sest sõjalise juhtkonna hulgas oli ohvitsere, kes ei pidanud mereväe arendamist piiratud ressursside tingimustes piisavalt oluliseks. Uurimuse lehekülgedel kerkivad seega lugeja silme ette suured raskused, millega Eesti merevägi algusaastail silmitsi seisis, kuid ka hulljulge ja entusiasm, millega mereväe üles ehitanud inimesed enda ees olevaid keerulisi ülesandeid täitsid. Johan Pitka organiseerimistöö on juba varasemalt Eesti ajalooteadvuses kujunenud legendaarseks, kuid raamat avab senisest põhjalikumalt selle organiseerimistöö praktilist mõju mereväe igapäevaelule. Kuna riiklik merendus allutati Vabadussõja ajal laiemalt merejõudude juhatajale, siis oli tegu suure ja mitmekesise ressursiga, mis Pitkale allus – ühtekokku üle 250 ujuvvahendi ja üle 7600 inimese. Sealjuures tõstetakse raamatus esile ka asjaolu, et kuigi merevägi Vabadussõjas aktiivselt osales, kaotas ta ainult ühe aluse.

Lisaks Eesti mereväe tähtsusele ilmneb uurimusest selgelt ka Suurbritannia mereväe toetuse kriitiline olulisus, mis väljendus nii Nõukogude Venemaa laevastiku heidutamises, nendelt sõjasaagiks võetud aluste Eesti mereväele andmises kui ka näiteks selles, et nad soome vabatahtlike turvaliselt Soomest Eestisse toimetasid. Kui britid hõivasid sõjategevuse käigus punastelt moodsa hävitaja Avtroili ning andsid selle Eesti mereväe käsutusse, siis kasvas hüppeliselt Eesti merejõudude võimekus. Eesti mereväes nimetati uus laev ümber Lembituks. Tähelepanuväärse asjaoluna on raamatus välja toodud seegi, et Eestis teostatud laevade tehniline hooldus pakkus edukalt tuge peale meie oma laevade ka siia saabunud Briti laevastikule. Sellegi võime loomine nõudis organisatoorset tööd. Eriti tingimustes, kus igat sorti spetsialistidest oli suur puudus. Sealjuures võeti spetsialistide puuduse tõttu laevadele teenima ka sõjas vangilangenud punaste pooltel olnud mereväelasi.

Raamatust ilmnevad nii väejuhatuse ees seisnud võimalused kui ka probleemid, esile on tõstetud nii mereväe õnnestumisi kui ka ebaõnnestumisi. Mereväe lahingutegevuse kirjeldused toovad lugeja ette mereväe sõjategevuse spetsiifikat. Sõjalaevade suutlikkus ühte või teist ülesannet ellu viia sõltus nii laevade võimekusest ja seisukorrast, meeskonna oskustest ja vilumusest, aga ka meremiinidest, võimalusest saada toetust rannakaitsepatareidelt, ilmast kui ka paljudest muudest asjaoludest. Ühtlasi tuleb raamat tähelepanelikule lugejale kaudselt meelde selliseidki asjaolusid, et näi-

teks sidepidamine laevade vahel ei olnud tollal kaugemate distantside vahel sugugi nii hõlbus kui tänapäeva vahendite juures.

Mereväe lahingutegevust on kirjeldatud laiemas Vabadussõja ajaloo kontekstis, näiteks, kuid mitte ainult seoses Viru rindel toimuvaga, mida dessantide ja merelt teostatud suurtükitulega toetati. Raamat kirjeldab ka Eesti Vabadussõja ajaloos pigem vähe tähelepanu pälvinud asjaolu, et lisaks Läänemerele olid sõjalise otstarbega alused ka siseveekogudel ehk ennekõike Peipsi järvel. 1919. aastal käisid Eesti suurtükilaevad ka Pihkvas. Vene kodusõja kontekstis tasub esile tõsta 1919. aasta sügise Krasnaja Gorka operatsiooni, milles Eesti merevägi toetas Vene valgete üritust vallutada bolševikelt Petrograd. Lisaks Eesti mereväe tegevusele on uurimuses välja toodud ka probleeme, millega vaenlane ehk Nõukogude Venemaa laevastik silmitsi seisis. Siinkohal olgu mainitud vaid pädevate mereväehvitseride puudus, osaliselt seetõttu, et paljud Vene mereväelased sõdisid valgete poolel. Sellele vaatamata oli potentsiaalne oht Eestile väga suur, sest Nõukogude Vene aluste tulejõud oli Eesti laevastikust märkimisväärselt suurem. Seda eriti 1918. aasta lõpus veel alles loodava Eesti mereväe ja purustatud rannakaitserajatiste kõrval.

Raamatus on ka palju visuaalset materjali, mis teksti toetab. Fotosid on nii Eesti mereväe tollastest olulisematest alustest kui ka Nõukogude Venemaa laevastiku ja Briti laevastiku laevadest. Samuti on kaarte mereoperatsioonide, sealhulgas dessantide kirjeldamiseks. Pildimaterjali hulgas on ka mereväe auastme- ja ametitunnused. Raamatu lisas on esitatud loetelu Eesti merejõudude ujuvvahenditest Vabadussõjas koos nende olulisemate tehniliste andmete ja relvastusega.

Tulevikus oleks huvitav lugeda Eesti tegevusest laiemas Läänemere regiooni kontekstis. Autor on toonud välja, et Vabadussõja ajal ei olnud siinsetes Läänemere äärsetes riikides merelist jõudu, mis oleks suutnud üksi punaste laevastikule vastu seista, mistõttu oli brittide saabumine tasakaalu muutva mõjuga. Huvitav oleks lugeda ka veidi laiemaid võrdlusi näiteks selle kohta, milline oli nendel aastatel Rootsi mereväe potentsiaalne võimekus Vene laevastikule vastupanu osutada.

Raamat põhineb ulatuslikul allikmaterjali põhjal tehtud uurimisel, mistõttu ta tõstab Eesti mereväe ajaloo uurimise seisu uuele tasemele. Sealjuures ei peaks raamat huvi pakkuma mitte ainult Vabadussõja seisukohast, vaid ta võiks kõnetada ka neid, keda huvitab merenduse ajalugu laiemalt. Seda enam, et Vabadussõja päevil oli noore Eesti riigi tsiviil- ja sõjalaevandus tihedalt läbi põimunud, kuna tsiviilalused allutati mereväele ning ka sõjalaevade komplekteerimisel kasutati tsiviillaevandusest tulnud isikuid.

Lauri Kann – PhD, Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi ajaloo didaktika lektor.
E-post: lauri.kann[at]ut.ee

Kooliõpetaja Karl Linnu kiri Esimesest maailmasõjast 7. mail 1917

Anu Raudsepp

DOI: <https://doi.org/10.7592/methis.v26i33.24143>

Esimesse maailmasõtta mobiliseeriti Venemaa 1912. aasta väeteenistusseaduse kohaselt reservväelastena ka eesti kooliõpetajad (vt lähemalt Raudsepp 2018, 6–14), nende seas Tartu Õpetajate Seminari haridusega kooliõpetaja Karl Lind (1887–1978). Tema lennust (1907) läksid Esimesse maailmasõtta pooled: Kristjan Herman, Karl Lind, Jaan Madisson, Juhan Meos, Gustav Martinson, Jaan Mägi, Juhan Mirka, Oskar Veber ja Johannes Õunapuu (Kiirats jt 1929, 326–331).

Karl Lind pärines Kaarepere vallast ning alustas haridusteed Kaarepere ministeeriumikoolis. Tartu Õpetajate Seminari lõpetamise järel töötas ta 1907–1913 õpetajana Uderna ministeeriumikoolis ja 1913. aastast kuni sõtta mobiliseerimiseni Vastse-Kuuste kõrgemas algkoolis (sammas, 328).

Seminariõpingud ja ühised kultuurihuvid liitsid sealseid noori eesti haritlasi. Edasises elus toimus suhtlemine tollastes oludes suuresti kirja teel. Üksteise vaimse toe vajalikkust selgitab hästi Karl Linnu esimene kiri parimale sõbrale, tollasele Sangaste vallakooliõpetajale Gustav Martinsonile (1888–1959) 19. novembril 1907:

Kõigeparemad sõbrad ei unusta ennast vist iialgi – ma tahtsin ütelda: mitte iseennast, vaid oma kõigeparemat sõpra. Kuid vähem sõprus – see ununeb peagi, see on niipea, kui enam tarvidust sõpruse järele ei tunda, ja tarvidus kaub peagi. Terve salkkond oli meid seminaris, ja ühestki ei tea ütelda, et ta vaenlane oleks olnud, kõik olivad enam-vähem sõbrad, mitte üksi minule, vaid kõik kõigile.

Aga ainult mõne kuu järele on need kõik teine teisele nii võeraks jäänud, et keegi teise elukäigust palju ei tea, ega teada tahagi. Kui selle peale mõtled, tulevad jälle Koidula laulu sõnad meelde: „Suure hulga sees kaub lugemata üksik laineke, – ei ta iial pööra enam tagasi.“¹ Olen mõnega meie seltsimeestest kokku juhtunud, kõik räägivad, et nemad teistest väga vähe teavad, kuid tihti ei arva nad ise mitte tarvilikuks teadasaamiseks esimest sammu astuda. Käisin 14 skp. Tartus ja ka seminaris, aga seal ei ole ka palju midagi teada. Nii siis ununeb sõprus natuke haaval ja küsi vanemate seminaristide käest, nemadki ei tea tihti oma seltsimeestest põrmugi. Räägi siis veel niisugustele „Ühisus teeb tugevamaks.“ (Lind 1907.)

Gustav Martinson jäi Karl Linnu lähimaks, eluaegseks sõbraks. Martinsoni (alates 1940 Kusta Mannermaa) kirjakogus² on palju Karl Linnu kirju aastatest 1907–1960.

1 Tsitaat Lydia Koidula luuletusest „Lained“, mille on viisistanud Friedrich August Saebelmann.

2 Gustav Martinsoni (Kusta Mannermaa) kirjakogu asub artikli autori, tema lähisugulase erakogus.

Neist kirjadest on võimalik saada aimu ühe elupõlise eesti kooliõpetaja eluteest, tööst ja mõtetest.

Esimese maailmasõja ajast on säilinud viis Karl Linnu kirja Gustav Martinsonile, kes mobiliseeriti sõtta juba 1914 (vt lähemalt Raudsepp 2018): kaks kirja kooliõpetajana Eestist (29.12.1914 ja 17.01.1915) ja kolm kirja sõjaväljalt (30.05.1916, 30.11.1916 ja 7.05.1917). Karl Lind võeti sõtta 1915. aastal (Lind 1917). Tema soov minna õppima lipnike kooli (Lind 1916) täitus 1917. aasta mai alguses, mil ta asus õppima Gattšina lipnikekooli (Martinson 1917c). Sellest ajast pärit kiri järgnevalt avaldataksegi, sest selles väljenduvad Vene väes teenivate eesti sõjameeste meeleolud tollaste Venemaa murranguliste sündmuste kontekstis.

1917. aasta talvel oli Venemaa impeerium nimelt jõudnud majandusliku ja sõjalise krahhini, mis viis veebruarirevolutsioonini. Keeruline sisepoliitiline olukord päädis 2. märtsil Ajutise Valitsuse loomisega eesotsas Georgi Lvoviga ning Nikolai II troonist loobumisega. Gustav Martinsoni päevik vahendab meieni tollaseid mõtteid sõjaväljalt 4. märtsil 1917:

Mida keegi oodata ei teadnud, vähemalt nii ruttu mitte, on sündinud. Vana valitsus on Venemaal uuele aseme annud. Juba paar päeva liikusid jutud kõiksugu sündmustest ja muutusest. Täna anti aga käsk ametlikult teada. Saime käsukirja 4. märtsi õhtul kella 9 ümber kätte. Loeti suure õhinaga. Ja lugedes Nikolai II viimast päevakäsku 3. märtsil Pihkvas antud, sai meel õige kurvaks. Ta ise oli vist õige häa ise-loomuga inimene. Aga pehme, kindlusetu. Aeg on aga niisugune, mis kõige tublimaid valitsuse etteotsa nõuab. Loodame, et uus valitsus vürst Lvoviga eesotsas maa raskest kitsikusest välja jõuab viia ja auga sõja lõpetada. Loodame, et Venemaale ja ka meie kodumaale tõesti parem, lahedam, vabam elujärg kätte tuleb. (Martinson 1917–1921.)

Tsaarivõimu kukutamise kaasnemisid impeeriumi poolt väevõimuga liidetud rahvuspiirkondades muutused. Nii teatas Ajutine Valitsus 6. märtsil Soome konstitutsiooni taastamisest ja avaldas 20. märtsil määruse usuliste ja rahvuslike kitsendamise kohta, 17. märtsil kuulutas Poola iseseisvust. Eestile anti 30. märtsil 1917 valitsuse määrusega „Eestimaa kubermangu administratiivse valitsemise ja kohaliku omavalitsuse ajutise korra kohta“ autonoomia. Eestimaa kubermangu eesotsas seisis Ajutise Valitsuse komissar Jaan Poska. Omavalitsusorganina moodustati Eestimaa Kubermangu Ajutine Maanõukogu, mis koosnes maakondade ja linnade poolt valitud saadikutest. Samuti moodustati maakondlikud maanõukogud. Seejuures oli õigus olla valitud uutesse omavalitsusorganitesse nii meestel kui naistel, vanusega vähemalt 21 eluaastat (vt lähemalt Vahtre 2010, 411–416).

Karl Lind kõneleb kirjas 7. mail 1917 Gustav Martinsoni suurest optimismist seoses muutustega. Tõepoolest, Martinsoni tollastest kirjadest koju õhkub optimismi ja loo-

tust muutusteks Eestis. Ta kirjutas näiteks 10. aprillil 1917 isale Villem Martinsonile: „Loodame kindlasti, et sõda pea lõpule jõuab ja kodumaa tast täitsa puutumata jääb ja suureste pärast sõda edeneda võib. Uus valitsus paneb loodetavasti palju häid uuen- dusi maksma, nii et meiegi elu parem saab olema“ (Martinson 1917b).

Karl Lind kritiseeris oma kirjas eriti sõbra lootust emakeelsele koolile. Gustav Mar- tinson jagas oma sellekohaseid optimistlikke mõtteid ka kodustele, kirjutades 23. april- lil 1917 emale Lotta Martinsonile seoses noorema venna Karli õpingutega:

Te kirjutasite, et Karlat tahate suvel kooli panna. Ei tea kas tänavu tuleb seda teha. On ju nüüd Karlagi töö kodus tarviline, ta avitab ikka õige kõvasti. Ja päälegi on nüüd kooli asja korraldamine käsil; tuleb ema- keelne õpetus igale poole, nii et mu arvates tänavu suvel vast ei maksa tal tunde võtta. Loodame kind- lasti, et sõda ka tänavu kodumaale ei pääse, nii et te rahulikult oma tööd saate teha. Vist tuleb nüüd paremaid seadusi, korraldatakse maa-asja, nii et häid lootusi tuleviku pääle on. (Martinson 1917a.)

Gustav Martinsonil oli õigus. Peatne Eesti omariiklus tõi ka emakeelse kooli, mis kehtestati 7. detsembril 1918 Eesti Ajutise Valitsuse ajutiste määrustega koolide kohta (Riigi Teataja 1918, 4). Gustav Martinson mainis omakorda 18. mail 1917 kirjas isale Karl Linnult saadud kirja, kommenteerides sõbra pessimistlikke mõtteid: „Sõber Lind vaa- tab üsna tumeda prilliga tuleviku pääle, ise aga usun siiski et parem hääd loota kui halba, ja kes teab vast lähavad me hääd lootused täide. Usume seda.“ (Martinson 1917c).

Karl Lind Gustav Martinsonile

7. mail 1917

Armas sõber!

Ole esiteks terve meelepidamise eest – saan Sult kaartisid alatasa, ikka üle paari päeva kaart. Sinupoelses postitalituses juhtub küll sagedasti üllatusi; nii sain maikuu alguses Sinu 23. aprilli kaardi, siis paari päeva pärast alles 11da aprilli kaardi ja 12. märtsi pikema kirja, eile sain aga jälle õigel ajal Sult 25.da aprilli kirja. Oleksid Sa mulle kättesaadaval, nagu me omal ajal, 1915. a., olime, siis võtaksime me kõik selle „suure ajajärgu“ sündmused, nende põhjused ja tagajärjed, need „tulevikulootused“ ühel sõb- ralikul jalutuskäigul kõne alla. Nagu Su viimastest kirjadest näha, kaldud Sa nüüdsel ajal kangeste optimismusesse, omas optimismuses mõnikord koguni õndsasse lapse- meelde, kui Sa praeguse aja tundemärkidest seda seletad, et meil tulevikus suured lootused olla võivad, iseäranis meie emakeelsel koolil. „Süda hüppab rõõmu pärast mõteldes selle üle...“, nagu õnnis optimist, Dr. K.A.H.³ kirjutas. (Ära Sa aga pahanda, hoidku selle eest! Ega ma Sind mõnitada ei ole mõtelnud.) – Aga palju küsimusi oled

3 Karl August Hermann (1851–1909), eesti helilooja ja keeleteadlane.

Sa omis pikemais kirjuis algatanud, küll poliitikast, küll minust, küll kirjandusest. Ka mina olen kõige selle aja nähtuste ja küsimuste üle järele mõtelnud, põhjuseid otsides ja tagajärgesid püüdes ette näha. Kõike seda „suurt ajajärku“ nägin ma mitu aastat ette ja kuulutasingi paljudele sel kujul, nagu ta nüüd ilmsile tulnud. Viimased paar kuud oli mul palju aega mõtlemiseks, sest meie koopad on ju pimedad, suitsused ja porised – saad kuhugi pikali ja mõtled külmalt ja kainelt; mõtelda saab ööd otsa, kevadises õhus, püss põlvede pääl, kuskil „brustweri“⁴ pääl istudes, sest kaevikus on ju põlvini savi; ja saksa rakettisid vaadeldes, valguvad mõtted, lühikesed, katkenud, aga teravad ja tões- selged. Meie vahekord on nagu Lindel Jürgensteini vastu: esimene – palju lugenud, vähe seedinud, teine – vähe lugenud, palju seedinud,⁵ Sina istud kabinetis ja loed, sirutad selga, kahetsed muidu lõunamaa neiukeste iludust (Ah, Sa tuhant!). Mulle aga töötab truudust lõunamaa palavusega, põhjamaa kindlusega „sini-silma neiu“ ja sest on mulle küllalt, naisküsimuse olen ma sellega lahendanud, et ma temale kord kuus, tema mulle niisama tihti puhtast armastavast südamest kirja läkitab, mõnikord ka kaks. – Deputat⁶ ma pole olnud, sest Sa mäletad päris õigeste, et mul demagoogilisi kaldu- vusi ei ole, sattun käredatega otsekohe opositsiooni ja jään valimistel kõrvale. (Vägise läheb pimedaks, öö jõuab ja sel ööl tulevat juba sõita. Ruttan lõpetamisega, kirjutan veel nii käsikaudu). Ajalehti loen nüüd kaunis palju, aga „Postimeest“ õige harva, sest siin muutlikuis oludes ei taha raha kulutada ta tellimise pääle, ka adress võib iga päev muutuda. Kui saan paigal püsima, siis tahan ikka oma lehe ka tellida, olgu aega lugemi- seks ehk mitte.

Tuleb jälle „ustavisid“⁷ tuupima hakata.

Tuhat tervist! K

4 Die Brustwehr – kaitserinnatis (sks k).

5 Bernhard Linde (1886–1954), eesti publitsist ja tõlkija. Anton Jürgenstein (1861–1933), eesti ajakirjanik ja kirjandus- kriitik. Karl Lind viitab Jürgensteini arvustusele Linde essee „Raiesmaal. Mõtted kirjanduse ja elu üle“ kohta, mis oli ilmunud albumis „Noor-Eesti III“: „Võimatu on Linde mõtetest „kirjanduse ja elu“ üle ülevaatlilikult kirjutada. Ta on, kui seda kirjanikkude nimede rohkust uskuda, keda ta tsiteerib, liiga palju lugenud, liiga vähe seedinud“ (Jürgenstein 1909, 484; vt ka Kulli 2008).

6 Deputat – saadik. Ilmselt peab Karl Lind silmas eelpoolmainitud Eesti autonoomiaga seotud omavalitsusorganite valimisi.

7 Ustav – määrustik (vn k).

Karl Lind 10. mail 1917. Anu Raudsepa erakogu.

Gustav Martinson Esimese maailmasõja ajal.
Anu Raudsepa erakogu.

Epiloog

Mõlemad sõbrad osalesid hiljem ohvitseridena ka Vabadussõjas ning jätkasid seejärel tööd kooliõpetajana: Gustav Martinson Tartus ja Karl Lind Tartumaal. Lind töötas kuni 1922. aastani Vastse-Kuuste kõrgemas algkoolis, sealtepeale Kudina vallas Nava algkooli juhatajana (Kiirats jt 1929, 328).

Karl Lind arreteeriti 1945. aasta märtsis Eesti Omakaitseesse kuulumise pärast ja talle mõisteti 10 aastat vangistust Kasahhi NSVs Karagandas. Pärast 15. detsembril 1954 laagrist vabanemist läks ta Siberis perekonna juurde, kes olid küüditatud 1949. aastal (Karl Linnu toimik). Sõber Martinson toetas Lindu ja ka tema perekonda kirjade ja raamatutega vaimselt Siberi ränkrasketel aastatelgi, mis ta tervise laastasid. Sellestki ajast on säilinud tema kirjad, sedapuhku venekeelsed. Karl Lind ja ta perekond vabastati asumiselt 1956. aasta septembris (samas).

Kahe kooliõpetaja sõprus kestis läbi elu. Karl Linnu viimast kirja 18. veebruarist 1960 sõber enam kätte ei saanud, sest ta suri 1959. aasta sügisel. Karl Lind seda ei teadnud. Ta tegi 72-aastasena selles kirjas kokkuvõtte oma elust: „Üürike elu – veel hoiab ta meid... Suur elutöö jääb meist lõpetamatult selja taha maha. Aeg oli kasin, enneaegu tuli lõpp tööle! Kes küll võtab kord otsa üle ja jätkab sealt, kus meie pidime lõpetama? Minu järeltulijaist minu pooliku töö jätkajaid ei saa. Ja nõnda kõik vaobki sammaldunud sängi...“ (Lind 1960).

Käesolev artikkel on austusavaldus kooliõpetaja Karl Linnu elutööle.

Artikkel on valminud Haridus- ja Teadusministeeriumi projekti „Eesti kultuuri arengumustrid“ (EKKD-III2) ja Eesti Kirjandusmuuseumi projekti „Kultuurilugu ja arhiiv: allikad, probleemid, vaatenurgad“ (EKM 8-2/22/1) raames.

Allikad

Jürgenstein, Anton. 1909. „Noor-Eesti III.“ – *Eesti Kirjandus* 4 (12), 480–489.

Karl Linnu toimik = „LIND, Karl-August. Mikk. 1887. Arreteeritud.“ – Kollektsoon eriasumisele saadetute isikutoimikutest. Rahvusarhiiv, RA, ERAF.8SM.1.6861.

Kiirats, Mart, Peeter Põld ja Juhan Tork. 1929. *Tartu Õpetajate Seminar 1828–1928*. Tartu: Tartu Õpetajate Seminari vilistlaskogu.

Kulli, Jaanus. 2008. „Bernhard Linde. Noor-Eesti voorülem.“ – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 1–2. *Noor-Eesti kümme aastat: esteetika ja tähendus*, koost. Marin Laak ja Sirje Olesk, 218–228. <https://doi.org/10.7592/methis.v1i1-2.468>.

Lind, Karl. 1907. „Kiri Gustav Martinsonile, 19.11.1907.“ *Anu Raudsepa erakogu*.

———. 1916. „Kiri Gustav Martinsonile, 30.11.1916.“ *Anu Raudsepa erakogu*.

———. 1917. „Kiri Gustav Martinsonile, 7.05.1917.“ *Anu Raudsepa erakogu*.

———. 1960. „Kiri Kusta Mannermaale, 18.02.1960.“ *Anu Raudsepa erakogu*.

Martinson, Gustav. 1917a. „Kiri Lotta Martinsonile, 23.04.1917.“ *Anu Raudsepa erakogu*.

———. 1917b. „Kiri Villem Martinsonile, 10.04.1917.“ *Anu Raudsepa erakogu*.

———. 1917c. „Kiri Villem Martinsonile, 18.05.1917.“ *Anu Raudsepa erakogu*.

———. 1917–1921. „Päevik.“ *Anu Raudsepa erakogu*.

Raudsepp, Anu. 2018. „Kooliõpetaja Gustav Martinsoni (1888–1959) rahvuslik-kultuuriliste vaadete mõjutegurid Esimeses maailmasõjas.“ – *Ajalooline Ajakiri* 1: 6–14.

Riigi Teataja. 1918. „Eesti Ajutise Valitsuse ajutised määrused koolide kohta.“ – *Riigi Teataja* nr 5, 7. detsember.

Vahtre, Sulev, peatoim. 2010. *Eesti ajalugu V. Pärissorjuse kaotamisest Vabadussõjani*. Tartu: Ilmamaa.

Anu Raudsepp – PhD, TÜ ajaloo didaktika kaasprofessor ja Eesti Kirjandusmuuseumi erakorraline vanemteadur. Ta uurib esiteks erinevaid Eesti 20. sajandi kultuuriloo (haridus, kirjandus, tsensuur, õigeusu kirik) teemasid. Teiseks tema teadustöö põhivaldkonnaks on ajaloodidaktika, milles ta keskendub humanitaarvaldkonna õpikute analüüsile. Kolmandaks uurimisvaldkonnaks on tal viimastel aastatel kujunenud sisejulgeoleku ajalugu (siseministeerium, piirivalve, politsei).

E-post: [anu.raudsepp\[at\]ut.ee](mailto:anu.raudsepp[at]ut.ee)